



УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК II

Київ-Львів
1992

UCRAINA IN ANTIQUIS

VOLUMEN II

Kiiviae – Leopoli
MCMXCII



УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 2

Київ – Львів
1992

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

Редакційна колегія:
Ярослав ДАШКЕВИЧ, Ігор СКОЧИЛЯС, Ярослав ФЕДОРУК

Всі статті викладені в авторській редакції

Випуск підготовлено за сприянням:

Інституту української археології АН України (Київ)
Інституту національного відродження при Тернопільській
краєвій раді Народного руху України
Історико-краєзнавчого музею (Винники)
Тютюнової фабрики (Винники)
Газети «За вільний край» (Борщів)

*Оригінал-макет підготовлений на комп'ютерній системі "Macintosh", наданий
Археологічній комісії й Інституту української археології Академії наук України
Українським науковим інститутом Гарвардського університету та збережений
1957 року при цьому Фондом Катедр Українознавства (ФКУ). Програма
українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок
благодійницьких пожертв українських громад США та Канади*

© МП «Чумацький шлях».
© М. Бандрівський, О. Бандрівський
Т. Гошко та ін., 1992

ПОЯВА ПАМ'ЯТОК СХІДНОСЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИХ
КУЛЬТВ НА ПРИДНІСТРОВСЬКОМУ ПОДІЛЛІ
(I-III ст.н.е.)

В процесі вивчення стародавніх релігій, особливо цікавими є райони, де стикувалися різні традиції і культурні впливи. Межі такими районами був карпатський, який в часи Римської імперії став зоною ближньої варварської периферії. Тут існували релігії, одні з яких викристалізувались на місцевому ґрунті ще з попередніх епох - латену, гальштату, (а може і давніших); інші - були принесені сюди ззовні внаслідок різних політичних, економічних та етнічних перетурбацій.

Одним з таких "відлунь" на західних землях України є поява в пізньоримський період значного числа виробів немісцевого походження, серед яких в окрему групу виділяються речі культового призначення: статуетки богів, votivні вироби і амулети та ін. Якби ці предмети не були знайдені в досить обмеженому районі Придністровського Поділля (що вже само по собі викликає особливу увагу і заставляє шукати причини такої концентрації), то їх цілком слушно можна було б зараховувати до "випадкових знахідок", "військових трофеїв" або "імпортних виробів", як це, наприклад, зробив свого часу К.Маєвський, В.Кропоткін та ін.¹

Розглянемо умови знаходження кожної з відомих на сьогодні речей, про які йде мова.

1. С.Могильниця, Тербовлянського повіту. Знайдено бронзову статуетку Осіріса, про відкриття якої вперше довідуємося з праці А.С.Петрушевнича: "В 1871 році в селі Могильниця Тербовлянського староства у місцевого поміщика - великого любителя старовини між речами оглядав невелику бронзову статуетку, яка представляла собою зображення египетського ідола Осіріса, чоловіка сестри своєї

¹ *Majewski K.* Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich. - Wrocław, 1949; *Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э.) // *Свод археологических источников.* - Москва, 1970. - Д 1-27.

Ісиди, що уособлювала благодатну силу Сонця. Згадана статуетка Осіріса дуже подібна своєю величиною і зовнішнім виглядом з зображенням Осіріса в творі Якоба Шатца, Нюрнберг, 1757, табл. № 74, № 1².

2. С.Синьків, Заліщицького повіту. Перші відомості про знаходження тут бронзової статуетки Ісиди також подає А.Петрушевич: "... бронзову статуетку, яка представляє Ісиду, дістав я у 1875 році. Погрудна частина тої статуетки представляє жінку з великими грудними сосками, голова якої у верхній частині прикрашена ніби віялом із сяючих променів, нижня ж частина її подібна з вищенаведеним зображенням Осіріса. Описана статуетка Ісиди відкрита в селі Синкові Заліщицького староства, де прибита на старій дубовій дощці в домі одного селянина, поміщена між іконами святих на стіні, в фамілії її власника зберігалась з давніх часів ніби зображення Пр.[есвятої] Богородиці. Ця фальшива ікона Божої Матері замічена місцевим священиком, була доручена мені для дослідження і доставлена в Музей старожитностей руського Народного Дому у Львові"³.

3. С.Жабинці, Чортківського повіту. Не пізніше 1870 року виявлено бронзову статуетку Ісиди з Гором на руках⁴.

4. С.Городниця, Городенківського повіту. У 1876-1878 рр. під час розкопок д-ра І.Коперницького знайдено бронзову статуетку жіночої фігури в довгій одежі і з покривалом на голові⁵.

5. Нижня течія р.Стрипи (місцевість точніше не означена). Знахідка деталей давньоєгипетського музичного інструменту - систра, про яку А.Петрушевич повідомляє, що "... в Музеї знайшов і описав з нижньої частини ріки Стрипи два бронзові злиті інструменти у вигляді 8-ми кончного хреста, три круглі поперечини якого майже одної довжини, мають характер трубок, годі як кругла лісочка, на

² Петрушевич А. Бронзовые памятники египетского культа Осириса и Изиды в Галицкой Подолнии // Слово. - Львів, 1877. - Ч.82. - С.2.

³ Там же. - С.2.

⁴ Зберігається у Краківському Археологічному Музеї. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschódniej. - Lwów. 1918. - № 235; Antoniewicz W. Archeologia Polski. - Warszawa, 1928. - S.173. Majewski K. Op.cit. - S.69, N 7.

⁵ Не опублікована. Зберігається у Краківському Археологічному Музеї під інв. № 4809. Кропоткин В.В. Вказ. праця. - С.133, № 1319.

якій вони тримаються, є на нижньому кінці трохи зігнута, а на своїх обидвох кінцях утворює ряд напівкруглих гудзиків. Довжина більшого з цих двох інструментів числить 7 віденських цалів (дюймів); довжина поперечини не доходить до 1 1/2 цаля; довжина проміжків між поперечинами трошки менше як 1 1/4 цаля. Висота над верхньою поперечною майже 3/4 цаля; довжина нижньої частини лісочки, небагато загнута до задньої частини інструменту, має від нижньої поперечини 2 3/4 цаля. Товщина округлої лісочки переходить третю частину цаля, товщина трубчастих поперечин трохи більше половини цаля. Різниця між довжиною тих двох екземплярів описаного інструменту, майже 1/4 частини цалі. На зворотній стороні описуваного інструменту на середній лісочці, де трубчаті поперечини перетинають лісочку, знаходяться як прикраси куполоподібні випуклості. Закінчення округлих трубчастих поперечин товщиною стінок дещо різняться. Про найбільш велику давність цих інструментів свідчить груба зелена патина накип . . .

По зробленим мною зауваженням, кожен із згаданих не цілих інструментів складає головну частину так званого систра, по єгипетським кемкем, древнього музичного інструмента єгиптян, ніби винайденого самою Ісідіою і вживаного також римлянами при богослужінні Ісіді. Звичайна римська систра складалась з металічного кругло-продовгуватого зігнутого плоского обруча угорі заокругленого, внизу закінченого держакком. В стінках зігнутого обруча знаходились 3/4 дірочки, в яких стільки ж містилося металевих не однакової довжини паличок . . . від удару по всьому інструменту виводили різні звуки . . . Описані мною два екземпляри інструменту, які творять ніби восьмиконечний хрест з трьома трубчатими поперечинами, представляють, на мою думку, систру в цілому первісному вигляді, з якої однак, втрачені металеві патички, які колись знаходились в трубчатих поперечинах цієї не цілої систри"⁶.

⁶ Петрушевич А. Вказ. праця. - С.1.



Рис. 1.

6. С.Коцюбинчики, Чортківського повіту. У минулому столітті виявлено бронзовий фалос з крильцями і кілечком для підвішування⁷.

7. С.Залісся, Борщівського повіту. Не пізніше 1898 року випадково знайдено бронзовий фалос з крильцями і кілечком для підвішування⁸.

Місце знаходження вищеперелічених предметів чітко локалізується на досить обмеженій території, яка зі сходу підходить до пониззя правого берега Збруча (с.Мишків - зотивна ручка, с.Залісся і с.Коцюбинчики - бронзові фалоси з крильцями), на північному заході обіймає середню течію р.Серет і пониззя р.Стрипи (с.Могильниця і с.Жабинці - дві бронзові статуетки Ісиди та Осіріса). Відомі знахідки бронзових фігурок Ісиди за межами означеної території - біля с.Синькова околиці Заліщик, Кам'янки Великої Коломийського повіту та с.Городниці Городенківського повіту. В цілому, така локалізація співпадає з територіальним визначенням цих знахідок, яке вперше запропонував першовідкривач частин з них А.С.Петрушевич: "Місцина відкриття згаданих інструментів... відноситься до нижньої частини ріки Стрипи, яка з північної сторони спадає в Дністер. Накінець, місцевість всіх мною описаних бронзових речей древнього язичеського періоду, оприділюється лоріччям рік Серета і Стрипи, що належать до північних приток Діистра".

Ми не знаємо умов знаходження більшості з вищеперелічених предметів. Частина з них, наприклад, статуетки, могли походити зі зруйнованих ораикою чи вимитих водою поховань або ж бути виявленою на місці давніх культових святищ. Виходячи з того, що

⁷ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. - Kraków, 1897. - Т.XV. - S.82. Janusz B. Op. cit. - s.137, N 220; Wiadomości archeologiczne. - Warszawa, 1936. Т.XIV. - S.130. Majewski K. Op. cit. - S.69, N 18, tabl.II, 4.

⁸ Місце зберігання невідоме. Janusz B. Op. cit. - S.77, N 59.

при священодійствах у храмах богині Ісиди та багатьох інших східносередземноморських богів необхідним елементом культу був незгасимий вогонь у спеціальній лампаді, то мабуть, шанувальники таких культів, опинившись далеко за межами своєї землі, споруджували якісь (напевне, невеликі) споруди типу наших каплиць, де б той вогонь горів. Однак, будь-які ретроспективні екскурси щодо можливого використання описуваних знахідок, без скрупульозного археологічного обстеження районів їх знаходження, є малоефективні.

8. С.Мишків, Заліщицького повіту. В липні 1862 року при викопуванні ями під вапно на значній глибині селянином знайдено бронзову ручку, яка одразу привернула до себе особливу увагу, оскільки мала на собі дедикацію⁹.

Ручка з Мишкова мала вигляд людської долоні з випростаними пальцями. Вказівний і великий пальці делікатно тримали невеличку кулю, на якій стояла крилата Вікторія з лавровим вінком у високо піднятих руках (рис.1). Ручка всередині пустотіла має отвір для насаджування на дерев'яне древко (?). Висота 11,5 см, діаметр отвору 4,5 см. На кульці вирізано кілька косораменних хрестиків, а внизу під долонею на кисті видно латинські букви скороченого напису: "[|ovi] O[ptimo] M[aximo] (Dolic[h]eno) Gaius optio (c[o]h[ortis] I Hisp[anorum] e[quitata] q[uingenaria] v[otum] s[olvit] L[ibens] m[erito])¹⁰.

⁹ Спочатку була передана у Музей Любомирських, а зараз зберігається у Львівському історичному Музеї під інв. № А-3435. *Hadaczek K.* Kultura dorzecza Dniestru w epose cesarstwa rzymskiego // *Materiały antropologiczno-archeologiczno-etnograficzne.* - Kraków, 1912. - S.23. *Janucz B.* Op. cit. - S.268-269. *Lusthaus D.* Wrażowa rączka wotywna z Myszkowa // *Archeologia.* - Wrocław, 1947. - T.1. - S.169-184. *Majewski K.* Op. cit. - S.69, № 19, tabl.1.(1). *Pasternak J.* Rusre Karpaty v archeologii. - Praha, 1928. - S.142, № 3. *Бандровський А.Г.* Взаємностношення Римської імперії с племенами Карпатського регіона // Диссерт. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. - М., 1987. - Ч.1.; *Бандровський О.Г.* До питання про роль римських допоміжних з'єднань в районі Північно-Східних Карпат // Вісник Львівського Університету (в друці). У публікаціях нашого століття ручка з Мишова зображується без фігурки Вікторії, яка була відбита невдовзі після віднайдення і від якої на кульці лишилися лише ступні ніг. Про первісний вигляд ручки з Мишкова можемо судити з її першої публікації - невеликої розвідки Алгонія Шнайдера; див. *Przegląd archeologiczny.* - Lwów, 1876. - Z.1. - Tabl.V, fig.2.

¹⁰ В одній з останніх інтерпретацій напису на ручці з Мишкова розшифровку тексту слід читати так: "Юпітеру Доліхенові Найкращому, Найвеличнійшому Гаю, помічнику цінтуріона, Першої Іспанської когорти Кінної п'ятидесятої виконав

Вперше напис на ручці з Мишкова спробував відчитати Е.Борнеман в перекладі якого він звучить так: "Командир Першої когорти Іспанського легіону присвятив вотум Юпітеру-Доліхенусу"¹¹.

А.Деметрикевич вважав ручку з Мишкова за навершя римського військового знамена - штандарту легіону¹², а Я.Зінгерле - за релігійний вотум, який був складений в офіру Юпітерові-Доліхенусу римським солдатом¹³. Я.Зінгерле припускав, що ручка з Мишкова могла бути принесена в Галичину вірогідно 174 року н.е., коли легіони Марка Аврелія висунулися найдалі на північ провінції Дакія. За таку

обітницю, заслужено радіючи" (Див.: *Бандровський О.Г.* До питання про роль римських допоміжних з'єднань...) Римські солдати робили дедикації на різних предметах, але найбільше - на культових. Виїжджаючи в справах до інших країн і опинившись далеко від батьківщини бувший член релігійної общини як правило все ще зберігав прив'язаність до її богів, яких з покоління в покоління вшановували його предки. На чужині він шукав земляків, з якими міг би спільно вшановувати богів, спорудити їм віттар або невелике святилище. Навіть проживаючи в Римі і перебуваючи на службі в римській гвардії, уроджені різних провінцій робили посвячувальні написи на різних предметах, в т.ч. культових, на пошанивок своїм богам. У Бонні, наприклад, в святилищі Матрони Ауфалес знайдені посвяти різним богам, в т.ч. Юпітеру серед дедикантів яких були квестор і декуріони Колонії Агриніни, легат, префект і центуріони I-го легіону Мінерві, *conductor quadraquesima Galliarum*. Відомі посвяти Сильванові і сильванам від солдат II-го Парфянського легіону (*Corpus Inscriptionum Latinarum / Consilia auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussiae editum. - Berlin, 1887. - Vol.VI. - Inscriptio 31001 (CIL, VI, 31001)*): Гераклові-Магузанові від батьків і фракійців, що служили в охороні Каракалли (CIL, VI, 31162); Герою-Бригантієві від чотирьох преторіанців-услідцентів (CIL, VI-2807) і, врешті, багаточисленні колективні посвяти від солдат, що походили з придунайських провінцій і сучасної Німеччини, де поряд з римськими богами фігурують іллірійські і фракійські божества (CIL, VI-31140 і наступні). Військові навіть займали відповідальні посади в ієрархії шанувальників бога. Так, головним фламінном бога тревирів Марса Леннуса (Галлія) був трибун IX-го Іспанського легіону і фламін Августа (CIL. - Berlin, 1925. - Vol.XIII. - inser.403).

¹¹ Цю думку перепопів у наш час В.Кропоткін: *Кропоткін В.В.* Вказ. пр. - с.125, № 1211. Вважали, що згадана в дедикації когорта - це добре відома по дакійській кампанії Траяна Перша Іспанська Флавієва когорта з Орхеу-Бистриці (CIL. - Berlin, 1884. - Vol.III. - Inscr.1627), яка пізніше брала також участь у боротьбі проти костобоків, а в 145-161 рр. за часів Антонія Пія входила до складу римських військ провінції Дакія. Останній раз Перша Исп. Фл. Ульп. когорта згадується 21 червня 164 року (*Inscriptiile Daciae Romanae / I.I.Russu, J.Floresku etc. - Bucuresti, 1985. - Vol.1. - Diplom D.XIII (r.13); XIX (r.13); XX(r.9). (IDR, Dipl D.XIII (r.13); XIX (r.13); XX (r.9).*)

¹² *Janusz B.* Op. cit. - S.268-269.

¹³ Там же. - S.269.

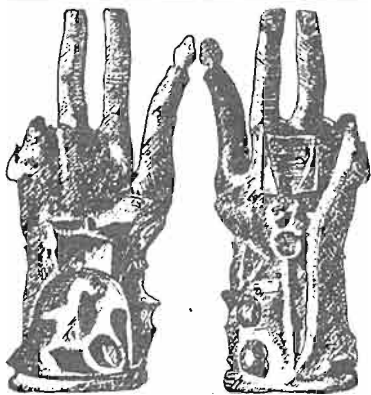


Рис.2.

цій, як східних, так і західних, зокрема в Паннонії та Дакії. Близькою до ручки з Мишкова є бронзова ручка з Брігеціо, а також частково збережена бронзова статуетка крилатої богині Вікторії з відламаною правою рукою, в якій вона тримала, можливо, такий самий лавровий вінок переможця, як і на ручці з Мишкова¹⁶.

Однією з найближчих аналогій ручки з Мишкова є бронзова ручка з півдня України з точно невизначеного місця Катеринославської губернії. Ручка має у висоту 17 см, зроблена у вигляді руки, ймовірно, жіночої (про що свідчить делікатна форма), пальці складені, немов для благословення або звернення до Бога: вказівний і середній пальці підняті, два інші - пригнуті, великий палець відставлений вбік (рис.2). На кінчику пальця є маленька куля¹⁷,

дату промовляв, на думку перших дослідників, також характер письма, притаманний, на їх погляд, другій половині II ст. н.е.¹⁴.

Переважала думка, що ручка з Мишкова "вотивна" і разом з тим могла бути навершям знамена¹⁵.

Подібні вотиви у вигляді невеликих бронзових ручок знайдено на території колишніх римських провінцій,

¹⁴ Там же. - С.269.

¹⁵ *Кобылина М.М.* Изображение восточных божеств в северном Причерноморье. - М., 1978. - С.50-51, 97. Місцем знаходження ручки з Мишкова М.Кобыліна помилково називає Верхнє Подіпрров'я, хоча правильно називає село і район. Див. також: *Кропоткин В.В.* Из истории римской торговли с Восточной Европой // Историко-археологический сборник в честь А.В.Арциховского. - М., 1962. - С.192... - С.152.

¹⁶ *Pelikan O.* Slovensko a rimske imperium. - Bratislava, 1960. - S.166-167.

¹⁷ Придбана Ермітажем у 1900 р. Вперше, легально описана Б.В.Фармаковським: *Фармаковский Б.В.* Бронзовая вотивная ручка из Екатеринославской губернии // Известия археологической комиссии. - М., 1902. - Вып.3. - С.118-121, - Табл. XVI. Цю кульку *Б.Фармаковский* називає шишкою, а *В.Кобыліна* навіть "уточнює": соснова шишка (*Кобылина В.* Вказ. пр. - С.47).

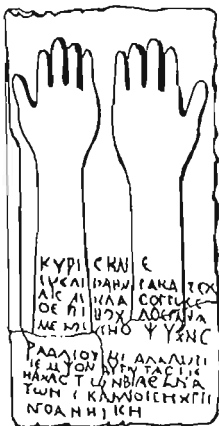


Рис. 3.

фригийському богові Сабазію; в написі на іншій - ім'я божества не названо. На окремих ручках є зображення богів. На ручці, що належить Паризькій Національній бібліотеці, на долоні зображено бюст Серапіса¹⁹.

Рельєфні зображення на ручках і сам жест ручок вживався з апотропеїчною метою: для того, щоб відвернути від "поганого ока", ширше - охоронити від зла²⁰.

Можливо, певний зв'язок з бронзовими невеликими ручками мають кам'яні надмогильні плити, характерною ознакою яких є підняті догори долоні. Створювались ці пам'ятки в I-III ст. н.е. і виявлені в Середземномор'ї, особливо у східній його частині²¹. Руки на цих плитах завжди повернені долонями до глядача в такому положенні, що складається враження, ніби він бачить перед собою

подібна до знаної на ручці з Мишкова. Ручка покрита рельєфними зображеннями: нижче долоні на руці у півколі представлена напівлежача жінка з немовлям біля лівої груді, над жінкою - птах, під великим пальцем зображена амфора, гілка дерева і жаба, над гілкою - ящірка, далі - терези, над терезами - кирикейон і змія, за змією вгорі, черепаха¹⁸.

За даними Б. Фармаковського про дібних бронзових ручок відома велика кількість і загалом з'ясоване їхнє призначення. Всі відомі до цього часу ручки - праві. На двох скземплярах збереглися присвяти: одна ручка присвячена

¹⁸ Фармаковский Б.В. Вказ. пр. - С.119-120. Ручка з Мишкова автору була невідомою.

¹⁹ Там же. - С.120.

²⁰ Подібні пам'ятки співставлені О. Янном, пояснення жесту ручок подає Узенер. Див.: Там же. - С.120.

²¹ Літературу з цього питання див. у праці: Максимови М.И. Надгробие из Херсонеса // Советская археология. - 1954. - XIX. - С.221-230.

стоячу постать, звернену до нього лицем, з молитовно піднятими руками. Поряд з цим на плитах часто є напис - молитва, звернена до Бога світла, Бога Всевидячого і Всезнаючого, вищого судді і карателя злочинця (рис.3)²².

Пам'ятки, на яких зображені руки з розкритими долонями, представляли собою молитовне звернення до небесного світила як охоронця справедливості на землі, в чому простежуємо своєрідне поєднання культу Сонця з культом померлих.

Д-р Кюмон схильний виводити звичай постановки надмогильних плит з руками (а разом з ним - і саму ідею такого культу) з семітичних країн Близького Сходу. Звідси, на його думку, подібно багатьом іншим культурам, цей звичай в римську епоху поширився на захід аж до Італії²³. На думку М.Максимової ця форма релігійних уявлень (емблемою яких є піднесені руки та розкриті долоні) була вироблена в якійсь одній області і звідси поширювалася в інші місцевості, причому сам факт її широкої популярності пояснюється існуванням у багатьох племен і народів давньої Європи подібних релігійних уявлень²⁴.

В той час, як у Сирії та Месопотамії знайдені лише поодинокі екземпляри зображень, що нас цікавлять, на Малу Азію, якщо взяти статистику, припадає майже половина всіх зареєстрованих. Отже, цифрові дані свідчать, що культ, образним символом якого були руки та долоні, виник у Малій Азії або, принаймні, там розвинувся. Тут зустрічаються також висічені в скелі гробниці, на фасаді яких зображені підняті догори руки, іноді навіть без будь-яких написів²⁵.

Знахідки надгробків на півдні України, зокрема в Херсонесі, на яких зображені підняті руки, пов'язують з двома причинами: по-перше, з появою в цих місцях у 60-х роках I ст. н.е. римської залогої і частину римського флоту. Оскільки залогою являла собою завіт з

²² Там же. - С.225-228.

²³ Для підтвердження своєї гіпотези Ф.Кюмон посилається на кілька прикладів надмогильних плит знайдених в Сирії, а особливо на три, що походять з Киликії та Сирії надгробні стели з арамейськими написами VI-V ст. до н.е., а, отже, значно раніші ніж решта (більшість) каменів з піднесенними руками. (Там же. - С.226.)

²⁴ Там же. - С.227.

²⁵ Там же. - С.227-228.

римських легіонерів, відряджений у Херсонес з провінції Мезія, то він повинен був, очевидно, принести з собою і якісь елементи культури Фракії, яка чи не єдина з римських провінцій в Європі найбільше зазнала малоазійських впливів, в т.ч. релігійних. Друга причина та, що власне Херсонес був першою гаванню, до якої приставали кораблі, котрі йшли з Малої Азії, і таким чином місто могло в першу чергу піддаватися малоазійським впливам²⁶.

В контексті вищесказаного зрозумілим стає характер і зміст посвяти на ручці з Мишкова, оскільки він адресований малоазійському богові Долохенові, який був одним з найпопулярніших у період Римської Імперії (свою назву отримав від міста Доліха в Комагені в Північній Сирії²⁷).

Ідейні концепції культу Доліхена були тісно пов'язані з культом металів; можливо, на якійсь стадії Доліхен був покровителем металургів. Відомі посвяти Доліхенові з додаванням формули "ubi ferrum nascitur". Культ Доліхена був пов'язаний не тільки з металами, але також зі скелями, з богинею Землі, що породжує метали, а через неї загалом - з родючими плодоносними силами Землі.

Статуя Доліхена була в римському святилищі Доліхена. До його культу проникало багато ідей подібного до нього культу Сильвана. П.Мерлат зазначає, що шанувальники Доліхена слідували суворій моральній поведінці. Від таких людей вимагалось бути стійкими, справедливими, постійно боротися зі злом, бути чистими і т.п. Прихильники культу організовувалися в релігійні громади-колегії, називали себе братами. Вони мали своїх жерців, патронів, кураторів, переписувачів. Мали окрему касту вірних, які носили зображення бога та інші релігійні символи²⁸.

²⁶ Цікаво, що в списках Ф.Кюмона зазначено два надгробки даного типу, знайдені в Александрії, які належали римським легіонерам. На них, крім піднятих рук, є ще ряд зображень, які відносяться до військового звання померлого, а самі написи на плитах - латинські (там же, - с.230). Ця особливість стає немаловажливою при виясненні призначення ручки з Мишкова.

²⁷ Filip J. Encyklopädisches Handbuch zur Uhr- und Frühgeschichte Europas. - Prag, 1966-1669. - Bd.1. - S.296.

²⁸ Merlat P. Jupiter Dolichenus: Essai d'interpretation et d'synthese. - Paris, 1960. - P.27-28, 103.

Доліхен в цілому, був богом воїнів. Його культ відомий з часів Адріана, а найширшого розповсюдження набув в період Коммода особливо в провінціях, зокрема на лімесі Паннонії і Дакії. Поширювався в середовищі військових, купців та представників митної адміністрації, які були вихідцями переважно з Малої Азії²⁹. За Севера культ Доліхена був прирівнений до загальноримського державного культу Юпітера Капітолійського і дістав назву *Juppiter Optimus Maximus Dolichenus*. У військових таборах новий культ повинен був замінити культ Юпітера - бога Римської держави і могутності, захисника і покровителя військової справи та ін.³⁰

Після особистих відвідин Севером Септимієм та Каракаллою Паннонії і Дакії культ Доліхена досягнув свого найбільшого розквіту. Однак уже 235 року н.е. за часів Максиміна Фракійця відбулося нищівне руйнування цього культу, однією з причин якого став опір іллірійського війська в Паннонії засиллю сірійців³¹. По провінціях руйнували храми Доліхена, і лише за межами території Римської держави у віддалених краях варварської периферії знаходили притулок релігійні общини прихильників культу. Створення написів-посвят Доліхенові припиняється в часи Севера Олександра, що було пов'язано з заборонаю цього культу за панування Максиміна (235-238 рр.). У Дакії культ Доліхена міг функціонувати й надалі, про що може свідчити ряд votivних барельєфів у Словаччині³² (в Злотні виявлено votivний напис Гая Аврелія бенефіціарія на честь Гордіана III (CIL. III, 1302), за змістом подібний до напису з Мишкова). Таким чином, хронологічні рамки виготовлення і безпосереднього використання бронзової ручки з Мишкова можуть укладатися в межах 180-230 рр. н.е.

²⁹ СЛ, III, 1128, 7760, 1614, 7824, 7835.

³⁰ Merlat P. Op. cit. - P.27-28.

³¹ Mocsy A. Pannonia and Ulpek Moesia. - Bond-Boston, 1974. - P.194, 200-201, 227-229, 258-259.

³² Merlat P. Op. cit. - P.27-28; Штаэрман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи (Италия и западные провинции). - М., 1961. - С.128, 130-131.

Куля, на якій стоїть крилата Вікторія на ручці з Мишкова, можливо, є символом Всесвіту, образним відтворенням могутності і сили Бога.

Особливо цікавим, для нашого дослідження є те, що культ Доліхена у багатьох випадках пов'язаний з культом давньоєгипетської богині Ісіди. Про це свідчать вотиви, на яких зображена паредра Доліхена - Велика Сірійська богиня ("Magna Dea Syria") з якою в інших народів ототожнювали Таніг, Ісіду, Кібелу, Селену, Геру³³. Оскільки більшість торговців та воїнів допоміжних загонів у провінціях були вихідцями з Малої Азії, то вони сприяли поширенню культів Доліхена та Ісіди серед місцевого населення. Беручи до уваги вищезгадані матеріали, знахідки бронзових статуєток східносередземноморських божеств, вотивні вироби і амулети, уламки сестри вже не видаються випадковими і несподіваними знаходженнями в найближчих місцевостях до Мишкова. Ми не знаємо походження цих предметів, однак картографування цих знахідок, а також майже синхронний (до двох століть) час створення і непосреднього використання, дає підстави припускати, що ці речі могли залишитися від певної групи населення з відповідною релігією. Можна припустити, що ця група населення не автохтонна, так як на місцевому ґрунті, як зрештою, і в інших регіонах Європи, подібні культу не мали генезису³⁴.

Щодо появи вищеназваних предметів у досить локальному районі Придністровського Поділля, то ситуацію частково висвітлює детальний аналіз напису-посвяти на ручці з Мишкова, який у співставленні з відомостями історичних документів дає змогу вибудувати більш-менш цілісну модель проникнення цих речей на вказану територію.

³³ Kodak Z. Julia Domna conime assyrie' Kythena et Selena // Acta Classica Univ. Scient. - Debrecen, 1966. - Т. II. - Р. 101-108; Пруссак М. Древо жизни (к истории культа фаллоса). - М., 1921. - С. 17; а також: Лесвич В. Культ Ізиди. Помпеянське Ізіум. пам'ятка боротьби східних культів за перевагу в греко-римському світі // Ювілейний збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками (1894-1904). - Львів, 1906. - С. 67-74.

³⁴ Majewski K. Op. cit. - S. 69

У П ст. н.е. на території Дакії були розміщені три перших Іспанські когорти: - Ког. I Флавія Ульпія Іспанська тисячна римських громадян кінна (район Орхеу-Бистриці); - Ког. I Іспанська вірна благочестива кінна п'ятисотенна (Ларгіана і Поролісс); - Ког. I Іспанська заслужена кінна п'ятисотенна (район Августія-Брецку). (- Coh. I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum equitata; - Coh. I Hispanorum pia fidelis equitata quingenaria; - Coh. I Hispanorum veterana equitata quingenaria.)

Перші дві когорти входили до складу залоги північно-західної частини Дакії (Dacia Porolissensis)³⁵, а третя знаходилась на західних кордонах (Dacia Inferior)³⁶. На ділянці кордону, що мала назву "Limes Porolissensis" знаходилося 10 таборів. По інший бік лімесу жили "вільні даки" (Dio's Roman History / Transl. by I. Cary. - Cambridge-London, 1954-1955. - Vol.I-IX. - Book 77. - Part 20. - Note 3. (Dio Cass, 77, 20, 3)).

Напис на ручці з Мишкова стосується, ймовірно, когорти з Ларгіани³⁷. По-перше, ця когорта³⁸ п'ятисотенна, тоді як когорта з

³⁵ Флавієні когорти відзначались у війнах Траяна, захопивши один з таборів на східній ділянці північного валу. На протилежній - західній - ділянці валу в Ларгіані знаходилась Перша Іспанська когорта, з якою пов'язуємо ручку з Мишкова. В Ларгіані знаходились дуже потужні військові з'єднання: одна-дві когорти і нумерус (Ala Miliaria, Coh. I Hispanorum, IV Thracorum, numerus militum Orhroenor (CIL, III, - 6283)). Таку концентрацію військ можна пояснити тим, що на цій ділянці валу знаходились найважливіші шляхи до сусідніх за лімесом племен. Обидві когорти зафіксовані в дипломах від 27 вересня 159 року (CIL, III, - H.[ispanorum] M.[iliaria], 44; IDR, Dipl. D, XVII (r.8) по 21 липня 164 року; IDR.Dipl.D, XVIII (r.13); XIX (r.13); XX (r.9)).

³⁶ Такий висновок можна зробити з того, що 22 березня 129 року когорта знаходилась у Бурідаві (Південні Карпати), а 13 грудня 140 року вже в Августії (IDR, Dipl. D, X (r.6); Dipl.D, XIII (r.9))

³⁷ Бидровський О.Г. До питання...

³⁸ Власне, про це йдеться в налісі СІЛ, VI, 32933-II, 2723, який приводить Пач для показу ролі дунайських легіонів у військах Траяна на сході: "...Proculo, praef[ecto] coh[ortis] I Fijaviae Hispanae eq[uestris] p[ri]ae f[idelis], trib[unus] mil[itari] Leg[ionis] XI Cl[audiae] p[ri]ae f[idelis], praef[ecto] vexillation[um] eq[uitum] Moesia[e] infer[ioris] et Daciae eut[um] in expeditione Parthic[a] ("... Прокулові, префектові ког[орти] I Флавієвої Іспанської кінної; П[і]ї Ф[іделіс]*, трибунові військовому лег[іона] XI Клавдієвої П[і]ї Ф[іделіс], префектові vexillation[um] вершників Нижньої Мезії і Дакії, прямуючих в Парфянську експедицію...") Кудряцев О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и

Орхеу-Бистриці відносилась до тисячних. По-друге, в написі на ручці не вказані всі ті регалії якими володіла когорта з Орхеу-Бистриці, хоч таке мусіло бути. Так само сумнівно, що ця ручка з Августійської когорти, яка була хоч і п'ятисотенною, але "veterana", що також повинно відзначитися в написі.

З леґіонів формували військові кінні допоміжні загони особливого призначення - вексиліяції (vexillationes), які не тільки контролювали військову ситуацію, але й провадили охорону військових валок, супроводжували офіційних осіб тощо³⁹.

Ще одним призначенням вексиліяцій (що для цього дослідження особливо суттєво) був контроль за виконанням умов договорів між Імперією і союзами племен⁴⁰. З цією метою за лімес на територію варварських племен споряджались спеціальні військові підрозділи, які на місці не тільки контролювали ситуацію, але й провадили набір до війська, вели закупівлю харчів, коней і великої рогатої худоби для перевезення вантажу. За окремими умовами мирних договорів, згідно з Діоном Кассієм, на зборах племен обов'язково мав бути присутнім центуріон (Dio Cass, 72, 23, without note). Для безпеки перебування центуріона і самої вексиліяції на чужій території, брали заложників.

З часів Гордіана III (238-244 рр. н.е.) маємо документ, який засвідчує, що з варварських племен, які проживали на північ від дакійського лімесу провадився збір податків: "... визначив (= затвердив) для податків Самум [разом] з областю за валом". (СІЛ, III,

статьи по общим проблемам древней истории. - М., 1957. - С. 186. *вірної благочестивої (ред.)

³⁹ Про це красномовно свідчить папірус Ханта, який переповідає, які завдання виконували воїни Першої заслуженої когорти у 105 році.

⁴⁰ У 214 році Каракалла відвідав Поролісс на північному кордоні Дакії, де на зборах підтвердив ряд договорів з племенами краю (Dio Cas., 77, 20, 30; 78, 27, 5).

827)⁴¹. З цією метою використовувались, можливо, вексиліяції частини легіону XIII Геміна Гордіана⁴².

Пункт Самум, згаданий у документі, знаходився в районі нинішнього м. Сату-Маре (Румунія). І якщо мова йде про те, що цензори вирушили з цього пункту за лімес, то це свідчить, що вони вирушили в північному напрямку. Як далеко простягався їхній шлях, а головне, чи переходили вони Карпати, відповісти важко. Однак для нас тут важливий сам факт - що в першій половині III ст. н.е. (а саме цим часом може датуватися ручка з Мишкова та інші синхронні з нею знахідки по північно-східний бік Карпат) римські вексиліяції для збору податків відправлялися в напрямку Північно-Східних Карпат. Якщо ж припустити, що метою вексиліяції були племена якоїсь частини Прикарпаття і Подністрів'я, то вексиліяції могли дістатися до них лише одним з двох найближчих перевалів - Ужоцьким або Яблонецьким. Вхід до останнього був значно ближчим (якщо за точку відліку брати Самум), і виводив по інший бік гір попри теперішню Коломню, власне, на Придністрівське Поділля в районі нинішнього Борщева і Заліщиків. Тому припущення про перебування римської вексиліяції у цих місцях (принаймні з двох точок зору: історичної - свідчення документу, хоч і не конкретне - та природно-географічної - можливий напрямок маршруту), вже не видаються неймовірними.

Значно вагомішим аргументом, ніж ручка з Мишкова та інші знахідки, що свідчать про перебування римських військ на Поділлі, є цегла прямокутної форми, знайдена в середині минулого століття в тому самому с. Мишкові Заліщицького повіту⁴³. На бічній стороні

⁴¹ Дослівно: "a censibus subsignavit Samum cum regione trans vallum". Цензори не тільки займалися збором податків, але й проводили перепис громадян, які повинні сплачувати подушний податок. 212 року едиктом Каракалли всім солдатам допоміжних з'єднань було надано статус громадян. Цим частково вгнхомирювалися сепаратистські тенденції у провінціях; був також певний економічний зиск: збільшувалась кількість людей, які, крім подушного (як варнари), платили ще й земельний податок.

⁴² A. von Premerstein. C. Julius Quadratus Bassus. - München, 1934. - S.41, npum.2 i S.69.

⁴³ Przegląd archeologiczny. - Lwów, 1976. - Zeszyt I. - Tabl.V, fig.3.

цеглини бачимо відбиток штампу зі скороченим написом "CON.X.MAUR"⁴⁴.

На лімес Дакії Мавританська когорта могла потрапити не раніше 2-ї чверті III ст. н.е. після східного походу Каракалли проти Парфії.

Найближчі до Мишкова залишки будинків з цегли римського типу виявлені в м.Сучаві на Буковині та в с.Комарові Кельменецького району Чернівецької області⁴⁵.

Виключено, щоб цегла з Мишкова була привізною, як зрештою і у вищезгаданих місцевостях, оскільки згідно з Тацитом когорти будують свої табори виключно з місцевого матеріалу. Це було загальне положення для всіх римських армій (Tacitus Cornelius Publius. P.Cornelii Taciti Libri, qui supersunt / Ed. I.Koestermann. - Lipsiae, 1960. - Vol.1. - Caput 35). Так само самотійно когорти забезпечували себе провіантом, кіньми та дровами, про що найкраще свідчить вищезгаданий напис Ханта⁴⁶. Звідси робимо висновок, що

⁴⁴ Маври входили до складу імператорської гвардії, яка складалася з піших і кінних частин. Після організації в Мавританії двох провінцій ірегулярна кавалерія Маврів - особливого роду кінні допоміжні війська, що не входили до складу звичайних допоміжних - почала відігравати велику роль у Римській імперії, приймаючи участь не тільки в битвах на території Африки, але й в інших областях. Тоді ж вони були включені в імператорську гвардію; настільки виросло значення кінноти (Кудряцев О. Вказ. пр. - С.205, прим.67).

⁴⁵ Смішко М.Ю. Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині (далі - МДАПВ). - К., 1959. - Вип.ІІ. - С.21; Пастернак Я. Археологія України. - Торонто, 1961. - С.504. В Комарові виявлено великий скловиробничий осередок III-IV ст., на якому відкрито кам'яні фундаменти споруди, укладені з диких каменю без заправи, прямокутної форми з гострими кутами (6,00 х 6,90 м) - Див.: Смішко М.Ю. Поселення III-IV ст. н.е. із слідами скляного виробництва біля с.Комарів Чернівецької області // МДАПВ. - К., 1964. - Вип.5. - С.79. Римська цегла, знайдена на поселенні в Комарові, а також нетипова для місцевих племен того часу кам'яна споруда дають підстави для сумніву у приналежності даного поселення лише населенню черняхівської культиури або культури карпатських курганів.

⁴⁶ Див прим. 39. Якщо в часи Юліїв і Клавдіїв легіони і допоміжні з'єднання були мобільними, що їх легко переводили з однієї провінції в іншу, то тепер вони намагаються забезпечити себе майном ще в часи служби, починаючи спершу неофіційно займатися господарством і торгівлею. Право володіти земельними ділянками було закріплено за воїнами тільки Септимієм Севером, але, фактично, такі володіння з'являються з часів Адріана. Ще при Флавіях війська будують

розглядувану цеглу було виготовлено на місці, і як свідчить відбиток штампу на боці цегли, людьми, які безпосередньо мали відношення до Мавританської когорти.

Усе вищесказане можна резюмувати в такий спосіб:

1. Згідно з умовами ряду договорів, які в II-III ст. н.е. уклалися між Імперією і варварськими племенами, на зборах останніх повинен був бути присутнім римський центуріон (Dio. Cass. 72, 2, 3).

2. В ролі такого спостерігача, а з деяких випадках і для збирання податку (CIL, III, 827), в середовище племен за лімес висилалися цензори і центуріони допоміжних частин - вексиліцій, з відповідним числом солдатів.

3. Табір вексиліції розташовувався в міжплемінному центрі або в незначній віддалі від нього⁴⁷.

пелічезні земляні споруди, споруджують постійні табори з кам'яними стінами замість стародавніх традиційних тимчасових таборів з частоколами. З часу Адріана легіони починають посилено поповнюватися за рахунок т.зв. табірних дітей від незаконних зв'язків римських легіонерів, які не мали права одружуватися, з місцевими жителями. З одної провінції в іншу починають пересилати виділені з легіонів вексиліції і те, що раніше було порівняно другорядним доповненням до легіону, тепер стає найважливішою формою підтримки легіонами одної провінції легіонів іншої - Кудрявцев О. Вказ. праця. - С.187-188. Вексиліції, які довго знаходилися за межами своєї провінції з часом діставали самостійність і самі починали називатися легіонами. Саме так вони іменувалися в написах, так призначали себе на клеймах і на будівельній цеглі (Там же. - С.178-179, примітка 28). В Ступаві і Мушові під Миколовом під час розкопок римських обозів II ст. н.е. знайдено штампелі на цеглах "LEG. X. PF" Filip J. Pradziejcie Czechosłowacji - Poznań, 1948. - S.352-353. obr.82, 2-3, 4-7. Кожна вексиліція легіонерів супроводжувалася повною кількістю допоміжного війська. Вексиліції, які відривалися від своїх легіонерів на тривалий час від Діоклетіана лягли в основу легіонів мобільної армії (comitatenses). В часи Маркоманських війн - кульмінації міцності дунайського лімесу - було підтягнуто до 12-ти легіонів. Тоді ж різко зросла кількість вексиліцій, переведених в Карпато-Дунайський регіон з інших пунктів лімесу для боротьби з варварами (Кудрявцев О. Вказ. праця. - С.166).

⁴⁷ Чисельність воєнних римських контингентів, розміщених у глибині варварських територій доходила інколи до 20 тисяч (Dio Cass. 71). Археологічні знахідки засвідчили сліди римських когорт і вексиліцій у Ласанварі-Іжі, Комарно, Братіславі, вищезгаданій Ступаві, на горі Девін у Словаччині. Безсумнівно наявність військового контингенту в Тренчині. Крім воєнних функцій (нагляд за додержанням умов мирного договору, ослаблення воєнного потенціалу і набір у війська), ці частини охороняли дороги, які вели до Карпатських перевалів, склади

4. Після едикту Каракалли 212 р. н.е., згідно з яким всім війнам допоміжних з'єднань надався статус римських громадян, до таборів вексилляцій, які стояли за лімесом, відряджались цензори (якими були представники римської адміністрації в провінції) для збирання подушного і земельного податку.

5. В першій половині III ст. н.е. (скоріш за все у другій його чверті) воїни Першої Іспанської когорти і X-ої Мавританської мали свій осідок (табір?) в околицях теперішніх Борщева та Заліщик і виконували функції, які покладалися на подібного роду з'єднання.

6. Низка речей, пов'язаних із східносередземноморськими релігіями, які були знайдені в місцях ймовірної дислокації римської вексилляції, свідчить про те, що в складі останньої були вихідці з малоазійських провінцій Імперії, які відправляли їм релігійні обряди.

7. Верхньою датою перебування вексилляції в околицях Заліщик-Борщева умовно можна прийняти середину 70-х років III ст. н.е., коли римляни залишили захоплену частину Карпато-Дунайських земель і Дакия припинила своє існування як римська провінція⁴⁸.

Опираючись на археологічні і письмові джерела можна доповнити накреслену вище модель появи в пізньоримський період на Придністровському Поділлі групи культових речей східносередземноморського походження окремими деталями, зокрема в плані хронологічного перебігу подій.

Було два періоди переселення гето-дакійських племен з римської провінції Дакия у Середнє і Верхнє Подністров'я. Переселення проходило одним і тим самим шляхом - через Яблонецький перевал на Гуцульщині (Śmiszko, 1932, 1961).

товарів, служили митницею. Основний товарообмін відбувався на лімесі. Товари через перевали транспортувалися посередниками, племенами ближньої периферії (Бандровський О.Г. Римська імперія і племена Карпатського регіону // Вісник Львівського університету. - Львів, 1988. - № 24. - С.34). Опорні пункти становили: великі обози з залоготу (castra), як правило, поблизу ріки, а між ними менші військові обози (castella). Здебільшого, це чотирикутні поселення, з ровами, цалами і будинками з каміню і цегли (Filip J. Op.cit. - S.352).

⁴⁸ Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакия // Вестник древней истории. - 1955. - № 3. - С.121; Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации. - М., 1955. - С.153-159.

1-й період (друга половина I ст. н.е.). Напередодні, або в часи військової кампанії Траяна частина гето-дакійських племен, відома античним авторам під назвою костобоків (в теперішній Румунії їм відповідає археологічна культура Поян), переходить, не затримуючись, через північно-східні передгір'я Карпат і заселяє найродючіші землі Західного Поділля (в основному вздовж лівих приток Дністра) і просувається в напрямку Розточчя, досягаючи Великого Європейського водорозділу. В місцях виходу шляху, що виводив з Яблонецького перевалу на Дністер зафіксовані найраніші на території України пам'ятки костобоків, які у нас одержали назву липицької культури (Śmiszko, 1932; Цигилик, 1975). Майже повна відсутність пам'яток липицької культури в підгірській зоні на правих притоках верхньої течії Дністра не завадила, однак, території поширення липицької культури обмежити трикутником з вершиною дещо північніше Львова (Малехів) та основою на відтинку Дрогобич-Косів⁴⁹, хоча В.Д.Баран вважає за можливе розширити ці межі аж до Могилева-Подільського⁵⁰.

Що стало причиною переселення гето-дакійського населення у I ст. н.е. на наші землі, невідомо. Це могло бути і внаслідок

⁴⁹ Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wshodniej. - Lwów, 1932. - S.183-176.

⁵⁰ Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. - К.1961. - С.86. І.Т.Кругликова вважає, що частина дакійських племен переселялася на територію, де тепер відома липицька культура під час війни Траяна, коли даки і їх союзники зазнали поразки: від римлян (Кругликова І.Т. Вказ. праця. - С.4, 75. Це був другий етап римської експансії в Карпати (80-107 р. н.е.) - Бандровський А.Г. Основные этапы римской экспансии и военных столкновений в Карпатском регионе и их особенности в I-III в. н.э. // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. - первой половине I тыс. н.э. на Юго-Западе УССР и сопредельных регионах (Тезисы докладов II-й сессии Всесоюзной школы-семинара 10-13 ноября 1988 года). - Львов, 1988. - С.5. Власне, в цей період були задіяні добірні сили римського війська, на чолі яких стояли імператори (Доміціан, Траян). Ці кампанії навіть в написах отримують назву "війна" (bellum). Власне, в середині I ст. (ймовірного часу переселення дакійських племен на Верхнє Подністрів'я) відбуваються перші великі переміщення дунайських військ (час походів Карбулона). Причиною цих переміщень був незадовільний стан сирійської армії і взагалі римських військ, розквартированих у східних провінціях, які і дисципліною, і питривалістю, і бойовим вишколом значно поступалися військам⁵¹ по берегах Рейну і верхів'ях Дунаю. (Кудрявцев О. Вказ. праця. - С.180-181).

перенаселення Дакії (пошуки родючих земель) або, ймовірно, до цього спонукали політичні перетурбанії того часу, скажімо, забезпечення харчами своїх одноплемінників у Дакії, які вели виснажливу і тривалу війну з Римом. Ці загопи вирощували хліб, худобу і постачали цей товар у Дакію.

За свідченням "Керівництва з Географії", написаного Птолемеем у 141 році, костобоки були розділені на дві групи. Одну з них, найбільше висунуту на північний схід, Птолемей називає "костобокими з-за гір". З цими костобокими більшість дослідників ототожнює пам'ятки липицького типу⁵¹. Власне, існування дакійського населення по Дністру дало Птолемееві підстави провести північний кордон Дакії по верхній течії Дністра⁵².

Століттям пізніше на території або в околицях Клепідави, Парсідави і Патрідави могла розташуватися залага римської

⁵¹ Кудрявцев О.В. Костобоки, их расселение и этническая принадлежность // у зб.: Кудрявцев О.В. Исследования по истории... - С.180-186.

⁵² "... Ріка Тіра відділяє частини Дакії і Сарматії, починаючи від повороту, який лежить під 53°-48°30' до кінця, під 49°30'-48°30' (Ptol., III, 5,6)". - Цит. за: *Plezia M. Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów słowian.* - Poznań-Kraków, 1952. - Cz. I. - S.42. При накладанні географічної сітки координат Птолемея, де природні об'єкти (табто непорушні точки) - гори, витoki річок - подані в градусах і мінутах, а міста в годинах, на теперішню карту Подністров'я виявимо, що "поворот Тіри" дійсно припадає на круглий вигин Дністра в районі Хотина-Кельмешців. Витoki Тіри розташовані на тій самій широті, що і гора Карпатос - 48°30', що співпадає з дійсним станом речей (витoki Дністра у Східних Бескидах в Турківському районі, село Дністрик). З різницею в 10' північної довготи від точки високу Тіри, Птолемей подає точні координати першого міста - Карродуноца, а за ним ще чотириох: Мастоїніума, Клепідави, Вібантаваріума та Ерактона. За нашими висновками, проведеними для всіх п'яти сіл, локалізація Клепідави припадає на районі Чернелиці-Городенки-Залішки (Бандрівський М.С. Кельські урбанопіми у Верхньому Подністров'ї // Тези ювілейної конференції присвяченої м.І.О.Смішкови. - Львів, 1992 (в друці). Крім Клепідави, Птолемей вміщує в цьому районі ще два міста - Карсілаву і Патрідаву, але координат не наводить. Закінчення - "дава" у назвах міст свідчить про північно-фракійське або дакійське походження ('*Мачинский Д.А.* Кельте на землях к востоку от Карпат // Археологический сборник. - Л., 1973. - Вып.15. - С.60-61). Можливо, ці три міста з дакійськими назвами були засновані групою племен костобоків, після переходу їх у 1 ст. через Карпати. Локалізація цих міст в районі Залішків дає підстави припускати, що саме в цих околицях, де було знайдено хотинська речка та римська цегла (біля с.Імшкова) і знаходилась одна з вєксіялій, про яку йшла мова вище.

вексиліяції. Перебування її в цьому місці, можливо, зумовлювалося збором податків з довколишніх дакійських племен, наприклад, за якісь поступки в договорах з їх одноплемінниками, котрі проживали в провінції, за набір рекрутів, за присутність на зборах племен, за нагляд і виконання заключених домовленостей.

Якщо припущення про перебування римської вексиліяції на Придніпровському Поділлі вірні, то функціонування, а головне, фінальний етап її існування у вищезгаданих районах слід розглядати з проблемою появи на північно-східних передгір'ях Карпат ККК та причин, які зумовили цю появу⁵³.

Пам'ятки, які виділені М.Ю.Смішком у культуру карпатських курганів, з'являються на нашому Підгір'ї, приблизно, в III ст. н.е. та існують до V ст.⁵⁴ Майже усі відомі на сьогодні пам'ятки ККК згруповані у верхів'ях і верхній течії р.Пруга, Бистриці та в бічних зонах Подністрів'я, засвідчуючи напрямом переходу - з Яблонського перевалу⁵⁵.

Підкургани поховання з гробоспаленнями з аналогічним ККК інвентарем і обрядом у Семиграді відносяться до часу з I-го ст. н.е. до першої половини III ст. н.е. (пам'ятки типу Кашольц-Кабор)⁵⁶, тоді як на українському Підгір'ї пам'ятки цієї самої культури з'являються у III ст. н.е.⁵⁷ Отже, з певним застереженням можемо припустити, що носії розглянутої культури переселилися приблизно в першій половині III ст. н.е. на наше Підгір'я з сусіднього Семиградця. Причиною переселення вважаємо відхід у 247 році за північний лімес племен карпів, після розгрому їх римлянами⁵⁸. Можливо, причиною цього переходу карпів стали якісь вимоги римлян у заключених договорах, скажімо, намагання дипломатичними заходами зберегти свої північні кордони від вторгнення варварів. В контексті цього стає

⁵³ *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани першої половини I тис. н.е. - К., 1961.

⁵⁴ Там же. - С.92, рис.1. Та сама карта, зроблена Я.Пастернаком у 1920-х рр. доповнена нововідкритими пам'ятками у Л.Вакуленко: *Вакуленко Л.В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н.е. - К., 1977. - С.8, рис.1.

⁵⁵ Там же. - С.8.

⁵⁶ *Macrea M.* Santienul archeologic Casole. Arpasul de Sus // *Materiale si cercetare archeologice*. - Bucuresti, 1957. - Vol.4. - P.205-221.

⁵⁷ *Смішко М.Ю.* Карпатські кургани... - С.92; *Вакуленко Л.В.* Вказ. пр. - С.8-10.

⁵⁸ *Кругликова Н.Т.* Вказ. пр. - С.140.

зрозумілішою і роль військових допоміжних з'єднань, які в III ст. н.е. були дислоковані в районах поширення культури карпатських курганів. Однією з призначень вексилляції міг бути нагляд за дотриманням карлами умов договорів, заключених з Імперією.

ЛЬВІВСЬКА МАГДЕБУРГІЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СКРЕМИХ РУКОПИСНИХ ДЖЕРЕЛ (XIV - XVIII ст.)

Однією з найактуальніших проблем сучасної історичної науки є проблема джерел. Ганебна традиція "історії без історичних джерел" має глибокі і, на превеликий жаль, дуже міцні корені¹, і стали вони куди міцнішими за роки автократичної радянської влади. Нині робиться спроба викорчувати це коріння, і хочеться вірити, що вона буде - таки успішною і наповнить життєдайними цілющими соками кволе тіло нашої зацькованої науки. Однак і тепер джерелознавча проблематика стосовно практично будь-якої історичної теми залишається актуальною, ба навіть першочерговою. Особливо важливим, на мій погляд, є паралельне дослідження документів як у комплексі, так і стосовно окремих періодів і проблем української історії. Оскільки одним із найцікавіших моментів середньовічної історії, як зазначив І.Франко, є історія міст², то, відповідно, вивчення джерел, що допомагають дослідити її, є досить актуальним.

Львів став одним з небагатьох міст, де збереглася величезна кількість матеріалів, пов'язаних з діяльністю органів самоуправління, починаючи від грамоти про надання магдебурзького права (1356 рік)³ і

¹ Проблема широкої публікації архівних матеріалів була актуальною і в досить далекі від нас часи, що засвідчує, зокрема, згадка А.С.Петрушевича про його безуспішну спробу дістатися до львівських урядових архівів. Він отримав на свої численні прохання однозначну відповідь, що актами згаданих архівів не можна користуватись без попереднього дозволу крайових урядів, котрий було зовсім непросто отримати через міцні бюрократичні перепони (*Петрушевич А.С. Лингвистическо-историческое исследование о начатках города Львова и окрестностей его с воззрением на прелъисторические времена переселения словенских и румынских стран в предкарпатские области. - Львов, 1893. - С.2*).

² *Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. - К., 1986. - Т.45. - С.122.*

³ Див.: *Acta grodzkie i ziemskie (далі AGZ). - Lwów, 1872. - Т.3. - S.13-18.* Документ цей публікується за копією XV ст. (оригінал, очевидно, згорів в одній з численних пожеж міста, (в Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі ЦДІА України у Львові) зберігається цікавий документ "Перелік пожеж міста Львова за 1340-1772 рр. /ЦДІА України у Львові. Ф.52. Оп.1. Спр.41/)), що знаходиться у книзі копій Львівського магістрату (ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.1. - Спр.107. - Арк.1). Він відноситься до тих небагатьох документів, які

закінчуючи документами останніх днів існування магістрату. Вивчені і опубліковані матеріали даної проблематики становлять лише невелику частинку цієї багатющої документальної спадщини.

Переважає більшість джерел до історії управління Львова періоду феодалізму зосереджена у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові⁴, проте, частина з них тим чи

найчастіше публікуються у рясі збірників. Однак саме навколо цього документу велися досить жваві суперечки. Зокрема, автентичність цієї грамоти, з якої була знята копія для магістратських книг, заперечує Д.І.Зубрицький (*Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa.* - Lwów, 1844. - S.36-37), такої ж точки зору дотримується і А.С.Петрушевич (*Петрушевич А. Ор сі.* - С.10). Однак І.Вагилевич намагається довести її достовірність (AGZ. - Т.3. - S.40-45). Даний документ досить цікавий і своїм безпосереднім змістом, а саме тим, чи це грамота про надання магдебурзького права місту чи лише про підтвердження його. Так, Д.І.Зубрицький стверджує, що вже в 1287 р. у Львові, Володимирі, Луцьку були вїтїства (*Zubrycki D. Kronika...* - S.8-9), хоч документального підтвердження надання руськими князями містам і селам магдебурзького права в цей час ми не маємо. Однак в AGZ опубліковано текст грамоти Казимира Великого, що була видана у Львові 22 серпня 1352 р. дітям колишнього львівського вїтї Матвея на володіння млином у селі Малі Вишники. В цьому документі вказується, що згадуваний млин належав їх дідові "discreto viro Bertholdo, oiyu advocato Lemburgensi, avo ipsorum, per magnificum principem felicis recordationis dictum ducem Russie pro suis fidelibus serviciis donata dinoscuntur" (AGZ. - Lwów, 1870 - Т.2. - S.1), а це означає, що у Львові була община, яка мала вїтї, німця за походженням, котрого ще князь Лев Данилович наділив згаданим землеволодінням, а отже, німецьке право (принаймні для певної обмеженої групи людей) існувало de facto. Крім того, відомий випадок, коли Казимир, надаючи привілеї магдебургії, не згадує у своїй грамоті для м.Сянока про магдебурзьке право, яке існувало тут раніше (Бартошевичем опублікована грамота князя Юрія від 20 січня 1339 р. сандомирському міщанинові Барткові на вїтїгїство в м.Сяноці "з цілою властїю і юридикцією тевтонської, або правом магдебурзьким (*Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в.* - Львів, 1903. - Ч.1. - С.6).). Звідси можна зробити висновок, що про існування магдебурзького права у Львові (не просто використання цього колексу німецькими колоністами, а можливо, про ширше його застосування) Казимир міг і не згадати у своїй грамоті. Так чи інакше, певні елементи німецького правового устрою існували у Львові до 1356 р., а отже, магдебургія, принаймні на першому етапі, не була засобом колонізації населення міста, а швидше політичним маневром, що мав забезпечити підтримку новій владі. Впритул до цього підходить питання про значення магдебургії для українських міст, але це окрема тема.

⁴ У фондах ЦДІА України у Львові зберігається 1094118 справ (див.: Государственные архивы СССР /под ред.Автократова М., Ваганова А., Волкова А. и др. - М., 1984. - Ч.1. - С.475), а лише у фонді 52 "Магістрат м.Львова"

іншим чином потрапила у фонди Львівської наукової бібліотеки АН України ім. В.Стефаніка і зосереджена у відділі рукописів (більшість їх спершу належала до приватних колекцій рукописів і лише згодом разом із цими колекціями була передана в бібліотеку). Оскільки в багатьох випадках документальні свідчення бібліотечних збірок використовуються значно менше, ніж фонди архівів, а тим паче при наявності великої кількості джерел, то доцільно зупинитися на рукописних матеріалах згаданої академічної бібліотеки.

Крім актових матеріалів, достовірність яких не викликає сумніву, фондам відділу рукописів ЛНБ АН України ім. В.Стефаніка належить чимала кількість копій документів, що висвітлюють діяльність Львівського магістрату у 1356-1772 роках. У масі своїй вони були створені на замовлення власників колекцій рукописних джерел, і саме через це зібрання потрапило у фонди бібліотеки.

Першоджерела цих документів у більшості випадків з тих чи інших причин не дійшли до нас, а отже і ця група джерел має непересічне значення для вивчення історії німецького права у Галичині, і перш за все у Львові. Зберігаючись у різних фондах відділу рукописів, малодосліджені, оригінальні документи та їх копії заслуговують на увагу істориків. Тому темою статті і обрані окремі матеріали відділу рукописів, а саме ті, що допомагають розкрити проблему магдебургії у місті за період від 1356 р. до 1772 р.

Безумовно, ці відомості лише фрагментарно відображають таке складне і неоднозначне питання в історії, як Львівська магдебургія, і дана стаття - це лише штрихи для широкої картини історії міста епохи Речі Посполитої, для створення цілісного полотна на тему історії магдебургії.

Значна частина матеріалів стосовно магдебурзького права у Львові зосереджена у фонді Оссолінських⁵. Це, насамперед,

налічується 2450 справ: матеріали про діяльність Львівського магістрату зберігаються у ряді інших фондів архіву.

⁵ Збірка рукописів, автографів, грамот і дипломів бібліотеки інституту імені Оссолінських у м.Львові. Дага першого надходження (фонду у Львівську наукову бібліотеку АН України ім. В.Стефаніка (далі ЛНБ ім. В.Стефаніка) 1940 р. (про подальшу долю Оссолінеуму див.: Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X-XIX ст. // Український історичний журнал. - 1991. - № 12. - С.96). Нині фонд Оссолінських складається з трьох описів до складу яких входять 5339 справ (опис

королівські декрети та позови, зібрані в єдину папку під заголовком "Королівські декрети, що відносяться до справ львівських 1661-1776 рр."⁶, що нараховує 23 оригінальні документи, на кількох з яких збереглися печатки. Історії діяльності магістрату Львова стосуються 20 з них. Це, зокрема, позови та декрети Яна III⁷, Яна IV⁸, короля Міхала⁹. Ці документи присвячені діяльності лави, що розглядала кримінальні справи, а також всі спірні питання, за винятком тих, котрі стосуються управління міста, тобто висвітлюють роботу лише одного з органів, створених у місті за наданням йому магдебурзьким правом. Тут особливо варто згадати одну з грамот, що зберігається в ЦДА України у Львові - грамоту короля Міхала до магістрату міста в справі єврейського погрому за 1670 рік¹⁰, бо питання тогочасних зв'язків українців і євреїв було і залишається відкритим. Всі ці документи написані латинською мовою і є яскравим прикладом діловодства XVII ст. Хоч більшість згаданих рукописів погано збереглась і деякі місця непридатні для відтворення, добірка, безперечно, варта уваги.

1 - особисті і родинні документи діячів науки і культури, масткові архіви поміщиків Київщини, Волині, Чернігівщини, Поділля, матеріали до історії гайдамацького руху, карпатських опришків, суспільно-політичної і культурного життя Галичини, польсько-українських зносин, літургичні та богословські рукописи (2249 справ); опис 2 - листи українських, російських, польських, німецьких, французьких та інших громадсько-політичних та культурних діячів, рукописи літературних творів ряду письменників (2481 справа); опис 3 - збірка грамот і дипломів на власність маєтків, підтвердження привілеїв, присвоєння військових звань, наукових ступенів (609 справ).

Львівський інститут Оссолінських /Zakład narodowy im. Ossolińskich/ заснований 1818 р. князем Йосипом-Максиміліаном Оссолінським. За даними 1894 р. в інституті знаходилось 93550 книг, 3601 рукопис, 2851 автограф, 1174 різних актів, 17513 монет, 37 53 медалі (Див.: Энциклопедический словарь под ред. С.К.Арсеньева, О.О.Петрушевича. - СПб, 1897. - Т.ХХІІ. - С.318-319; Горак Р. Дзвони тривоги. Під куполом колишнього Оссолінеуму // Жовтень. - 1989. - № 6. - С.80-85.) *Patricia Kennedy Grimsted. Lwów Manuscript Collections and Their Fate. // Harvard Ukrainian Studies. - Camb. - Mass, 1979-1980. - Vol. III-IV. - Part.1. - S.351-355.*

6 ЛНБ ім. В.Стефашка, відбиті рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.3795. - 31 арк.

7 Там же. - Арк. 1-7, 9-10, 30,31.

8 Там же. - Арк. 11-16.

9 Там же. - Арк. 18, 20, 22, 23, 26.

10 ЦДА України у Львові. - Ф.131: Грамоти на пергаменті. - Оп.1. - Спр.766. - Арк.1.

Суттєвим доповненням до цих джерел є декрет короля Яна III, виданий у Яворові навесні 1682 р., який врегульовує стосунки між львівськими цехами і "шляхетним магістратом Львівським"¹¹ і засвідчує гостру соціально-економічну боротьбу у Львові в другій половині XVII ст.

Чи не найбільшою групою документів з історії Львівського магістрату є численні записи судових актів. Це перш за все комплекс джерел, зібраних під заголовком "Львівські судові акти за 1667-1668 роки"¹², "Львівські судові акти за 1669-1676 рр."¹³ та виписки з актів різних львівських судів XVIII ст.¹⁴ На деяких рукописах збереглися печатки або їх залишки. Практично всі аркуші придатні до відтворення. Всі ці документи засвідчують діяльність цілого ряду судів, що існували у Львові¹⁵.

Корпус львівських судових актів другої половини XVII ст. висвітлює і багатогранність проблем, які доводилося розглядати міським судам. Крім того, документи цікаві для дослідника і з джерелознавчого боку. У фондах бібліотеки знаходимо також "Виписки з історії Львова 1637-1704 рр."¹⁶. Це матеріали справи, розглянутої львівськими радниками, стосовно суперечки між доктором медицини, львівським лавником Маріаном Грозваером і вдовою Елизаветою Кампіановою через цегельню (1631, 1637 рр.)¹⁷, запис 23 червня 1640 р. - витяг з актів міських, що засвідчує опис декрету Владислава IV від 25 листопада 1637 р. у справі розв'язання даної суперечки¹⁸, на рукописі власноручний підпис львівського нотаріуса Бартоломея Зіморовича¹⁹ та витяг з міських актів

¹¹ ЛНБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.1045. - Арк.1-33.

¹² Там же. - Спр.ІІІ 3794. - Арк.563.

¹³ Там же. - Спр.ІІІ 3794. - Арк.564-1220.

¹⁴ Там же. - Спр.ІІІ 4619. - 26 арк.

¹⁵ Детально про діяльність судових органів на Україні див.: Пашук А.Й. Організація судів на Україні в другій половині XVIII ст. - Харків, 1961. - 48 с.

¹⁶ ЛНБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.5979 П. - 48 арк.

¹⁷ Там же. - Спр.5979. - Арк.1-20.

¹⁸ Там же. - Арк.21-26.

¹⁹ Юзеф Бартоломей Зіморович (1597-1677) - польський письменник, автор кількох творів на українську тематику, зокрема "Ідилії новоруські", "Історія м. Львова" та ін. Брав участь у міському управлінні. Пройшов шлях від підписка

розгляду суперечки між ксьондзом Павлом Вуєнковичем і провізором шпиталю св.Лазаря, підписаний львівським нотаріусом Самійлом Казимиром Кушевичем²⁰. Цікаво, що на початку добірки є довідка про зміст зібраних тут документів, яка була зроблена, очевидно, під час підшивки документів у бібліотеці Оссолінських. Вона значною мірою полегшує роботу дослідника. Чималий інтерес для вивчення діяльності радників магістрату становлять зібрання документів і скарг доктора Кампіана, яке містить декрети і арбітраж членів міського уряду²¹. Ці джерела цікаві й численними примітками на полях, які на відміну від самих джерел, написані польською мовою і їх доповнюють. Вказані рукописи, як і попередні матеріали, датовані XVIII ст. і поглиблюють наші знання про діяльність магістрату в цей час, але не розширюють їх у часовому проміжку.

Відомості про життя Львова, а також і про діяльність магістрату дають універсальні виписки з міських львівських актів за 1602-1745 рр.²² Вони переконливо засвідчують, якими різноманітними питаннями доводилося займатися львівським радникам, причому висвітлюють це не лише стосовно XVII, але й першої половини XVIII ст. Дописки в кінці кількох документів і численні нотатки на їх полях значною мірою розширюють їх інформативне навантаження. Ширину

Львівського міського уряду до дожиттєвого міського радника. Шимон Зіморонич (1607-1629), молодший брат Бартоломея Зіморонича, - відомий польський письменник, автор збірки пісень "Рохсолянки, або руські дівчата" (збірка був виданий у 1654 р. Бартоломеем Зімороничем вже після смерті автора, а в 1663 р. Бартоломей видав збірник "Селянки нові руські", але теж під іменем молодшого брата Шимона Зіморонича). (Див.: Український радянський енциклопедичний словник. - К., 1986. - Т.1. - С.669).

²⁰ Там же. - Арк.35-38. С.К.Кушевич був професором діалектики в колегії новоліворській. Незабаром він поступає на службу до Львівського магістрату і вже в серпні 1648 р. дістає "перо радцьке", тобто стає писарем ради. В той час він стає і членом Каптурового суду (що для мішанина було явищем надзвичайним). Коли саме він став лавником, невідомо. 1655 р. С.К.Кушевич, будучи членом Львівського магістрату, бере участь у посольстві міста до Б.Хмельницького. Через рік стає райцем. Був для свого часу високоосвіченою людиною. Здобув освіту в Італії, був професором філософії і права. Помер С.Кушевич 1672 р. (*Томашівський С. С.К.Кушевич - райця львівський і його записна книга // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (далі ЗНТШ)*. - Львів, 1898. - Т.XV. - С.6-7).

²¹ ЛНБ ім. В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.4936. - Арк.6.

²² Там же. - Ф.5, оп.1. - Спр.3164. - Арк.330.

діапазону діяльності ради Львова показують також інші окремі рукописні джерела, що містяться в ряді добірок відділу рукописів. До них належать супліка президента і райців Львова до гетьмана коронного Йозефа Потоцького, видана 14 грудня 1736 р. у Львові²³, та лист галицького писаря Павла Беноема до Львівського магістрату від 16 червня 1750 р.²⁴

Крім законодавчих матеріалів та виписок із них, надзвичайно цікавими є і відомості дещо іншого плану. Це насамперед записи про так звані надзвичайні податки за 1655 р.

Росени 1655 р., опираючись на підтримку московського війська під командуванням Бутурліна, Богдан Хмельницький здійснив новий похід на захід. 25 вересня, взявши Поділля, полки підійшли до Львова. Московський табір розташувався на заході і півночі від центру міста, українські полки зупинилися зі сходу, півдня і південного заходу. Резиденція Хмельницького знаходилась поблизу нинішньої церкви св.Юра²⁵. Саме в цей час магістратом м.Львова було створено і надіслано до гетьмана посольство, яке вело переговори про виплату контрибуції за умови неруйнування міста²⁶. У фондах ЛНБ зберігся реєстр податків, зібраних з населення міста 21 жовтня 1655 р. для сплати контрибуції під час облоги Львова московськими і козацькими військами²⁷. Зроблений він у вигляді невеликої книги з 5 аркушів, де записувалося прізвище міщанина і сума внесених ним грошей. Цей документ пройшов через руки магістрату і тому має безпосереднє значення для вивчення його історії, хоч, безумовно, він може бути з успіхом використаний для вивчення демографічних та економічних проблем історії міста. Принагідно хочу зазначити, що магістрат міста не підтримував ні Хмельницького, ні його ворогів, дотримуючись своєрідного нейтралітету. Підтвердженням цього є протест міської

²³ ЛНБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.546. - Арк.240-241.

²⁴ Там же. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.454. - Арк.62.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1931. - Т.IX; Ч.II. - С.1122.

²⁶ Томашівський С. Ор сіт. - С.6.

²⁷ ЛНБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр. 1715. - Арк.5. Тут варто згадати лист Яна Казимира з Варшави до магістрату Львова з вимогою повернути речі і товари, переховувані окремими міщанами в депозиті і використані магістратом на викуп Хмельницькому // ЦДІА України у Львові. - Ф.132. - Оп.1. - Спр.68. - Арк.3.

ради Львова проти вступу шляхетського війська Речі Посполитої до Львова (1657 р.)²⁸. Отже, першочерговими для самого магістрату були інтереси міста, а не ті чи інші політичні позиції. А місто постраждало від цієї війни чи не найбільше. Як зазначав С.Томашівський, "війна козацька під Хмельницьким була може найтяжчим тараном, що поховала славу Львова, а був тим тяжчим, що наглим, несподіваним. Облога турецька з р.1672, додамо, довершила діла"²⁹. В цілому, на думку вченого, "для Підкарпатської України був це початок фатального упадку і зловіщої мертваги на більш ніж дві сотні літ"³⁰.

Варто відзначити документ, який, хоч і посередньо, але стосується магістрату: опис маєтків львівського радника Мація Гейдера (помер 16 березня 1655 р.), зроблений якимось Я.Атецотаером³¹. Це джерело дає яскраві відомості про майновий статус Львівської ради. Документ написаний польською мовою і теж може бути з успіхом використаний для вивчення ряду економічних питань.

Таким чином, фонд Оссоліньських ЛНБ АН України ім. В.Стефаніка містить чимало цікавих рукописних пам'яток, що висвітлюють різні сторони діяльності магістрату. Проте вони стосуються лише XVII-XVIII ст., отже показують роботу даного органу лише на певному етапі його історії.

Суттєвим доповненням до цих джерел є актові матеріали та їх копії, зібрані Леопольдом Райсом (1889-1944 рр.) - архітектором, який збирав матеріали до історії Львова за 1637-1939 рр.³² Колекція

²⁸ AGZ. - Т.21. - S.119.

²⁹ Томашівський С. Оп сіт. - С.6.

³⁰ Томашівський С. Погляд на стан Львівської землі (в половині XVII ст.)// Жерела до історії України-Руси. - Т.5, кн.2. - С.ЛІІ. За даними Томашівського, втрата "людности властивої Львівській землі, доходила до 60%, а всієї разом з Жидачівщиною - до 58%". Крім того, в 1649 р. близько 500 місцевостей Львівської землі без так званої Жидачівської землі (а тут було 613 сіл і 42 міста) склали присягу, що в зв'язку з великими руйнуваннями і збитками завданими їм в ході цієї війни, не можуть сплачувати податку (Там же, с.Л, ХІ).

³¹ ЛНБ ім. В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Стр.4619. - Арк.44.

³² Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик. Дочлани Є.М.Гуменюк, П.Г.Баб'як, О.О.Дзьобан. - Львів, 1977. - С.121-122.

зібраних ним джерел, переважну частину якої становлять оригінали і копії офіційних документів державних установ і громадських організацій, об'єднаних у предметно-тематичні рубрики (серед яких матеріали до історії міського самоуправління періоду феодалізму), теж зберігається у фондах ЛНБ. Зокрема серед документів до історії Львова за 1637, 1650, 1656, 1751 та 1872 роки міститься доповідь Бартоломея Зіморевича раді міста про десятирічну експлуатацію млина Вабілек, який належав шпиталеві (20 квітня 1656 р.)³³ Цікавим є також акт угоди між радою міста Львова і костюлом Станіслава Канарського за 1671 р. стосовно врегулювання спірних питань власності³⁴.

Чимало відомостей про господарську діяльність Львівського магістрату подають матеріали фонду окремих надходжень, зокрема виписки з актів міста Львова про відмежування ланів радника Мартина Кампіана від ґрунтів міста в околицях Пелчинського ставу і лікарні Святого Лазаря, підписані в серпні 1622 р. членами ради міста, в тому числі Бартоломеєм Зіморевичем³⁵; акт міської ради про підтвердження права торгівлі для окремих купців на площах Львова за 1641 р.³⁶, повідомлення ради Львова за підписом президента і радників про ціни на зерно (жито і овес) на торгах у Львові від листопада 1751 р. до 16 червня 1752 р.³⁷.

Чимало відомостей може почерпнути дослідник і з тих небагатьох копій актових матеріалів до історії управління у Львові періоду феодалізму, які збереглися у фондах відділу рукописів ЛНБ. Серед них варто відзначити копію наказу польського короля Яна Казимира³⁸, що стосується діяльності Комісії міського господарства (*Ionheria oeconomia civitatis*), яка відала прибутками і видатками міста, та двох львівських кас - королівської (*cassa regalis*) і міської (*cassa civilis*). Зберігся цей документ серед архівних матеріалів Люції Харевичевої (1897-1943 рр.) - львівського історика, спеціаліста по

³³ ЛНБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. - Ф.92. - Спр.14. - Арк.1.

³⁴ Там же. - Спр.14. - Арк.11.

³⁵ ЛНБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. - Ф.9. - Спр.2142. - Арк.1.

³⁶ Там же. - Спр.1. - Арк.2.

³⁷ Там же. - Спр.76. - Арк.1.

³⁸ ЛНБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. - Ф.136. - Оп.2. - Спр.69. - Арк.2.

історії міст, працівника Львівського історичного музею (з 1931 р.), доцента Львівського університету (з 1937 р.), яка збирала чимало матеріалів до історії Львова та до історії польського жіночого руху³⁹. Вказаний вище документ відноситься до 1663 року. Він починається зверненням Яна Казимира як до гміни Львова, так і до "Славних лавників, бургомістрів і писарів, членів лонгерій та Комісії міського господарства" і стосується конкретних питань розмежування поля діяльності королівської і міської кас у Львові. Зокрема, вказується, що до кожної з них повинні входити радник, лавник та член Колегії 40 мужів (*Collegium quadraginta virorum*), причому лише ті люди, які добре орієнтуються в питаннях економії. Далі розглядаються порядок і правила вибору членів цих лонгерій та їх основні обов'язки. Королівська каса збирала гроші для військових потреб міста. На такі цілі йшли кошти від міських маєтків Кульпарків та Брюховичі, від каменоламень, трьох млинів у Галицькому і Краківському передмістях, Пелчинської цегельні тощо. В міську касу поступали кошти на утримання священників, костельних слуг, сиріт та ін. На це використовувалися прибутки від міських маєтків з Білогорці, Клепарова, Замарстинова⁴⁰ і Голоско. Всі лонгерії по суботах збиралися на спільні засідання і вели своє діловодство. Доречно відзначити, що у фондах ЦДІА у Львові збереглося ряд книг реєстрів прибутків і видатків цих міських кас⁴¹, які досить чітко показують діяльність господарських органів. Проте ці матеріали настільки докладні і об'ємні, що потребують окремого дослідження. Що ж до

³⁹ Особисті архівні фонди відділу рукописів. - С.149.

⁴⁰ Грамотою 1378 р. Владиславом Ягайлом надавалось міщанам Львова право вибору вїгта (*AGZ.* - Т.3. - S.80). Першим обраним львівським вїгтом став А.Сомерштейн (*Andrzej Sommerstein*), котрий збудував недалеко від мурів міста велику садибу, яку німці спершу називали *Sommerstejn*hof, згодом ця назва трансформувалася в Замарстинів і дійшла до нас у назві однієї з львівських вулиць (*Chodyniecki J.* *Historia Stołecznego Królestwa Galicyi i Lodomerji Miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów terażniejszych.* - Lwów, 1865. - S.45).

⁴¹ ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.686. - 918 арк.; - Спр.687. - 573 арк.; - Спр.688. - 595 арк.; Спр.689. - 743 арк.; Спр.690. - 32 арк.; - Спр.693. - 347 арк.; - Спр.694. - 685 арк.; Спр.695. - 528 арк.; Спр. 696. - 513 арк.; - Спр.697. - 884 арк.; - Спр.698. - 868 арк.; - Спр.699. - 815 арк.; - Спр.700. - 815 арк.; - Спр.701. - 1005 арк.; - Спр.755. - 335 арк.; - Спр.893. - 557 арк.; - Спр.894. - 877 арк.; - Спр.895. - 490 арк.; - Спр.896. - 273 арк.

згаданого вище наказу Яна Казимира, то серед колекції оригінальних грамот ЦДІА України у Львові ми його не знаходимо.

Цікаві відомості про магдебурзьке право у Львові містять рукописні матеріали, зібрані в єдину папку під заголовком "Копії і виписки з королівських декретів і хроніки Львова, що стосується міського самоврядування та становища євреїв 1356-1860 рр."⁴² У XVIII ст. в Європі почали здійснюватися суцільні переписи населення. При цьому християнське і єврейське населення записувалося окремо. На території Речі Посполитої перший спеціальний перепис євреїв було здійснено у 1764 р. Він зареєстрував близько 600 тис. представників цієї національності⁴³. За підрахунками польських дослідників М.Богуцької і Г.Самсоновича, в цілому в Західній Польщі проживало 70921 євреїв, в Малопольщі - 100883, у Великому князівстві Литовському - 157649. Причому в Речі Посполитій XVIII ст. лише 29% представників цієї національності мешкало на заході держави і в Малопольщі, а 71% - в Україні, Литві і Білорусії. Значна більшість їх проживала в містах (3/4 - 4/5 їх загальної кількості), і вони становили 50% загальної кількості жителів міст⁴⁴. Такі цифрові дані цілком обґрунтовують і пояснюють висновок, зроблений М.Грушевським, що "города и местечки Западной Украины получают и до сих пор сохраняют еврейский характер"⁴⁵. Отож, не дивно, що своєї чисельності та окремішності народної психології, виробленої віками під впливом особливості оточуючих їх історичних умов, вони стали посередниками між верхівкою соціальної піраміди і підпиралочим їх поспільством, а тому, як підкреслив Д.Багалій, "польське

⁴² ЛНБ ім. В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.36. - 159 арк.

⁴³ *Mahler R.* Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Przeszłość demograficzna Polski. - Warszawa, 1967. - S.159; *Кобузан В.М., Наулко В.І.* Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. - 1991. - № 6. - С.56.

⁴⁴ *Boğucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwo w Polsce przedrozbiogowej. - Wrocław. - Warszawa. - Kraków, 1986. - S.474; про чисельність ремісників-євреїв див.: *Ілкін В.Ф.* Нариси економічного розвитку Львова у XVIII ст. - Львів, 1959. - С.14-15.

⁴⁵ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С.143.

правительство і особливо польське шляхетство вважало жидів зовсім конечним для себе суспільним елементом"⁴⁶.

Тут існує чимало дискусійних питань, які, незважаючи на ряд публікацій, здійснених за кордоном⁴⁷, залишаються нерозв'язаними, а саме, матеріали добірки "Копії і виписки з королівських декретів і хроніки Львова, що стосуються міського самоурядування та становища євреїв 1356-1860 рр", вартують дослідження. Справді, гнані і гноблені представники цієї нації зберегли і свою окремішність, і національну особливість і досягли неабиякого рівня і значення у державі. Однак, з погляду нашої тематики особливої уваги заслуговує копія грамоти надання Львову у 1356 році Казимиром III магдебурзького права⁴⁸ і грамота про затвердження цього права

⁴⁶ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні //Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів, 1904. - Ч.ІІ. - С.399. Міркування Д.Багалія можна порівняти з висновками автора широко відомої "Короткої історії євреїв" С.Дубова: "... до початку XVI ст. єврейство в Польщі перетворилось на велику економічну і суспільну силу, без якої країна не могла обійтись. Польський уряд переконався, що наскільки держава приносить користь євреям, настільки ж євреї корисні і необхідні державі". "У Польщі вище за всіх стояв клас землевласників (шляхта), а нижче за всіх - клас землеробів-селян; між ними євреї займали середнє місце, як торгово-промисловий клас. Суперниками євреїв у містах були лише польські ремісничі цехи і німецькі купці" (Дубов С. Учебник єврейської історії. - СПб, 1911. - Ч.3. - С.86-116).

⁴⁷ Ukrainians and Jews: A Symposium. - New York, 1966; Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. / Edited by Peter J.Potichnyj and Howard Aster. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. - 531 p.; Єкельчик С.О. З історії українсько-єврейських відносин//Український історичний журнал. - 1990. - № 7. - С.54-63.

⁴⁸ ЛНБ ім. В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.36. - Арк.57. Грамота Казимира Великого про надання Львову магдебурзького права і 70 ланів франконських (10 з яких призначалось на пасовище (детальний опис цих ланів див.: Петрушевич А.С. Op.cit. - С.23-30)), і заборону за милу від міста ставити корчми (17 червня 1356 р.). До речі німецька колонізація в Галичині почалася за княжих часів (Повн. Соб. Лет., II, 196). Г.Войтих, спираючись на документ 1352 р., зокрема, стверджує, що "вже за часів князя Лева були у Львові німці, і то хіба досить численні, якщо мали таке значення, що навіть руські князі вживають німецької назви міста: Лембург" (Войтих Г. Історичний нарис правового і суспільного устрою давнього Львова (XII-XVIII ст.) // ЦДА України у Львові. - Ф.Р-1; Архів архіву. - Оп. 1. - Спр.21. - Арк.3). Все це спростовує твердження І.Ходницького, що прихід поляків і германців на Галичину, на відміну від вірменської, єврейської і татарської

Казимиром IV у 1460 році⁴⁹. Тут збереглась і копія грамоти 1372 р. короля Владислава, який надає місту 100 ланів землі у власність, розширюючи тим сферу його доходів⁵⁰. Значно збільшує володіння міста і дарчий акт цього ж короля за 1415 р., який надає місту 100 ланів землі у власність, що поповнює його прибутки⁵¹. Того ж року грамотою короля надано Львову деякі території, що лежали за його околицями - приміські зони і пустоші, щоб вони були використані "на пожиток і оздобу міста"⁵². На прохання міщан Львова у 1444 р. Владиславом III було дано дозвіл на заснування міської школи при костьолі Святого Духа з тим, що практично її створенням і керівництвом повинні займатись львівські радники. Копія даного документу та підтвердження його з 1799 р. теж зберігається у даній колекції⁵³.

Про розширення володінь магістрату міста свідчать копії дарчих консулам Львова від громадян. Зокрема І.Сокольник подарував місту 1507 р. четверту частину Зубри і половину Сихова, що знаходились у його власності⁵⁴; В.Дзеребов у 1508 р. - четверту частину Зубри і решту Сихова⁵⁵, чверть Зубри у 1509 р. подарував місту Ян Ясімірський⁵⁶. Таким чином, у руки львівського магістрату перейшов Сихів і практично вся Зубра. Цікаво, що грамотою Сигізмунда I від 17 лютого 1525 р. міським селам Зубра і Сихів надано магдебурзьке право з переведенням їх під юрисдикцію ради м. Львова⁵⁷. Збереглися і

колонізації, починається з походу військ Казимира (*Chodyniecki J.* Op cit. - S.26-27, 37-39).

49 Там же. - Арк.58 (Оригінал в ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Спр.171 - Арк.1)

50 Там же. - Арк.58-59 (Оригінал в ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Спр.171. - Арк.1).

51 Там же. - Арк.58-59 (Оригінал в ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Спр.8. - Арк.1).

52 Там же. - Арк.66-67 (Оригінал в ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Спр.51. - Арк.1).

53 Там же. - Арк.70-72 (Оригінал в ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Спр.132. - Арк.1).

54 Там же. - Арк.76.

55 Там же. - Арк.77.

56 Там же. - Арк.78.

57 ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Оп.1. - Спр.337. - Арк.1.

підтвердження (1543⁵⁸ та 1565⁵⁹ рр.) цього рішення. Згодом магістратові довелося встановити границі між цими міськими селами та іншими володіннями в зв'язку з численними майновими суперечками між львівськими радниками і власниками останніх⁶⁰.

Надзвичайно цікавою для з'ясування економічних зв'язків Львова, а також діяльності його магістрату є копія скарги уряду міста Гданська до короля Казимира від 9 лютого 1466 р. про те, що, хоч "за повелінням короля у Львові здійснюється управління на основі магдебурзького права - права німецького", але воевода руський Андрій Одроваж самовільно цього права не дотримується, а це завдає шкоди торговим зносинам Гданська і Львова⁶¹.

Значно розширював майновий статус міста наданий Львову у 1537 р. королем Сигізмундом привілей на монополію виробництва і продажу горілки як у місті, так і в передмістях⁶². Саме ця монополія стала одним із найважливіших шляхів одержання магістратом прибутків, оскільки це право на кілька років давалося на відкуп окремим громадянам міста⁶³. Наскільки важливою була ця стаття доходу, свідчить той факт, що навколо права пропінанції точилися суперечки до початку ХХ ст.; і недаремно Євгеній Олесницький так детально зупинився на розгляді еволюції самого поняття "пропінанція"⁶⁴, адже без цього не можна зрозуміти усі перепетії навколо даного права. Значною пільгою для Львова була грамота Сигізмунда про звільнення міста від податків та інших звичайних поборів для врятування його від наслідків великої пожежі 1527 р.⁶⁵

⁵⁸ Там же. - Спр.430. - Арк.1.

⁵⁹ Там же. - Спр.530. - Арк.1.

⁶⁰ ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.490. - 427 арк.; - спр.498. - 467 арк.

⁶¹ ЛНБ ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.36. - Арк.73-74.

⁶² Там же. - Арк.94-95. (Оригінал ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Оп.1. - Спр.399. - Арк.1).

⁶³ ЛНБ ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.11. - Спр.4266 (274). - 152 арк.

⁶⁴ Олесницький Е. Право пропінанції в Галичині. - Львів, 1889. - С.5-20.

⁶⁵ ЛНБ ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.36. - Арк.93 (ЦДІА України у м.Львові. - Ф.131. - Оп.1. - Спр.352. - Арк.1).

Чимало відомостей про володіння Львова містить копія декрету Владислава IV за 1635 р., де описано межі земельної власності міста⁶⁶.

Тематично розширює уявлення про спектр діяльності Львівського магістрату привілей того ж короля за 1632 р., який врегулює спірні питання між радниками Львова та адміністрацією шпиталю Святого Духа⁶⁷.

Досить великий інтерес для дослідників представляє привілей Яна Казимира за 1659 р., який зрівнює Львів у правах з Краковом і Вільно⁶⁸. Тут доречно згадати, що Львів був одним із восьми, а з XVII ст. одним із чотирьох міст, які мали представництво у сеймі, отже, був активно включений у "праводатний процес" держави⁶⁹.

Останню групу джерел даної збірки становлять документи, які врегулювали відносини Львівського магістрату і єврейської громади Львова. Це, зокрема, королівська ухвала про обмеження торгівлі євреїв у Львові, задля охорони інтересів міста (1521 р.)⁷⁰, декрет Сигізмунда III щодо скарги єврейської громади про обмеження їх торгівлі Львівським магістратом (1591 р.)⁷¹, пакт міста з львівськими євреями, що окреслює права купців-євреїв на 8 років (1592 р.)⁷² та пакт про порушення цих прав (1597 р.)⁷³, декрет Яна Казимира, в якому наказувалося Львову не укладати жодних угод і пактів з місцевими євреями без згоди короля (1652 р.)⁷⁴, два декрети Августа II за 1710 р. у справі скарги ради Львова на членів єврейської громади міста (справа вирішена була в інтересах магістрату: обмежувався

⁶⁶ ЛНБ ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.36. - Арк.119-120.

⁶⁷ Там же. - Арк.112-114.

⁶⁸ Там же. - Арк.123-126.

⁶⁹ *Владимірський-Буданов М.* *Op.cit.* - С.132-135.

⁷⁰ ЛНБ ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.36. - Арк.80-81.

⁷¹ Там же. - Арк.104-106.

⁷² Там же. - Арк.107-109.

⁷³ Там же. - Арк.105.

⁷⁴ Там же. - Арк.121-122.

обсяг торгівлі євреїв у місті і на передмістях⁷⁵), декрети Августа II (1713 р.)⁷⁶ та Августа III (1744 рік)⁷⁷, що підтверджували це рішення.

Варто згадати також і про інші матеріали. Розглядаючи фонди відділу рукописів ЛНБ, ми не можемо не сказати про літописи, щоденники, хронографи, листи стосовно історії магістрату Львова за 1356-1772 рр. З цієї групи джерел як одне з найбільш цікавих і ранніх варто відзначити історичне оповідання Самуїла Казимира Кушевича⁷⁸. Цей рукопис містить чимало цікавих відомостей про політичні зносини магістрату Львова в середині XVII ст. - "щось в роді пам'ятника, де властитель записував усі важніші події свого часу, втягав копії публічних документів, листів, пробував сил своїх в науці і літературі красній, нотував свої приватні інтереси... Збірник сей не єсть конгломератом різnorodного матеріалу, але виключно тільки історично Літературного"⁷⁹. До збірника входять листи Кушевича з 1646-1649 рр.⁸⁰, написані, як зазначив С.Томашівський, до якоїсь близької йому особи (швидше до родича по дружині), у Варшаві. Причому, людина ця мала бути наближеною до королівського двору, бо Кушевич у своїх листах просить інформацію, яка могла виходити лише із тодішнього сейму⁸¹. Серед ряду інших матеріалів рукопису хочу згадати про уривок, який являє собою початок переробки "Дневника облоги Львова Б.Хмельницьким 1655"⁸². Фрагментарна копія його зберігалася в музеї Ставропігійського інституту і була

⁷⁵ Там же. - Арк.135-141.

⁷⁶ Там же. - Арк.144-151.

⁷⁷ Там же - Арк.152-159.

⁷⁸ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.63. - Спр.2346. - Арк.433. Подібні записи залишили по собі і такі відомі свого часу люди, як Зіморевич, Алембек, Кулашак та ін. (Див.: *Łoziński M.* Patrycyat i mieszczanstwo lwowskie XV i XVI w. - Lwów, 1892. - S.354-371).

⁷⁹ *Томашівський С. С.К.* Кушевич - райця львівський і його записна книга. - С.1-2.

⁸⁰ Ці листи були опубліковані: Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1898. - Т.IV. - С.35-45, 54-58, 61-63, 64-67, 84-92, 122-124, 125-128; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1901. - Т.V. - С.12-14, 16-23; Соціальна боротьба у м.Львові /за ред. Кіся Я.П. - Львів, 1961. - С.283-285, 286-288.

⁸¹ *Томашівський С. С.К.* Кушевич - райця львівський і його записна книга. - С.8.

⁸² Опубліковано у книзі: Жерела до історії України-Руси /зібрав і впорядкував С.Томашівський. - Львів, 1913. - Т.VI. - С.123-152.

широко використана Д.Зубрицьким у його хроніці м.Львова⁸³. Цей видавець першим вказав на авторство Кушевича. Цієї ж точки зору дотримується ряд інших дослідників. Найкраща копія документу знаходиться у львівських Acta Consularia під 1655 р. Саме вона й була використана С.Томашівським. Однак якраз тут при титулі був напис "Przez Jana Bozeckiego w collegium oyców jezuitów spisane". Крім того, ім'я це було згадане у хроніці м.Львова Е.Юзефовича, що користувався цією копією і досить широко використав її⁸⁴. Однак точка зору Зубрицького на авторство "Дневника..." міцніше утвердилася в історичній літературі. Дійсно, при докладнішому розгляді документу видно, що він міг бути написаний лише людиною, яка брала безпосередню участь у зносинах Львова з Хмельницьким. Крім того, на думку С.Томашівського, він міг бути складений лише самим Кушевичем, по-перше, тому, що нічії промови не записані так докладно в даному документі як промови С.К.Кушевича, а по-друге, документ нічого не повідомляє про переговори у ті дні, коли в посольстві від Львова не брав участі сам Кушевич. Це, як на мене, є переконливим доказом того, що він був автором "Дневника...", а згаданий Божецький - лише його редактором.

Рукопис Кушевича становить основну частину VI тому "Жерел до історії України-Руси"⁸⁵. Оповідання Кушевича представляє значний інтерес для вчених і не лише для істориків, про що яскраво свідчить той факт, що саме над цим рукописом працював І.Я.Франко в жовтні 1910 р., використовуючи його в своїй праці "Студії над українськими народними піснями"⁸⁶.

До другої половини XVII ст. відносяться і рукописи львівського бургомистра Бартоломея Зіморовича (1587-1682 рр.), перу якого належить історія м.Львова (рукопис під заголовком "Historia urbis Leopoliensis usque ad anno 1633...")⁸⁷, де містяться розповіді про напад

⁸³ Zubryski D. Kronica miasta Lwowa. - Lwów, 1844. - S.353.

⁸⁴ Józefowicz T. Kronica... - S.262.

⁸⁵ Жерела до історії України-Руси. - Т.VI. - С.17.

⁸⁶ Франко І.Я. Пробні систематизації українських пісень XVII в. // ЗНТШ. - Львів, 1907. - Т.75. - С.14-84; - Львів, 1907. - Т.78. - С.90-145; - К., 1984. - Т.42. - С.302-308.

⁸⁷ ЛНБ ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.1876. - Арк.206.

на Львів татар, молдаванів (зокрема про події 1672-1676 років), а також про облогу міста козацькими військами. Як член Львівського магістрату, Зіморевич висвітлює і дії уряду міста в цей час. Весь опис здійснено латинською мовою. Рукопис поділено на окремі глави, виходячи з тематики описаних подій. У кінці збірника подано таблицю з виправленням тих помилок, які вкрались у документ під час його переписування у 1765 році⁸⁸. Історія Львова Б.Зіморевича містить чимало конкретно-історичного матеріалу, оскільки автор в основному розповідає про сучасні йому події, а отже, цей твір є важливою пам'яткою суспільної думки того часу.

Крім записів очевидців подій XVII ст., у фондах відділу рукописів ЛНБ АН України ім.В.Стефаніка міститься чимало рукописів та виписок нарративного характеру, зроблених різними вченими міста. Оскільки всі вони спирались на багатий матеріал, то і ці відомості не слід ігнорувати. Вони подають нам не лише багатий фактичний матеріал (може навіть не стільки новий фактаж), а методика історичного дослідження, протягують методологічний ланцюжок між поколіннями дослідників. Зокрема, ґрунтовним і цікавим є рукопис одного з найвідоміших львівських авторів - історика, архівіста, дослідника історії Львова та історії Галичини, автора ряду популярних праць з агрономії Дениса Зубрицького (1777-1862 рр.)⁸⁹. Серед численних відомостей, зібраних ним, виділяються історичні документи і матеріали, основну частину яких становлять широко відомі в історичній літературі "Теки Зубрицького". Вони складаються з оригіналів і копій грамот польських королів і великих князів литовських, різного роду контрактів, дарчих записів, боргових зобов'язань, заповітів, офіційного і приватного листування державних, військових, церковних діячів та інші дописки XIV-XIX ст., причому оригінальні документи - починаючи з XVI ст. З інших матеріалів цієї групи можна виділити з архівних джерел до історії Львова, збірку друків з часів перебування військ Варшавського герцогства в Галичині (1809 р.), матеріали до бібліографії стародруків у Польщі. В архіві зберігаються також списки рукописних документів з галицьких

⁸⁸ Там же. - Арк.203-206.

⁸⁹ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.11. - Спр.4266. - 152 арк.

збірок, переданих Зубрицьким⁹⁰ у 1843-1846 рр. різним науковим установам Росії, та список грамот, висланих ним у 1845 р. Київській археографічній комісії⁹¹.

Проте особливий інтерес становить рукопис загальновідомого твору "Kronica miasta Lwowa" Д.І.Зубрицького, точніше фрагменти цього рукопису за 1530-1679 роки, що збереглися у фондах Львівської наукової бібліотеки АН України ім.В.Стефаніка⁹². Серед численних важливих і цікавих фактів даного рукопису перш за все варто відзначити розповідь автора про ті зміни, які відбулись у складі органів самоврядування Львова за 1530-1679 роки, вказуючи не лише імена нових радників і лавників, але і їх попередні посади і наукові звання⁹³. Крім того, Зубрицький детально розповідає про титули, які надавалися членам ради і лави в 1538 році, а пізніше - за указом 1662 року⁹⁴. Цікаво, що відповідні грамоти в ЦДІА у Львові не збереглися.

⁹⁰ Однією з найбільших заслуг Д.І.Зубрицького є впорядкування архіву Львівського магістрату. (ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.1. - Спр.1341. - 255 арк.). Наступні упорядники архіву, такі як Вагилевич, Расп, Романкевич, Бадецький перейняли принцип тематичного розподілу актів, застосований Зубрицьким (ЦДІА України у Львові, ф.52. - Оп.1. - Спр.1343. - 212 арк.; Спр.1352. - 700 арк.; Спр.1350. - 44арк.; - Спр.1351. - 46 арк.). Це був настільки яскравий історик і архівіст, що не дивувало високий інтерес до його особи з боку ряду дослідників, а також до тих пересудів, що велися навколо нього. Так, у ряді статей польських авторів вказувалось, що документи з архіву Львова, які зникли в ХІХ ст. були вислані Зубрицьким Пог'єдну до Росії. Зокрема К.Бадецький вважає, що Д.І.Зубрицький привласнив книгу рахунків міської каси за 1414-1459 рр. Але, якщо Зубрицький мав намір її вилучити, то навіщо він вніс її до складеного ним інвентаря міського архіву. Той факт, що Расп не виявив цієї книги, приймаючи в 1860 р. керівництво архівом, ще не є доказом проти Зубрицького. Коли Расп приймав архів, то не було і складеного Зубрицьким інвентаря, він був виявлений лише згодом. Зубрицький працював в архіві тільки до 1839 р., а після того архів не діяв, до того ж постраждав від пожежі в ратуші 1848 р., а в 1852-1860 рр. він був звалений у комірці біля приміщення для пожежної охорони та поліції. Зрозуміло, що в таких умовах могло загинути багато документів. (Ісаєвич Я.Д. Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління України. - К., 1963. - № 1. - С.50).

⁹¹ Особисті архівні фонди відділу рукописів. - С.59-60.

⁹² ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.11. - Спр.4266/274. - 152 арк.

⁹³ Там же. - Арк.1, 26, 40, 42, 48-49, 56, 58-60, 62, 64, 98, 130, 133, 135, 136.

⁹⁴ У 1538 році радники міст, зокрема члени Львівського магістрату, одержали титул *Sresstabilis et fatatus Dominus*, який проіснував до 1662 року, коли Львів отримав нові прерогативи висування депутатів на сейм і підписання королівської

Особливо детально розкриває автор стосунки Львівського магістрату з королями Речі Посполитої, вказуючи точні дати перебування магнатів у Львові, ґрунтовно розповідаючи про церемонію зустрічі їх із членами магістрату та докладно характеризуючи ті привілеї, якими наділялося місто під час таких візитів⁹⁵, також підтвердження раніше наданих привілеїв⁹⁶.

Важливим є відомості про різні фінансові справи. В цьому плані заслуговує на увагу згадка про те, що в 1571 році відомий міщанин Корнякт позичив місту на викуп Кульпарківського фільварку 1100 злотих і взяв цей фільварок у заклад. А в 1601 році він зобов'язав уряд на заборговані йому 1000 злотих відбудувати одну стару вежу міста і наректи її Корняктовою (цікаво, що крім цього в рукописі подається опис деяких фінансових операцій цього міщанина, які говорять про його неабияке багатство)⁹⁷.

Про фінансові справи міста свідчать і дані про грошові дарунки ради м.Львова на будівництво однієї з місцевих церков (середина XVI ст.)⁹⁸

Зубрицький також подає дані про врегулювання ряду спірних питань, зокрема між Львівською радою і вірменською громадою міста⁹⁹, магістратом і капеланами¹⁰⁰ тощо. У рукописі міститься і згадка про скаргу уряду міста до короля в 1671 р. з приводу безчинств, що творилися воєводою на передмістях Львова, і лист короля від 10 вересня цього ж року до воєводи з вимогою не чинити кривди львівським передміщанам¹⁰¹. Цікаво, що обидва листи у ЦДІА

еклекції; тоді радники отримали титул *Nobilis et Spectabilis Domini*, а лавники *Nobilis et Honorati*, члени гміни - *Honoratus*, (а вся гміна *Honorata mulier*); якщо ж радник або лавник був доктором медицини або філософії, то до його титулу *Honoratus* додавалось спочатку слово *egregius*, а пізніше *excellens*, а докторів права величали титулом *Nobilis et Clavistimus* (ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.11. - Спр.4266. - Арк.10-11).

⁹⁵ Там же. - Арк.6-9, 17-18, 40, 42, 49, 61, 63, 98.

⁹⁶ Там же. - Арк.40, 42, 98.

⁹⁷ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.11. - Спр.4266/274/. - Арк.31.

⁹⁸ Там же. - Арк.25-26.

⁹⁹ Там же. - Арк.60.

¹⁰⁰ Там же. - Арк.49.

¹⁰¹ Там же. - Арк.125-127.

України у Львові не збереглися. Немає в архіві і грамоти про торгові суперечки з Краковом у 1558 році, в зв'язку з чим до короля була направлена делегація радників міста, яким було видано на витрати 215 злотих, про що теж докладно розповідає Д.І.Зубрицький¹⁰².

У "Хроніці міста Львова" не лише висвітлюються цікаві події з історії міста, але у виносках до роботи подаються витяги документів на підставі яких автор писав свою роботу¹⁰³. Тому рукопис має важливе значення для дослідження окремих аспектів історії міста, зокрема історії діяльності ради і лави Львова в 1356 р. - 1772 р. Наприклад, Д.І.Зубрицький подає уривки з листів Б.Хмельницького до Львівського магістрату в 1655 році¹⁰⁴ та одну із грамот С.К.Кушевича, проголошену ним під час переговорів із козацькою старшиною¹⁰⁵. Сам рукопис Д.І.Зубрицького частково відкриває так звану "дослідницьку кухню" вченого, тобто його метод дослідження, що теж є важливим фактором на користь доцільності її вивчення.

Серед інших нарративних творів фонду відділу рукописів ЛНБ АН України ім.В.Стефаніка особливої уваги заслуговують фрагменти чорнових записів, створених у процесі роботи над рядом монографій відомого історика культури та дослідника історії міст Яна Пташника. Ці матеріали написані польською мовою і не систематизовані, що значно ускладнює роботу дослідника з ними. І все ж ці записи є досить важливі, оскільки серед них є кілька актів до устрою Львова і Калуща¹⁰⁶ та відомості про раду м.Львова, її склад та діяльність у

¹⁰² Там же. - Арк.20.

¹⁰³ Там же. - Арк.55-57.

¹⁰⁴ Там же. - Арк.75, 105-106, 108, 109, 110, 113, 117-118, 120.

¹⁰⁵ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.11. - Спр.4266. - Арк.121-122.

¹⁰⁶ Там же. - Ф,5, оп.1. - Спр.7333. - Арк.211-230.

1524 р.¹⁰⁷, 1543 р.¹⁰⁸, 1594 р.¹⁰⁹, 1608 р.¹¹⁰, 1626 р.¹¹¹, 1632 р.¹¹², 1642 р.¹¹³, 1659 р.¹¹⁴, 1687 р.¹¹⁵, 1746 р.¹¹⁶.

Згадки про надання Львову у 1356 р. магдебурзького права, про те, що являє собою це право, про умови виборів лавників, радників та війта Львова, про те які прибутки і звідки їх отримував магістрат міста, знаходимо у чорнових записках Люції Харевич¹¹⁷.

Таким чином, у фондах відділу рукописів ЛНБ АН України ім.В.Стефаніка збереглося чимало цінних актових матеріалів і їх копій, що стосуються історії діяльності Львівського магістрату в період феодалізму. Вони яскраво висвітлюють зв'язки уряду Львова з польськими королями, засвідчуючи певну обмеженість самоуправління міста, подають немало фактичних даних про економічну діяльність магістрату та діяльність його судових органів. Проте всі ці джерела стосуються XVII - першої половини XVIII ст., тобто досить вузькими є часові рамки поданих в них відомостей, а отже, вони не дають повного уявлення про історію магістрату Львова. Крім цього такі речі показують лише господарську та судову функції ради і лави, не розкриваючи всю різноманітність і багатогранність їх діяльності.

Слід сказати, що, якщо джерела до історії управління Львова в 1356-1772 роках вивчались мало, то рукописні матеріали ЛНБ АН України ім.Стефаніка досліджені ще менше. Серед ряду авторів лише львівський історик С.Томашівський у вступі до VI тому "Жерел до історії України-Руси" дав детальну джерелознавчу характеристику одного з таких рукописів - записок Самуїла Казимира Кушевича¹¹⁸. Ці

¹⁰⁷ Там же. - Арк.133.

¹⁰⁸ Там же. - Арк.131.

¹⁰⁹ Там же. - Арк.125.

¹¹⁰ Там же. - Арк.117, 139.

¹¹¹ Там же. - Арк.119.

¹¹² Там же. - Арк.135.

¹¹³ Там же. - Арк.127, 137.

¹¹⁴ Там же. - Арк.123.

¹¹⁵ Там же. - Арк.129.

¹¹⁶ Там же. - Арк.141.

¹¹⁷ ЛНБ ім.В.Стефаніка, відділ рукописів. - Ф.136, оп.1. - Спр.5. - Арк.9.

¹¹⁸ Жерела до історії України-Руси. - Т.VI. - С.1-XX.

відомості стали *avis gaia* для даної проблематики, хоч, як видно з короткого перегляду матеріалів до історії Львівського магістрату з фондів відділу рукописів ЛНБ АН України ім.В.Стефаника, всі вони є досить важливими, а тому потребують детального і ґрунтовного вивчення.

Крім того багато матеріалів зберігається в інших бібліотеках та архівах України і за її межами. Перед дослідниками стоїть завдання пошуку й опрацювання цих матеріалів власне для підготовки їх публікації, щоб ввести їх у науковий обіг. Адже ще І.Я.Франко писав: "Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, про котру можна було б сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує. Історія назавсїгди остане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се власне залежить від того, під якими впливами розвивались його розум і чуття. Історія назавсїгди останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебуває і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів"¹¹⁹. Щоб збудувати цей будинок, слід підготувати для нього матеріал, тобто слід якомога ширше вивчити джерельну базу історичного процесу, ті багаті документи, що дійшли до нас.

¹¹⁹ Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості. - С.77.

БРАТИ РОГАТИНЦІ – СТАРІЙШИНИ ЛЬВІВСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО БРАТСТВА

Друга половина XVI - початок XVII ст. - бурхливий, яскравий період в історії українських земель. Характерною особливістю того часу було переосмислення традиційних уявлень про людину, релігію, суспільне буття. Люблінська унія, поширення реформаційних ідей із Західної Європи, а згодом - ідей контрреформації, реформування братського руху, Брестська церковна унія, козацькі повстання К.Косинського та С.Наливайка - це лише неповний перелік подій, який вказує на динамічність громадсько-політичного життя. Старійшини Львівського Успенського братства Юрій та Іван Рогатинці належали до історичних діячів, котрі своєю діяльністю активно впливали на його розвиток.

Юрій та Іван народилися в Рогатині, який у XVI ст. був значним торговим, ремісничим та культурним осередком Галичини; міська громада користувалася магдебурзьким правом. Дату народження братів можна назвати лише приблизно - це 30-і - 40-і роки XVI ст. Їхній батько Кузьма був середнього достатку, володів ремеслом сідляра, що гарантувало забезпечене матеріальне становище родини. Тут же в Рогатині Юрко та Іван отримали добру початкову освіту. До появи наприкінці XVI ст. братських шкіл дітей ремісників, як правило, навчали грамоті при місцевих школах і монастирях.

Довгий час Юрій та Іван жили в своєму місті, ставши спадкоємцями майстерності батька. У Рогатині обидва брати одружилися з місцевими міщанками - Юрій з Ганною, Іван з Марією. Розмірене життя братів у рідному місті закінчується наприкінці 70-х років XVI ст., коли вони разом з родинами переїжджають до Львова. Важко назвати причини цього несподіваного рішення Рогатинців, можна зробити припущення, що в такому великому торговельному центрі, яким був Львів XVI та XVII ст., вони могли розраховувати на кращий збут своїх виробів.

У грудні 1579 р. брати Рогатинці придбали будинок на галицькому передмісті Львова в районі Збоїськ.¹ З цього часу все їхнє наступне життя було пов'язане зі Львовом.

Жити на передмісті в той час було небезпечно. Воно не було захищене укріпленнями від раптових нападів татар і турків, а переважно дерев'яні будинки ставали легкою здобиччю для численних пожеж. Ремісники передмістя не могли користуватися правами цехових майстрів, ними користувалися лише жителі міста в межах укріплених мурів.

У Львові українцям дозволялося купувати будинки тільки на вулиці Руській.² Протягом кількох століть на цій вулиці утворилася міцна українська громада. На думку історика Д.Зубрицького, українці ще 1439 р. утворили братство при міській церкві Успення Пресвятої Богородиці.³ І. Крип'якевич відносить початок діяльності братства до кінця XV ст.⁴, а сучасний дослідник Я.Ісаєвич вважає, що братство склалося тільки 1586 р.⁵ Не заглиблюючись у це питання, варто зазначити, що в міських актах Львова термін "братство" зустрічається вже 1579 р.⁶, хоча він стосується католицького братства кафедрального собору.

При активній підтримці керівників братства - "провізорів", "витрикушів", "старших народу руського" (як писали в актових матеріалах) організовувалися делегації до польських: королів з проханням надати привілеї, які мали зрівняти православних з католиками. Вони виступали за відновлення львівської єпископії, витрачаючи на подарунки польським вельможам чималі кошти. В результаті - 1539 р. за відновлену єпархію був висвячений

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДІА України у Львові). - Ф.9: Львівський градський суд. - Оп.1. - Спр.338. - Арк.633.

² Соціальна боротьба в місті Львові в XVI-XVII ст.. Збірник документів під ред. Я.П.Кіся. - Львів, 1961. - С.19-20.

³ *Zubrzycki D.* Historyczne badania o drukarniach Ruskosłowiańskich w Galicji. - Lwów, 1836. - S.3.

⁴ *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. // Записки НТШ. - 1907. - Т.79. - С.20.

⁵ *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI - XVIII ст. - К., 1966. - С.31.

⁶ ЦДІА України у Львові. - Ф.52: Львівський магістрат. - Оп.2. - Спр.17. - Арк.963.

побілітований міщанин Макар Тучапський. У 50-60-х рр. XVI ст. братчики за допомогою молдавського господаря будують нову споруду Успенської церкви. Про її вигляд дізнаємося з єдиного зображення, що збереглося на братській печатці. Після пожежі церкву відбудували в 1591-1629 рр. Вона збереглася до наших днів майже незмінною.

Час переїзду братів Рогатинців співпав з важливими подіями, пов'язаними з реформою братської організації. Нові обставини 70-80-х рр., коли занепад православ'я не контролювався ієрархією, а орден єзуїтів розгортав активну діяльність, зумовлювали необхідні зміни в діяльності братства. Старі форми церковно-благодійної роботи вичерпали себе, хоча саме на цій підставі розвинулося прагнення братчиків до поширення освіти, книгодрукування, боротьби за національно-культурні, соціально-економічні права українців.

Дослідники пов'язують реформування Львівського братства з іменами двох перших старійшин - Юрія Рогатинця та Івана Красовського. І.Франко, котрий вивчав епоху Івана Вишенського та Брестської унії, писав: "Серед тодішнього львівського братства бачимо двох визначних осіб: Івана Красовського і Юрія Рогатинця. Перший з них, заможний міщанин, був душею Ставропігії і будівництва Волоської (Успенської - М.К.) церкви... Другий - вчена людина, як доводить його листування з Острозьким і навіть олександрійським патріархом Мілетієм Пігасом..."⁷ Новий статут братства 1586 року, затверджений антиохійським патріархом Йоакимом, ймовірно, розроблявся за активною участю братів Рогатинців, а також братів Красовських, що в наступні роки були найпомітнішими діячами братства. Не аналізуючи цей статут детально⁸, звернемо увагу на його основні моменти.

Новий статут підтвердив широкі повноваження для церковно-благодійної діяльності. Братство отримало право певного контролю за моральною поведінкою не тільки мирян, але й духівництва. Зокрема, братчики могли стежити за моральністю священників, вимагаючи від єпископа покарання винних. У випадку, коли сам єпископ порушував

⁷ Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. - К., 1986. - Т.46. - Кн.2. - С.217-218.

⁸ Аналіз статуту див.: Криловский А. Львовское Ставропигиальное братство. - Киев, 1904. - С.30-40; Ісаєвич Я.Д. Названа праця. - С.61-4.

церковні канони, братство могло йому "...противитися, як ворогу істини".⁹ У своєму середовищі братчики мали дотримуватися суворих правил поведінки. За певні провини (неповага до пам'яті померлих членів братства, пропуск засідань тощо) накладали штрафи для церковних потреб у формі сплати воском. У винятковому випадку покараного братчика могли ув'язнити у вежі-дзвіниці при Успенській церкві, однак не на тривалий час. Якою була дисципліна у братстві, показує той факт, що Юрія Рогатинця та Івана Красовського, незважаючи на значні заслуги для братства, покарали за пропуски важливих засідань, а перший навіть відсидів добу в Корняктовій вежі.¹⁰ Членом братства міг стати кожний міщанин, шляхтич або й навіть селянин, котрий сплачував щорічно в братську касу 6 грошів. Суперечку між братчиками мали судити в межах братства, без втручання державних інстанцій. Цей пункт мав забезпечити частковий правний імунітет, виключити деякі справи з-під юрисдикції міських та гродських судових установ, у яких українців утискували.

На зборах братчикам дозволялося читати "книги законні" і обговорювати їх. Деякі дослідники вбачають у цьому вплив реформації, підкреслюючи, що духівництво позбавили монопольного права на тлумачення Святого Письма.¹¹ Але цей пункт не можна однозначно трактувати. Братчикам дозволялося читати й коментувати книги отців церкви Іоана Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова та інших, а про Біблію в цьому пункті статуту не згадувалося. З аналізу листування, яке вело братство, можна зробити висновок, що братчики добре знали релігійну літературу, але її тлумачення не пов'язували з раціональним, критичним переглядом церковних догм.

Взагалі такі права братства не слід розглядати з реформаційної точки зору. Православна церковна традиція не суперечила широкій участі мирян у справах церкви. На українських землях миряни здавна мали право вибирати священників, єпископів, а синоди православної

⁹ Monumenta Confraternitatis Stauropegianaе Leopoliensis (Дані - MCS). - Leopoli, 1895-1898. - Т.І-ІІ. - Р.117.

¹⁰ Архив Юго-Западной России. - Киев, 1904. - Ч.1. - Т.11. - С.58.

¹¹ Ісаєвич Я.Д. Братства... С.208-209; Філософія Відродження на Україні. - К., 1990. - С.80.

церкви відбувалися за участю не тільки духовництва, але й світських осіб.¹²

Брати Рогатинці взялися за братські справи з енергією. Саме їх обрали 1588 р. на старійшин уже реформованого братства. Ще 1585 р. при братстві відкрилася школа для навчання дітей всіх станів. І.Франко вважав Ю.Рогатинця та Івана Красовського авторами статуту цієї школи.¹³ За активним сприянням братів Рогатинців було викуплено друкарське обладнання Івана Федорова, заставлене ним у лихваря Ізраеля Якубовича за 1500 польських злотих. 1591 р. виходить друком перший підручник грецької мови "Адельфотес".

Львівський єпископ Гедеон Балабан одразу ж виступив проти реформованого братства. Щоб паралізувати його діяльність, він наклав церковне відлучення на І.Красовського та братів Рогатинців.¹⁴ Це була перша серйозна сутичка Г.Балабана з братчиками. Пізніше боротьба посилилася, вносячи до громади великі чвари. Доходило до бійок. Наприкінці жовтня 1587 р. на краківському передмісті Львова рідний брат єпископа Василь Балабан разом із слугами побили Ю.Рогатинця, і він змушений був звернутися до гродського суду з протестом.¹⁵

У серпні 1588 р. Г.Балабан викликав Рогатинців та І.Красовського на духовний суд у Вільно, звинувачуючи їх, що вони перешкоджали священникові під час богослужіння в Успенській церкві.

Братчики шукали захисту в константинопольського патріарха Єремії, котрий зняв з Рогатинців та І.Красовського церковне відлучення, дозволив їм вільний вступ до церкви. Фактичне відлучення братства від єпископської влади Єремія закріпив юридично, надавши монастиреві св.Снуфрія і церкві Успення Пресвятої Богородиці, що були під опікою братства, права Ставропігіона.

Але, незважаючи на ці привілеї для братства, ще довго тягнулися суперечки і судові справи між сторонами. Лише 1602 р.

¹² *Левицький О.* Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовській державі в кінці XVI ст. та унії // Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI-XVIII ст. - Львів, 1900. - С.17-19.

¹³ *Франко І.Я.* Зібрання творів: у 50 т. - К. - 1983. - Т.40. - С.240-241.

¹⁴ MCS. - Р.136-137.

¹⁵ MCS. - Р.145.

Успенському братству вдалося помиритися з Г. Балабаном, який став екзархом константинопольського патріарха.

Тим часом Рогатинці стають повноправними міщанами, переселившись із передмістя на вул. Руську. Вони заплатили перший внесок міщанці Ганні Сумовій за Богданівську кам'яницю, позичивши 600 польських злотих у братства.¹⁶ Остаточою власниками цього будинку Рогатинці стали 1591 р., додавши до попередньої суми ще 700 злотих.

Ще на початку 80-х рр. XVI ст., щойно приїхавши до Львова, Рогатинці намагалися поступити в об'єднаний цех сідлярів, римарів та підружників. Але це не вдалося для православних і в цеху не було жодного українця. Рогатинці звернулися до міської ради з проханням про дозвіл на цех.¹⁷ Напевно, Юрій та Іван не стали б членами цеху, якби вони не були вправними і талановитими майстрами. Сідло, яке виготовили Рогатинці, вразило не лише міських райців, але й самих членів цеху сідлярів. Сідло було подвійне, відоме під назвою козацького: "Два сідла одне в одному, тобто демид в ярчаку, обидва складені з п'яти шматків дерева, склеєні й прошнуровані жилками. Демид облямований ослиною шкірою і помальований: на золотому полі різні турецькі квіти, між цими квітами витиснено випуклі прикраси і по краю мальована облямівка..."¹⁸ Але цехмістри, покликаючись на королівські привілеї, внесли до умов вступу Рогатинців заборону вивчати на майстрів учнів православної віри. Цехові майстри також стежили, щоб брати не виготовляли сидел інших зразків - арабського, німецького, італійського, турецького. Юрій та Іван сприйняли ці заборони, як порушення їхніх прав членів цеху. У відповідь Рогатинцям заявили, що, оскільки вони є православними, їх не можна вважати повноправними членами цеху. Таким чином, Юрій та Іван увійшли в сідлярський цех на випятковому положенні, без права передавати своїм одновітцям ремісничу традицію. Рогатинці боролися за право вчити

¹⁶ ЦДДА України у Львові. - Ф.52: Магістрат міста Львова. - Оп.2. - Спр.19. - Арк.482.

¹⁷ ЦДДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.19. - Арк.131-136.

¹⁸ Історія Львова в документах і матеріалах / Упор. Єдлінська У.Я. та ін. - К., 1986. - С.49.

учнів-українців до самої смерті. Гродські і міські акти засвідчують судові справи, які вони вели проти цеху сідлярів.¹⁹

1588 р. Рогатинці отримали міське право.²⁰ Ця обставина, а також вступ до цеху сідлярів значно покращили майнове становище братів. 1591 р. І.Рогатинець сплачує гроші за будинок і город, які раніше належали подружжю Шмухлерів і Христофорові Кошівському.²¹ 1601 р., коли братство проводило грошову складчину за кількістю будинків, брати Рогатинці платили три рази - від Богданівської кам'яниці на вул. Руській і двох будинків з городами на передмісті, що були недалеко від церков св. Миколая та св. Федора. Рідко який член братства міг похвалитися таким маєтком.

Між братами не виникало сварок або навіть дрібних непорозумінь. Рогатинці спільно володіли майном, не розділяючи його, хоча в кожного була власна сім'я. А скажімо, брати Красовські інколи завзято сперечалися та деякі майнові справи вирішували через суд. Дружня родина Рогатинців вигідно вирізнялася в цьому плані. У Івана виростили три сини: Іван, Прокіп, Кузьма, що вчилися сідлярському ремеслу. Ю. Рогатинець не мав синів-спадкоємців; у нього була єдина донька, яку він видав заміж за свого учня Василя Олечкевича.

Зять Ю.Рогатинця не був львів'янином, він приїхав з Дрогобича. Протягом 14 років В. Олечкевич опановував сідлярське ремесло. Він міг стати членом цеху швидше, але доступ блокувався цехмістрами католицької віри. Тому у серпні 1601 р. Василь за дорученням і матеріальною допомогою братів Рогатинців вирушив до Варшави просити у короля захисту у зв'язку з порушенням прав православних ремісників у Львові.²² Але міцну стіну міжконфесійної нетолерантності було важко пробити. Після смерті Рогатинців Олечкевич вступив у Львівське братство, виступаючи в братських актах як Василь, Рогатинців зять.²³

¹⁹ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану і унії (X-початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів / Упор. Гринів Є.А. та ін. - 1988. - С.105-106; ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.24. - Арк.171-176; Ф.9. - Оп.2. - Спр.352. - Арк.219-221.

²⁰ ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.648. - Арк.58.

²¹ ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.221. - Арк.737-739.

²² ЦДІА України у Львові. - Ф.9. - Оп.1. - Спр.355. - Арк.929-930.

²³ Архив Юго-Западной России. - Ч.1. - Т.11. - С.73.

Братство намагалося використовувати всі легальні шляхи для зміцнення свого становища. За сприянням магнатів православної віри Костянтина Острозького та Федора Скумина-Тишкевича братчики добилися привілея короля Сигізмунда III, котрий підтверджував усі їхні права, отримані від патріархів, на заснування школи і друкарні.²⁴ Не тільки магнати, але й частина середньої та дрібної шляхти, духовництва позитивно ставилися до планів Львівського братства, реформа якого сприймалася як життєва і необхідна для розвитку освіти і культури в Україні.

Ця підтримка допомагала братчикам активно захищати свої права. 1592 р. Ю.Рогатинець разом з членом братства Лукою Губою та вчителем братської школи Стефаном Зизанієм внесли протестацію до гродських книг проти побиття учнів братської школи студентами єзуїтського колегіуму.²⁵ Часто доводилося вести судові справи з львівським магістратом, що вчиняв свавільні дії проти братства. 1595 р., коли священники братства відмовилися стати перед судом міста, райці розпорядились посадити до в'язниці І.Красовського, Л.Губу та Прокопа Крамаря. Братство послало лист до коронного гетьмана з проханням втрутитися і звільнити ув'язнених. Коронний гетьман відрядив до Львова свого секретаря Микиту Грабовецького - лише після його приїзду їх звільнили.²⁶

Братчики неодноразово їздили на сейми Речі Посполитої, щоб захищати інтереси братства. Для цього вибирали старійшин - І.Красовського, братів Рогатинців, Миколу Добрянського та інших. Не рідко давали дарунки сановникам Речі Посполитої. 1601 р. брати Рогатинці "послали до Варшави на посполитое справи" два сідла і сагайдак ціною 90 злотих.²⁷ Зроблено це було безкорисливо, бо з братської каси їм повернулися тільки витрати на дорогу. Ю.Рогатинець використовував ці поїздки для поповнення власної книгозбірні, часом позичаючи гроші з братської скарбниці.

²⁴ MCS. - P.389-391.

²⁵ MCS. - P.407-409.

²⁶ MCS. - P.565-567.

²⁷ Архив Юго-Западной России. - Т.11. - С.28.

Вперше доля роз'єднала братів 1592 р., коли на прохання Віленського братства С.Зизаній та Ю.Рогатинець виїхали для проповідницької та педагогічної діяльності. Біля трьох років пробув Юрій у Вільно, де разом зі С.Зизанієм "сильную и великую войну з римлянами мевали, не тилко на ратушах и пры рынку, по дорогам, но и посредку церкви святое войну, потарчку великую мевали".²⁸ На початку 1595 р. Ю.Рогатинець повернувся до Львова, а в жовтні 1596 р. брав участь у відомому Брестському соборі, відстоюючи антиуніатську позицію Львівського братства.

Особа Ю.Рогатинця більше цікавила істориків, про нього маємо ряд повідомлень джерельних матеріалів. Особливе зацікавлення викликають відносини старійшини Ставропігії з Іваном Вишенським.

Один із своїх творів - "Послання до Домнікії" - Іван Вишенський присвятив полеміці саме з Ю.Рогатинцем.²⁹ Обставини написання цього твору досліджено детально.³⁰ На початку 1605 р. знаменитий письменник приїхав з Волині до Львова, де зустрічався з братчиками. Весною цього ж року полеміст відійшов до Унівського монастиря, звідки написав 3 квітня (на "цвітну неділю") "Послання до Домнікії". Фактично це був лист до Ю.Рогатинця, що тоді лежав у ліжку важкохворий. Тому Вишенський адресував листа до знайомої Рогатинця - монахині Домнікії.

Виклад позиції Ю.Рогатинця не зберігся, тому про його аргументи можна судити лише на підставі кількох речень, які подав афонський чернець на початку "Послання". Через фразу Ю.Рогатинця про потребу наслідувати приклад Христа, щоб "вільно посіяти сім'я слова про вічне життя", Вишенський звинуватив його, що він ставить людину на однаковий рівень з Ісусом Христом і бачить її відразу "здоровою, просвіченою, довершеною."³¹ Навколо цієї думки багатолітній чернець Афону, знавець православного богослов'я розгорнув нищівну критику.

²⁸ Кулиш П.А. Матеріали для истории воссоединения Руси. - М., 1887. - Т.1. - С.57 (Баркулабівський літопис).

²⁹ Вишенський Іван. Твори. - К., 1986. - С.172-180.

³⁰ Мицько І.З. Чар архівних свідчень // Жовтень. - 1987. - № 3. - С.92.

³¹ Вишенський Іван. Твори. - С.172-173.

У полеміці між Вишенським та Рогатинцем простежується боротьба двох тенденцій в українському середовищі. На думку Ю.Рогатинця, як духівництво, так і миряни мали активно захищати рідну віру, культуру, традиції. Національно-культурне просвітительство пов'язувалося з церковною проповіддю серед народу (за що братчик, можливо, просив взятися полум'яного афоніта) і з закладанням шкіл, друкарень. Ці погляди Ю.Рогатинця виробилися на початку реформи братства 1586 р. і залишилися незмінними до кінця життя.

Іван Вишенський стояв на консервативніших позиціях, акцентуючи на самовдосконаленні, духовному спасінні через аскезу і відмову від активного громадського життя. Ось що писав про зіткнення поглядів Вишенського та Рогатинця І.Франко: "Боротьба церковна і національна... домагалася знання, оживлення і організації всієї суспільності, публічної проповіді, агітації і діяльної пропаганди словом, книгами, школами, чого домагався член Львівської Ставропігії Юрій Рогатинець від Івана Вишенського."³²

У "Посланні" згадувалися сварка і неприязнь між Ю.Рогатинцем та І.Красовським. Довгий час ці визначні старійшини братства жили і працювали дружно, керуючи справами Ставропігії. У братському середовищі між ними не виникало непорозумінь. Але наприкінці 1603 р., як видно з міських актів, Ю.Рогатинець образив родичку Красовського Євфімію Стрілецьку, привселюдно сказавши, що її сини Роман та Андрій народилися поза церковним шлюбом.³³ Підстави були, бо Євфімія довгий час до одруження працювала кухаркою у свого майбутнього чоловіка Івана Стрілецького. Євфімія подала скаргу до лавничого суду, вимагаючи покарання кривдника в'язницею. І.Красовський опинився на боці скривдженої.

1603 р. помер І.Рогатинець, залишивши заповіт, в якому просив прийняти до цеху сідлярів синів Івана, Прокопа і Кузьму.³⁴ Цей заповіт кілька разів вносили до гродських актів, але цехмістри відмовлялися його виконати. Тільки після приїзду посланця польного гетьмана

³² Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. - К., 1981. - Т.30. - С.193.

³³ ЦДА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.253. - Арк.714-715, 761-762.

³⁴ ЦДА України у Львові. - Ф.9. - Оп.1. - Спр.356. - Арк.310-312, 579.

Станіслава Жолкевського цехмістри змушені були залишити нащадків І.Рогатинця у правах батька - виготовляти сідла, вчити учнів. Але термін обмежувався до підтвердного декрету польського короля.

Незадовго до смерті, у травні 1605 р., Юрій Рогатинець також склав заповіт, у якому визволив з учнівства свого зятя - В.Олечкевича.³⁵

На завершення доречними будуть слова І.Крип'якевича, котрий влучно характеризував братів Рогатинців як міщан "з поривами і сумнівами, з прикметами і хибами людей відродження і реформації."³⁶ Ця містка формула влучно схоплює сутність переломної епохи кінця XVI - початку XVII ст. в Україні, коли в атмосфері європейського культурного впливу творилися оригінальні форми національно-культурного буття української нації. У цьому процесі були активно задіяні брати Рогатинці як старійшини реформованого Львівського Успенського братства.

³⁵ ЦДА України у Львові. - Ф.9. - Оп.1. - Спр.360. - Арк.620-622; також див.: Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму. - Львів, 1968. - С.131.

³⁶ Крип'якевич І. Львівська Русь... - С.46.

ПАЛЕОГРАФІЯ КИРИЛИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ XVI-XVII ст.

Місто Львів виникло і розцвітало на перехресті торговельних шляхів з Європи до Москви і країн Сходу, з північних земель - на південь, у Молдавію, Візантію, пізніше - Туреччину. Це зумовило строкатий національний склад міського населення Львова, а також тісні дипломатичні і торговельні зв'язки з сусідніми країнами. В свою чергу, багатогранні економічні стосунки впливали і на розвиток культури, зокрема - писемності.

Тут хотілося зробити спробу порівняльної характеристики палеографічних особливостей письма кириличних півуставних грамот за матеріалами Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Для дослідження вибрано кілька документів різного походження:

1. Привілей 1522 р. молдавського господаря Стефана V бургомістрові, чесникам, райцям і купцям міста Львова на вільний в'їзд у Молдавію і торгівлю (Ф. 131, оп.1, спр. 335).

2. Привілей 1586 р. антиохійського патріарха Іоакима IV Доу, яким підтверджується статут Львівського Успенського братства та благословляється діяльність братства (Ф. 129, оп.1, спр.68).

3. Копія патріаршого привілею, зроблена у 1609 р. братчиками на прохання мешканців Ново-Костянтинова (Ф.129, оп.1, спр.360).

4. Акт рішення православного собору 1596 р. в Бересті про унію з римо-католицькою церквою (Ф.131, оп.1, спр.627).

Всі грамоти написані на пергаменті.

На основі графічних спостережень цих документів можна зробити висновки про наявність деяких спільних рис:

1. Схожість у написанні деяких графем:

Д *А* - має вигляд трикутника з видовженими ніжками, часом вигнутими;

Е *ε* - нагадує грецьке " " /епсілон/;

И *и* - походить на сучасне рукописне "и";

- Й $\dot{\text{Й}}$ - у вигляді виносного знаку " " ;
 К К - у вигляді двох вертикальних рисок, права риска дещо вигнута;
 П П - вертикальні риски трохи вигнуті, горизонтальна іноді має форму півкола;
 Р Р - графема літери "Р" має форму трикутника з видовженою вниз вертикальною лінією;
 Т Т - три піжки іноді ледь вигнуті, з горизонтальною рисою над ними;
 У У - графема у вигляді вузла кінцями вверх; походить від старослов'янського "УК" - У , У ;
 Ц Ц , Ц - відзначається значною витягнутою вниз лінією з закрутом вліво чи вправо;
 Ъ - значно видовжена вверх вертикальна лінія, горизонтальна часом вигнута.

2. *Наявність скорочень. Звичайно скорочувалися "святі слова":*

Ст҃го ДХД - копія патріаршої грамоти;

Мл҃тїю Б҃҃҃҃҃ молдавська грамота;

або легко зрозумілі слова:

Д҃҃҃҃҃ Б҃҃҃҃҃ грамота Берестейської унії.

3. *Широке використання виносних літер та їх подібність.*

Найчастіше серед виносних літер зустрічаються: в, д, ж, й, м, р, с, т, х, ц.

4. *Вживання старослов'янських літер у їх первісному написанні:*

Н - іже /восьмиричне/;

Д - ери;

І - іже /десятиричне/;

Б - ерь;

Ҁ - наш;

Ѣ - ять;

Ѧ - ук;

Ѧ - юс малий.

Ѧ - ер;

5. *Ще зустрічається вживання грецьких літер:*

ξ , Σ , Ψ , ω

6. *Спостерігаються аналогії у лігатурах: поєднання Ѧ ; виносне*

Ѧ - ст.

7. *Позначення придиху, яке походить від грецької мови.*

8. Єр /ъ/ і ерь /ь/ в українських грамотах не розрізняються¹.

9. Великі і малі літери значною мірою є умовним поняттям.

10. Майже не вживається літера "ф".

Спостережені відмінності:

1. Стиль письма.

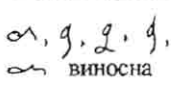
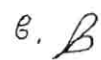
2. Різниця в написанні графем.

3. Титло, - горизонтальне і вертикальне /в копії патріаршого привілею/.

4. Простежується вплив готичного письма /в молдавській і львівській грамотах/.

Найдавнішим з досліджуваних документів є привілей молдавського господаря Стефана V. Ініціал "М".

1522 р., листопад, Сучава.

Букви	Написання буквиць	Примітки
А	 вносна	літера "а" зустрічається в 5 варіантах: 1/ подібна до "л" з петелькою зліва; 2/ з видовженою вниз вертикальною лінією; 3/ те саме з петелькою внизу; 4/ з видовженою вгору і вниз вертикальною лінією; 5/ вносна з петелькою зліва і майже горизонтальною правою рисою.
В		горизонтальна лінія творить вгорі петлю, видовжується вниз у формі півкола і утворює внизу другу петлю (трохи схожа на глаголичну "о", обернену вправо). Вносна - у сучасному вигляді.

¹ Цей факт зазначила В.Панащенко у роботі "Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст." - К., 1974, - С.41-42.

Д	Д, Δ - виносна	писалася у три прийоми руки. Графема у вигляді трикутника з витягнутими вниз ніжками з незначним закрутом вліво або без нього; виносна - трикутник з видовженою горизонтальною нижньою лінією і трохи витягнутою вгору правою рисою.
Е, Є	ε, Ε	"е" нагадує грецьке "ε" - епсілон, "е" - сучасне рукописне "е" і готичне латинське "e" /курсив/.
Ж	Ж, Ж Ϟ - виносна	графема має сильно видовжену вертикальну лінію з слабким згином, що перетинається двома перехрещеними рисками, іноді з петелькою з правого боку. Писалася в два або три прийоми руки. Виносна - у вигляді цифри 8 з короткою вертикальною лінією.
З	З, З	перший варіант - верхня частина має трохи загострену форму, нижня - видовжена вниз з красивим вигином вліво; другий - з високою закругленою верхньою частиною і короткою прямою нижньою лінією.
О	о, ω	наближається до сучасного "о", часом має вигляд спрощеної грецької літери "ω".
С	с, С Ϟ - виносне	поряд з графемою сучасного вигляду часто зустрічається схожа до готичної літери "c" / шрифт <i>Aragonesa redonda</i> ² ; виносна - у вигляді горизонтальної хвилястої лінії з коротенькою вертикальною рисою під дугою. В імені "Стефан" кінці виходять вверх і вниз від рядка.

² F. Muzika. Die Schöne Schrift. - Prague, 1965. - B. I. - S. 450.

ь	ѣ, њ	графема подібна до сучасного м'якого знаку, іноді з видовженою вверх вертикальною лінією загнутою вліво.
і	ѣ	графема подібна до сучасного "А" з видовженим вниз правим кінцем загнутим вліво і петелькою від кута.

Сполучення літер: ѣ - "от"; ѣ - виносне "ст".

Вживаються традиційні скорочення: "ѣтѣю бѣтѣю"

Титулю ставиться також часом над виносними літерами. Придиж - як у грецькій мові.

У процесі дослідження особливо цікавим виявилось порівняння двох ставропігійських грамот: привілею 1586 р., що його видав антиохійський патріарх Іоаким IV Доу членам Успенського братства: "повелеваем і благословляем тым писанієм нашим брацтво сіє духовное устроиати", та копії цієї грамоти, написаної у Львові для мешканців Ново-Константинова.

У вступному протоколі цієї грамоти зазначено: "Благочестія рачителем³ жителям Ново Константинова: брацтво Ставропігу патріаршего... противу прошенію вашему, братіє, посилаем вам якоже некія скрїжали честнейших патріарх, пачеж от святейшего Іоакіма великія Антиохіі і святейшего Іереміи вселенского константинопольского патріархов: чин брацтва написалие нам преданий іже есть сіє..." Далі наводиться текст патріаршого привілею з деякими змінами в арелзі.

Грамота 1609 р. може служити взірцем львівського письма, палеографічні особливості якого описані Пелагсею Захарчишин.⁴

Грамота написана майже каліграфічним півуставом. Ініціали "Б" і "Д" вимальовані золотим, темно-синім, як афганський лазурит, і яскраво-зеленим атраментом. В самому тексті виписані золотом перші літери титулу патріарха, а також сакральні слова: "Ісус Христос" і "Господь". Зсі літери вигнуті. Навіть найпростіші "п", "т", "ш" і "щ" мають ледь помітні вигини, або скошені риски на верхніх кінцях літер: ш, ѣ.





³ Ця інскрипція дуже красиво викреслена; кожна літера прикрашена тонким орнаментом; ініціал "Б" виписаний золотим і темно-синім атраментом.

⁴ Захарчишин П. Палеографічні особливості львівського письма XVI-XVII ст. // Історичні джерла та їх використання. - К., 1964. - С.189-194.

1.1586 р., січня 11 /1/, Львів

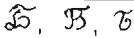
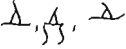

Букви	Написання буквиць	Примітки
А	A, a	велике "А" схоже до сучасного рукописного; мала літера подібна до готичної /шрифт <i>Aragonesa redonda</i> ⁵ /.
Б	B, b, B'	три варіанти графем: велика - подібна до сучасного "Б"; мала літера - як велика або з видовженою нижньою горизонтальною рисою з петелькою або трикутником над нею, верхня горизонтальна лінія - у вигляді півкола.
В	V, v !B)	вертикальна лінія у вигляді півкола, її нижній кінець піднімається вверх, роблячи два невеликих кружальця, іноді їх спільна лінія не доходить до півкола; до вертикальної лінії у вигляді півкола зверху додаються два маленьких півкола.
Ж	Z, z, Z'	графема малої літери має видовжену вертикальну лінію загнуту вправо, її перетинає горизонтальна лінія, що утворює петельку з правого боку, і навкісну, часом вигнуту лінію зверху справа вниз наліво.

⁵ *F.Muzika*. Op.cit. - S.450.

К		два варіанти графем: у вигляді двох ліній, також з петелькою і красивим закрутом на вертикальній лінії.
О		наближена до сучасної, але писалася в два прийоми руки; "w" вживається тільки в імені патріарха.
Ф		нагадує грецьку літеру "φ"
Я		кириличне лігатура "от"

Грамота написана чітким півуставом. З трьох боків прикрашена кольоровим рослинним орнаментом.

2.1609 р., березня 25, Львів

Б		велике "Б" виписане хвилястими лініями з загинами; у маленького "б" верхня лінія пряма або вигнута.
Д	 - виносне	графема мають вигляд трикутників з видовженими лініями.
Ж	 - виносне	вертикальна лінія сильно видовжена, робить ледь помітний загин, а друга утворює посередині вертикальної трикутник; у виносній лінії горизонтальна лінія справа наліво утворює петельку, піднімається вгору, утворює велику петлю і іде вниз.

К	К, к, к - випосне	дві роз'єднані лінії: ліва ледь вигнута, права - у формі двох півкол, обернених вправо.
Ф		півколо перекреслене вертикальною лінією.
У		писалася в три прийоми руки
	Лігатури	
цр		
от		
тр		
др		

Наступний документ - грамота Берестейської унії 1596 р. Грамота написана півуставом, який вже більше нагадує скоропис. Літери мають нахил вправо. Деякі графеми наближаються до сучасних рукописних літер: а, в, г, и, к, л, м, н, о, с, у, х, ч, ю.

Е	Е, +	велике "е" наближається до сучасного, мале - має вигляд хрестика.
З		нижня лінія з сильним закрутом вправо.
К	к	мале "к" у вигляді двох вертикальних рисок, дещо загнутих.
Н	н	ліва лінія іноді видовжена вверх.
Р	р, Р, а - випосна	поряд з традиційною зустрічається також графема у вигляді петлі з видовженою вниз лінією.

У	Ѹ, У, у, у	має форму кириличного "Ѹ", а також зустрічається у сучасному вигляді.
Ы	Ѻ, ѻ	вертикальна лінія видовжена вгору, від неї два півкола або трикутники.

Звичайно, в короткій статті неможливо охопити всіх аспектів проблеми, тому довелося багато узагальнити. Адже кожна з кириличних грамот, що зберігаються в архіві, варта окремого палеографічного дослідження.

МОЛОДІ РОКИ ІВАНА БОГУНА

При дослідженні діяльності осіб, котрі відігравали видатну роль у масових народних рухах минулого, однією з головних перепон для дослідника є відтворення їхнього життєвого шляху перед тим, як вони почали брати участь у великих історичних подіях. Не є винятком і головні герої національно-визвольної війни українського народу середини XVII віку. Дуже важко відтворюється біографія самого Богдана Хмельницького. Тим часом нелегко повною мірою оцінити діяльність тієї чи іншої людини, її роль в історії, не знаючи того, яким чином і наскільки ця особа була підготовлена до неї попереднім досвідом свого життя. І тому таке зацікавлення викликає кожен випадок зі скупого свідчення джерел.

Біографія Івана Богуня, одного з головних героїв національно-визвольної війни і пастихних драматичних подій кінця 50-х - початку 60-х рр. XVII ст., давно цікавила істориків України, хоча довідатися що-небудь конкретне з його життя до 1648 р. не дуже вдавалося дослідникам до недавнього часу.

Найдетальніший опис життя Богуня до початку визвольної війни знаходиться у праці Д.І.Мишка, яка являє собою останню за часом біографію українського полководця. Якщо автор великої статті про Богуня в "Польському біографічному словнику" Є.Лятяч не повідомив нічого про життя Богуня до 1648 року¹, а М.Н.Петровський у своїй популярній біографії Богуня лише зазначив, що він був учасником повстання 1637-8 рр. і пізніше "деякий час перебував у межах Російської держави"², то Д.Мишко доповнив дуже коротке повідомлення свого попередника цілим рядом нових фактів. Згідно з його твердженням Богуня провів свою молодість на Запорозжжі, а після поразки повстання 1637-8 рр. поселився на Слобідській Україні; пізніше перебрався на Дон і до початку 1645 року став отаманом донських козаків. Як донський отаман він приходив до Валуїок у 1645 р., де вів переговори з московськими воєводами про спільні дії проти

¹ Polski słownik biograficzny. - Kraków, 1936. - Т. II. - S. 227.

² Петровський М. Іван Богун. - [Саратов], 1942. - С. 5.

татар. Лише наприкінці 1645 р. він повернувся на Січ³. На підтвердження цього вчений посилається на неопублікований архівний документ⁴.

Ряд відомостей про Богуна в неопублікованих архівних матеріалах 40-х рр. XVII ст. дозволяє стверджувати, що життєвий шлях Богуна в тому часі виглядав зовсім інакше, ніж це представлено в останніх працях.

Найраніша звітка, з котрою можна було би пов'язати ім'я Богуна, відноситься до весни 1641 року. Тоді йшов останній рік знаменитого "Азовського сидіння" донців, які, захопивши турецьку фортецю у гирлі Дону, мужньо боролися проти могутньої Османської імперії. У цій боротьбі донцям з самого початку допомагали запорожці, чий загони постійно приходили на Дон. Один з таких загонів здійснив вдалий напад на кримських татар весною 1641 р. на Боровському перевозі через Північний Донець. Ця порівняно дрібна подія привернула увагу московської влади тому, що до козаків потрапив лист одного з кримських царевичів до хана. Загоном, за повідомленням московських воевод, командував "атаман Иванец"⁵. Тут ідеться про дуже розповсюджене ім'я, котре могло належати рівночасно кільком козацьким ватажкам, але слід врахувати, що наступного, 1642 р., на тому ж Боровському перевозі стояв загін козаків на чолі з отаманом Іваном Богуном. Про це ми дізнаємося з "распросных речей черкашенина" Степана (Стеньки) з Острога, котрий служив в одному з прикордонних міст московського півдня - Валуйці. Як повідомляв Степан, коли він "в нынешнем 150-м году" (хронологічний проміжок від вересня 1641 р. до кінця літа 1642 р.) ходив на Північний Донець для зібрання відомостей про татар, то зустрівся там з загоном Богуна. Саме цей "черкашенин" повідомив важливі, унікальні відомості про отамана: "а Иван Богун служит польскому королю на Кодаке на два ж кони, а емлют они (Богун та інші отамани. - *Б.Ф.*) жалованья на польского короля на четверть года на коня по тридцать золотых"⁶. У

³ Мишко Д.І. Іван Богун. - К., 1956. - С.18-19.

⁴ Посилання на лл.226-230 спр. № 1 за 1645 р. фонду "Сношения России с Польшей" Центрального державного архіву давніх актів у Москві /далі - ЦДАДА/.

⁵ ЦДАДА. - Ф.210: Разрядный приказ. Белгородский стол. - Стб.118. - Л.560-562.

⁶ ЦДАДА. - Ф.210: Приказный стол. - Стб.135. - Л.101.

тій же справі зберігся запис допиту "черкашенина" Тимофія Остаф'єва, котрий виїхав на московську службу. Він повідомляв, що перед тим, як перейти на московський бік, він відправився на Північний Донець з Іваном Богунем з Кодака⁷. Після зруйнування Кодака запорожцями у 1635 р. ця фортеця на Дніпрі, як відомо, була відновлена лише через чотири роки. Таким чином, на початку 40-х рр. XVII ст. Богун був пов'язаний з Кодаком, в районі котрого він, очевидно, перебував на королівській службі, за що отримував звичайну для сіроми платню⁸. Також достатньо очевидним є те, що в це місце біля самих порогів, де була фортеця, фактично погано заселене, перемістили на службу козаків з інших сторін. Отже, питання про те, звідки походив один з головних героїв визвольної війни так і залишається відкритим.

Той факт, що Богун перебував на королівській службі у 1642 році, не обов'язково свідчить, що він з'явився зі своїм загonom на Донці, виконуючи якісь доручення адміністрації Кодака, наприклад, для нагляду за пересуванням татар. Таке припущення слід визнати можливим, але не категоричним. Для відносин, котрі склалися на пограничній лінії між Московією, Річчю Посполитою і Кримом, такі набіги були характерними, на що місцева влада не звертала увагу у випадках, коли їй перепадала частина захопленої здобичі. Факти про діяльність Богуну у наступні часи говорять про те, що його похід на Північний Донець швидше був причетний саме до такого промислу.

Наступного, 1643-го року, ім'я Івана Богуну потрапило на листи переписки між Московією та Річчю Посполитою. Цього року з пограничної московської фортеці Воронежа на Дон був висланий військовий загін на чолі з головою Василем Струковим "для поиску над кримскими татарами". 20 травня на Козацькому перевозі на загін напали "ис порубежных городов, ис Хомутца да с Сорочина черкасы конные, человек з двесте". У битві, що виникла, загинуло 19 чоловік із загону Струкова. "А старейшины у тех черкас были Ивашко Богун да Федько,

⁷ Там же. - Л.105.

⁸ Таку ж платню отримував, напр., простий козак Федір Болоцький, котрий "служил казацкую службу с казаки" у полку Лаша /Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т.1. - С.188/.

Агеев сын”, - говорилося у скарзі, поданій урядові Речі Посполитої⁹. Текст про напад цих отаманів складав порівняно невелику частину записки з характерною назвою “О черкасском воровстве”. Ознайомлення з її змістом дозволяє судити про той загальний стан, на тлі котрого слід розглядати сутичку, що виникла на Дону. Після відновлення Кодака і завершення боротьби за Азов для запорозьких козаків різко обмежились можливості походів у володіння Османської імперії. У цих умовах увагу “гулявших по степи” запорожців стали привертати торговельні шляхи, що вели з московської території на Дон, по котрим ішла грошова і продуктова платня козакам тощо. В 1644-му році на Дону діяла велика кількість загонів “черкас” з Говтви, Миргорода і Полтави (полтавським загonom командував Мартин Пушкар), котрі нападали на кораблі¹⁰.

На перший погляд дії загону Богуна відрізнялися від інших - він напав на військовий загін, а не на торговельний корабель. Можна було б навіть припустити, що отаман, котрий перебував на королівській службі, у цьому випадку виконував якесь доручення влади, не зацікавленої у зміцненні московської сторожової служби на Дикому полі. Однак насправді було все набагато простіше. Люди із загону Струкова, як видно з самого тексту московської скарги, “зделали городок” на Козацькому перевозі. У документі пояснювалося, що його поставили “для обереганья от татар”, але існування такого містечка обмежувало свободу дій запорожців, котрі часто переходили річку у цьому місці. Не дивно, що вони намагалися його зруйнувати (“к тому городку приступали”).

Збереглися свідчення козака Івана Бушмина, котрий потрапив у полон, що дозволяють скласти уяву про подальші дії загону та його склад¹¹. Після зіткнення на Козацькому перевозі запорожці перейшли Північний Донець і пізніше відправилися на ріку Міус “под Крым для добычи под татары”, а вже звідти пішли “в Литву”. Оскільки І.Бушмин

⁹ ЦДАДА. - Ф.79: Сношения России с Польшей. - Кн.67. - Л.803/зв.-804/зв. Дата нападу вказана у відписці воронезького воеводи кн. Василя Ромодановського. - ЦДАДА. - Ф.89: Сношения России с Турцией. - № 1а. - Л.43. - 1643 р.

¹⁰ Див. про це у записках на адресу уряду Речі Посполитої. - ЦДАДА. - Ф.79. - Кн.67. - Л.792/зв. - 793; Кн.68. - Л.935, 945/зв.

¹¹ ЦДАДА. - Ф.89. - № 1а. - Л.46-50. - 1643 р.

знаходився в полоні 15 тижнів, то зрозуміло, що похід закінчився наприкінці літа - початку осені. Згідно з його словами, у загін з 200 кіннотників входили козаки не з двох (як згадується у скарзі), а з чотирьох міст - Хомутця, Лубен, Сорочинець і Кодака. У козаків з кожного міста був свій отаман або осавул. У козаків з Кодака отаманом був Іван Богун. Таким чином, його зв'язок з Кодаком має додаткове підтвердження. Зрозуміло також, що Богун у той час зовсім не належав до головних козацьких ватажків, котрі діяли у цьому краї. Під його керівництвом було лише декілька десятків чоловік з того місця, де він служив.

Хоча скарга на Богуна була зроблена на найвищому рівні - через великих послів, котрі їхали до Варшави, - можна сумніватися в тому, що отаман та члени його загону понесли яку-небудь кару. Не випадково про це знову йшла мова на московсько-польських переговорах і 1645-го, і наступних років¹². Напад на станицю Струкова був, очевидно, лише епізодом, хоча, можливо, найвагомим у діяльності загону Богуна. Здебільшого він займався таким самим промислом, як і інші козацькі загоны у цьому краї. Весною наступного, 1644 р., станичники, послані на Донець з Білгороду, згадували, що минулого літа Богун "грамил и побивал станишников и всяких...государевых людей по Донцу и по Дону в приезд"¹³.

Навесні 1644 р. загін Богуна знову з'явився у знайомих місцях. Під кінець березня згадані станичники, відвідавши Святогорський монастир на Північному Донці, дізналися, що повз монастир пройшов Богун із загonom з 50-ти чоловік. Білгородський воевода М.Боборикін, котрий передав це повідомлення в Москву, вважав, що загін не затримається на Донці, а вторгнеться на московську територію¹⁴. Для такого припущення були підстави, так як приблизно від 1643 р. загоны запорожців, не обмежуючись діями в басейні Дону і Донця, стали вторгатися в землі, що лежали на схід від московських. Так, у квітні 1643 р. великий загін козаків розорив Козловський повіт¹⁵. На жаль,

¹² ЦДАДА. - Ф.79. - Кн.68. - Л.922/зв; - Кн.71. - Л.573/зв.

¹³ ЦДАДА. - Ф.210: Белгородский стол. - Стб.189. - Л.424.

¹⁴ Там же. - Л.98-99, 424.

¹⁵ Про цей набіг є цілий ряд документів, див.: ЦДАДА. - Ф.210: Приказный стол. - Стб. 144. - Л.322 і далі.

поки що не вдалося знайти відомостей, куди направився загін Богуна, які були його дії весною 1644 року. Лише гіпотетично можна віднести до діяльності цього загону оповідання "черкас", котрі побували у Святогорському монастирі на початку липня 1644 р. Згідно з їхніми словами "были они в воровстве в Мордве в Шацких и в Олатырских местах, а всех, де, их черкас было в воровстве семьдесят человек, а атаман, де, у них зовут Ивашком"¹⁶. Якби ця розповідь дійсно відносилася до загону Богуна, то слід було би визнати, що своїм набігом він подолав велику відстань, дійшовши від Північного Донця до Середнього Поволжя.

Всі ці відомості змальовують Богуна керівником невеликого військового загону, котрий нічим особливим не виділявся від інших отаманів, які діяли у цьому краї. Наступного, 1645 р., становище змінилося. Весною ("на третьей неделе после Светлова дни" - Великодня) донські козаки звернули увагу на пересування півторатисячного військового загону від Північного Донця до Дону. Захопивши "язика", вони дізналися, що загін іде на Дон "побивать, де, и громить... в судовой проести... государевых всяких людей" (тобто, як і раніше, нападати на людей, котрі поїдуть з товарами в містечко Черкаське та інші поселення донців), а з Дону козаки хочуть направитися "на мордву под Козлов и под Тамбов"¹⁷. До 1645 року такий маршрут став для козацьких походів до деякої міри традиційним, але тепер по ньому пересувалися вже не окремі невеликі загоны, а ціле військо, куди зібралися "изо многих черкасских городов многие люди", як про це говорилося в офіційній скарзі послові Речі Посполитої в Москві Г.Стемпковському¹⁸. Донці, котрі помітили пересування загону, повідомили воеводі Валуйок імена його керівників: "пан Забуской да атаман Ивашко Богун". Семен Забузький, невдалий претендент на гетьманську булаву в часі польсько-козацької війни 1649 р., був відомою особою у цих степових місцях. Вже весною-літом 1642 р., коли джерела перший раз згадують Богуна як керівника невеликого загону, Забузький ходив у басейні Дону та Донця з цілим військом,

¹⁶ ЦДАДА. - Ф.210: Белгородский стол. - Стб.189. - Л.307.

¹⁷ ЦДАДА. - Ф.79. - № 1. - Л.227-228. - 1645 р.

¹⁸ ЦДАДА. - Ф.79. - Кн.68. - Л.941-941/зв.

котре нараховувало не менше 900 чоловік.¹⁹ Також відомі листи, котрі Забузький відправляв влітку 1642 року воеводам південних московських міст як "атаман старший над товариством казаками войска его королевской милости Запорозкого", повідомляючи про мирні наміри свого війська, котре вийшло у степ проти татар²⁰.

Нема нічого дивного у тому, що 1645-го року Семен Забузький знову виступив у похід на чолі великого війська, але той факт, що разом з ним це військо очолював Іван Богун, яскраво показує, що військові успіхи попередніх років не пройшли безслідно, і козак з Кодака зайняв видне і визначне місце серед отаманів, котрі діяли на широкому просторі південних степів між володіннями Московщини, Криму та Речі Посполитої. Намічений похід "на Мордву", напевно, не відбувся. У наступних скаргах на "черкаское воровство" С. Забузький та І. Богун не згадуються, а напад такого великого війська на московську територію не міг лишитися непоміченим.

Ці хронологічно найпізніші повідомлення про Богуну в московських джерелах 40-х рр. XVII ст. викликають особливе зацікавлення, оскільки взяті саме з того документа, на котрий посилався Д. І. Мишко у своїй біографії Богуну. Очевидно, що вчений зовсім не зрозумів текст джерела, у котрому донці відзивалися про військо Забузького-Богуну як про посторонню та ворожу їм силу. Понад це, у своїй характеристиці дослідник змішав події різних років, так як переговори з воеводами Валуйок про спільні дії проти татар велися не у 1645, а у 1642 році і Богун не мав до них жодного відношення.

З вищесказаного видно, що твердження про від'їзд Богуну з Речі Посполитої після повстання 1637-8 рр. на Дон, де він ніби-то прожив кілька років, певірно. Після повстання 1637-8 років І. Богун не лише не вийшов за межі Речі Посполитої, але й знаходився на королівській службі в такому особливо важливому для адміністрації уряду місці, як Кодак. І ця обставина дозволяє думати, що якби Богун і був учасником

¹⁹ Русская историческая библиотека. - СПб., 1906. - Т. 24. - Стб. 433-434.

²⁰ Там же. - Стб. 437-438, 444. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - К., 1916. - Т. VIII. - Ч. II. - С. 349-350.

повстання 1637-8 рр., то ймовірно, як численні реєстрові козаки, лише на початковому етапі до капітуляції під Боровицею.

Разом з тим, як свідчать наведені факти, королівська служба складала лише частину його життя, поєднуючись з активною участю у набігах та нападах, характерних для смуги "Великого кордону". У цих походах та зіткненнях, безсумнівно, формувалися військові здібності майбутнього полковника. Також не менше значення мав досвід спілкування з широким та строкатим колом людей, коли у невеликі рухомі загони збиралися особи різного соціального становища. При тривалості таких занять між реєстровими козаками та іншими членами загонів повинна була проявитися ціла система зв'язків, котра сприяла згуртуванню козащини перед початком визвольної війни. У цьому, як видається, полягає загальний висновок з тих конкретних досліджень над біографією Богуня, котрі наведені вище²¹.

²¹ Переклад з російської(ред).

КЛАН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – ЛЕГЕНДА ЧИ ДІЙСНІСТЬ?

Кілька вступних зауважень.

Буквально з дня на день чимраз глибше переконуюся, як ми погано знаємо історію України - і як негативно відбивається це на нашому досить бурхливому щоденному громадському житті. І це незважаючи на те, що, формально, багато проявів сучасного життя намагається своїми коріннями вrostати в минуле, займається плеканням історичних традицій (таких, якими їх розуміють), а навіть пропагує якісь, нібито незаперечні, "історичні" істини.

Приклад з найновішого часу. В Україні не лише виникають, але до неї приносять і намагаються прищіплювати часом дуже несподівані політичні ідеї, з серйозним видом переконуючи, що якраз вони є "єдино правильні" та "історично обгрунтовані". Так недавно з'явилася занесена із Заходу ідея українського монархізму - не просто як теорія, але як цілком, мовляв, готовий до реалізації рецепт ще одної перебуловни українського життя. Не буду зупинятися на особах, що пропагують цю ідею, не говоритиму також про чергового претендента на український престіл (я мав уже можливість виступати на цю тему і усно, і друком¹), але хочу підкреслити, що якби носії цієї ідеї, яку штучно намагаються тепер впроваджувати в деяких інтелігентських колах, краще знали історію України, то ледве чи мали б надію на реальні досягнення у своїй діяльності.

Цитувати і намагатися відроджувати ідеї В'ячеслава Липинського, без сумніву, видатного українського політичного мислителя і непоганого історика, може й цікаво (особливо, в зв'язку з крахом деяких, нібито, демократичних ілюзій наводити те, що Липинський писав проти демократично-популістського ладу), але новітні пропагандисти геть-чисто забули, що в той час, коли полум'яним словом переконував Липинський, то або існував ще такий соціальний стан чи клас, на який могла опиратися монархія - або десь

¹ Дашкевич Я. Український федералізм - український монархізм // Ратуша. - Львів, 1991 (4-5 травня); *Idem*. Майбутня Україна: монархія? // Слово. - Київ, 1991. - Ч.13 (липень).

там розпорошені по еміграції закінчували своє життя рештки того стану чи класу. На сьогодні ж в Україні подібного стану чи класу немає, спроби реанімувати козацтво як стан - такі спроби ведуться - позбавлені соціального ґрунту (класи не створюються за бажанням чи за наказом згори), а справді монархічний механізм влади мусить мати соціальну опору, якої він тепер в Україні не має і в близькому часі мати не може.

Якщо вважати, згідно з давньою латинською приказкою, що "historia est magistra vitae" - а я вважаю, що вона справді нею є, - то ця історія мусить бути правдива, не сфальсифікована. Незалежно від того, на чію користь її фальшують - чи червоної або триколірової Москви, чи синьо-жовтого Києва або Львова - і з яких найідеальніших міркувань не займалися б цією фальсифікацією. Така псевдоісторія ніколи вчителькою життя бути не зможе.

Це основні мотиви, які штовхають мене на дослідження питання про те, чи існував у XVII ст. клан Хмельницького - клан у розумінні якраз того монархічного станового ядра - і фундаменту - гетьманської влади в Україні, до якої, як не дивно, тепер зігхає чимало також доморослих претендентів на владу. (Пригадаю, з якою приємною усмішкою деякі особи, навіть озброєні в минулому партквитком, приймали і приймають до рук символічну - чи справді? - булаву, незважаючи на те, що вона не цяцькована самоцвітами, а зроблена з кольорового скла).

* * *

Переходжу безпосередньо до теми.

Як не курйозно, але Богданові Хмельницькому не дуже таланило якраз в українській історіографії (може більше щастило в закордонній, наприклад, польській). Фігура, без сумніву, дуже складна - бо і визволитель з-під Польщі, і той, що піддав Україну Росії, бо і обраний народом демократичний вождь, і представник авторитарної, деколи дуже жорстокої влади, і захисник народу та одночасно згубця, який розплачувався ясиrom за татарську допомогу. Носій паралельно республіканських і монархічних принципів і т.д., і т.д. Михайлові Грушевському постать Великого гетьмана явно не вдалася і, треба тут відверто сказати, на висновках найбільшого українського історика

негативно відбився особистий його досвід як політика - гетьманський переворот 1918 р. віддзеркалився в трактуванні фігури Хмельницького. Грушевський не міг вирватися з тенет народницької історіографії - з позицій якої так різко не лише критикував Липинського, але й заперечував важливу роль династичних інтересів у діяльності гетьмана. Державник Іван Крип'якевич, здається, міг краще синтезувати політичний шлях Богдана, але шори т.зв. радянської історіографії явно не дали можливості історикові відверто висловити всі свої думки і зайнятися питанням про родові й династичні імпульси в діяльності гетьмана.

Кілька основних понять.

Що я розумію під кланом? Без сумніву, це умовне поняття; література і документи XVII ст. його не визначали - але визначала сама дійсність. У випадку Хмельницького - це об'єднання представників роду (не обов'язково шляхетського у польському аристократичному розумінні того часу, яке, в значній мірі, базувалося на наявності спадкового приватного землеволодіння, але роду шляхетного в українському тогочасному розумінні - роду, представники якого займалися лицарською, військовою, козацькою справою - підкреслюю цей момент, бо з документованим шляхетством Хмельницького досі не все ясно) - отже, об'єднання представників роду, посвоячених кровно; плюс, по-друге, посередньо посвоячені представники інших родин, пов'язаних з основним деревом роду Хмельницького при допомозі актуальних чи колишніх шлюбів; плюс, по-третє (це вже цілком українська специфіка), приєднані обрядовими зв'язками (в Україні, особливо Східній, ще досі відіграють велику роль зв'язки по лініях кумівства, хрещених батьків-матерів-дітей); плюс, по-четверте (якщо версія про шляхетство не лише Богдана, але і його батька Михайла, правдива²), об'єднані геральдичними зв'язками - тобто близькість родин, що вживали однакових гербів, при чому теоретично вважалося, що шляхетний (умовно кажучи, "перший") основоположник роду був

² Аргумент, що Хмельницькі були спадковими шляхтичами, бо в акті nobilitacji 1659 р. Юрія титулюють "urodzony", підлягає дискусії. Про цей аргумент: *Dąbrowski J. [Rec. na:] Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wrocław etc., 1988 // Studia Historyczne. - Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991. - T.34, z.1. - S.147.*

спільним для багатьох родів, які вживали аналогічний чи незначно модифікований герб, або, що цей же основоположник чи його спадкоємець виступили в ролі патронів інших родів, передаючи їм свій герб. З точки зору українського монархічного легітимізму цікава фантастична генеалогія Богдана, яку йому сконструював автор "Історії русів" у кінці XVIII ст. Б.Хмельницький, нібито, був по-батькові нащадком козацького гетьмана Венжика Хмельницького, а по-матері - внуком Федора-Богдана Свірговського, що, нібито, гетьманував у 1576-1579 рр.³

Якщо вважати достовірною вістку з жовтня 1651 р., що біля Хмельницького, мабуть у Корсуні, зібралася тоді ціла родина, то можна думати, що у гетьмана було троє синів (старший Тиміш і двоє молодших) і чотири ще недорослі доньки⁴. Можливо, однак, що, зокрема, доньок було більше; джерело згадує ще недорослих доньок, а на 1651 р. вже принаймні дві (якщо не три) доньки було заміжжю (див. далі). Додаючи до таких вісток ще відомості про Богданових братів, сестру, дворідних братів можна спробувати хоча б приблизно уявити собі коло людей, пов'язаних з гетьманом та його близькими сімейними зв'язками. Коли додати до них ще й людей, посвячених по лінії обрядових зв'язків (але без осіб з геральдичними зв'язками), то можна вважати - не наводжу тут докладних підрахунків та генеалогічних таблиць, в яких залишається чимало неясних місць, - що на момент смерті гетьмана весь цей "клан" охоплював не менше тридцяти осіб. (При цій нагоді хочу відзначити, що найновіша за часом студія В.Сенютовича-Бережного⁵ цілком не вичерпує проблему навіть у звичайному генеалогічному плані). Приблизно десять років після

³ Колицкий Г. История русов. - М., 1846. - С.49.

⁴ Wojna z Kozaki i Tataru r. 1651 // Grabowski A. Starożytności historyczne polskie... - Kraków, 1840. - S.353. Деякі історики мінімалізують потомство гетьмана, вважаючи, що в цього було лише три сини і дві доньки. Наприклад: *Korduba M.* Chmielnicki Bohdan Zenobi // Polski słownik biograficzny. - Kraków, 1937. - T.3. - S.329. Таке применшення кількості дітей Богдана виглядає - у світлі джерел - штучним.

⁵ Сенютович-Бережний В. Рід і родина Хмельницьких. Історико-родовідна розвідка // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. - Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1987. - Т.205. - С.375-397. Нічого нового не вносить науково-популярна стаття: *Сергійчук В.* Родина Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. - К., 1987. - № 10. - С.81-83.

смерті Богдана умовно названий "клан" розрісся, мабуть, до п'ятидесяти осіб (ця цифра, правда, гіпотетична, а ряд даних вимагає додаткових уточнень).

Основне "ядро" клану становила, зрозуміло, сім'я самого Богдана. Як відомо, він одружувався тричі. Діти, про яких я згадував, всі були від першої дружини - Гаши (може Гафії) Сомківни, сестри майбутнього наказного гетьмана Якіма. Рік одруження невідомий, вона померла десь між 1645-1647 рр., ближче до долішньої межі. Друге одруження з, мабуть, шляхтянкою Мотропою (деколи називають її Оленою, але це неправильно; Олена - метафорична аналогія до троянської Олени, викрадення якої викликало десятирічну війну), колишньою Чаплинською. Справа цього шлюбу не дуже ясна - Богдан обвінчався з Мотропою, вперше, мабуть, в липні 1648 р. в Чигирині, а у лютому 1649 р. в Києві вдруге, при її живому чоловікові Данилові Чаплинському. Як конкретно було розв'язано цю справу з церковної точки зору не дуже знаємо, відомо лише, що остаточно одруження затвердив єрусалимський патріарх Паїсій, який і повторив обряд шлюбу в Києві⁶. Одруження скінчилася трагічно - син Богдана Тиміш наказав повісити Мотропу в травні 1651 р. в Чигирині за подружню зраду; можливо, що він виконав вказівку батька⁷. Третя дружина,

⁶ Чутки про одруження Хмельницького поширилися саме в липні 1648 р.; див.: *Томашівський С.* Матеріали до історії Галичини. - Львів, 1898. - Т.1. (= Жерела до історії України-Руси. - Т.4). - С.48; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. - Kraków, 1864. - S.95. В листі судді Подільського повізводства Лукаша М'яковського 9 серпня 1648 р. з Кам'янця-Подільського пишеться, що Хмельницький "po wiesielu swoim zarasz, ktore sobie z Czaplinską zoną sprawiel, miał uszcz do Przyłuki"; копія в книзі Марціна Голінського. - Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаніка АН України, відділ рукописів. - Фонд 5. Спр.189 II. - Арк.136. Ці відомості майже буквально співпадають з зізнаннями козака Івана Бенбенка, схопленого під Прилуками 29 липня 1648 р., опублікованими у згаданій вище книзі Михаловського - М'яковський також покликається на свідчення цього ж козака. Патріарх Паїсій своїм авгоритетом підтвердив цей не дуже законний шлюб; характерно, що він давав шлюб заочно (Мотрони в Києві не було). Київський митрополит Сильвестр Косів відмовився так вінчати.

⁷ Про чигиринську трагедію повідомляло багато сучасників, наприклад: *Wojna z Kozaki i Tataru g. 1651...* - S.358; *Oświęcim S.* Dyaryusz 1643-1651. - Kraków, 1907. - S.298; *Radziwiłł A.S.* Pamiętniki. - Poznań, 1839. - Т.2. - S.437; *Кордуба М.* Акти до Хмельниччини (1648-1657). - Львів, 1911 (= Жерела... - Т.12). - С.191; Актъ относящися к истории Южной и Западной России. - С.-Петербург, 1861. - Т.3. - С.452. Огляд відомостей: *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.9, ч.1. - К., 1928. - С.254-255.

Ганна, сестра ніжинського полковника Івана Золотаренка і також ніжинського - пізнішого - полковника Василя Золотаренка (згодом наказного гетьмана і претендента на гетьманський стілець), вдова козацького полковника Филипа - тому в народі вона також Филипиха - приєднала до "клану" дітей від свого першого шлюбу. Богдан вінчався з нею в Корсулі на початку серпня 1651 р. Померла вона 1667 р. черницею Печерського жіночого монастиря.

З трьох синів, згаданих у джерелі 1651 р., історія реально знає двох - дуже ідеалізованого Тимоша (народився 1632 або 1635 р. мабуть у Суботіві) і, переважно засудженого істориками, Юрія (1640-1642 року народження). Те, що Богдан зв'язував з старшим сином династичні проекти, не підлягає сумніву⁸. Шлюб Тимоша з Розандою (Рександою), дочкою молдавського господаря Василя Лупу, мабуть албанця за національністю - шлюб, вимушений збройною рукою в Ясах 1652 р., - свідчить про династичні плани цілком переконливо. Далекоглядна політична комбінація цього шлюбу полягала не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престіл, але й способі поєднання - шляхом посвоячення - з фактичним правителем Литви, литовським великим гетьманом Янушем Радвілою (Радивилом), що 1645 р. одружився зі старшою сестрою Розанди Оленою. Навіть після загибелі Тимоша у Сочаві 1653 р. домна Розанда, незважаючи на те, що Богдан її явно не любив⁹, повинна була займати певне місце у "клані" як мати двох дітей-близнят Тимоша, що народилися в Чигирині 1653 р.¹⁰ Як не дивно, діти Тимоша - внуки Богдана - цілком зникають з історичного обрію; доля їх невідома. Розанда вийшла заміж вдруге за француза Андре де Бюї, шляхтича, що пристав до українських козаків під прізвищем Антоновського. Доля її склалася трагічно. Вона загинула в Молдавії близько Пятра Нямец 1685 р. під час чергового безладдя в цій країні.

⁸ Про ці політичні комбінації див. там же. - С.484, 502.

⁹ Цьому протирічить плітка, що у кінці 1652 р., нібито, Богдан, який недавно взяв за дружину Филипиху, хотів одружитися з Розандою, для чого добивався дозволу константинопольського патріарха (див.: *Кордуба М. Акти...* - С.191; лист з Кракова 5 січня 1653 р. до Зідня). Таку чутку розпускали в Польщі, щоб підкреслити аморальність гетьмана.

¹⁰ Деякі джерела говорять про одного сина. Див.: *Кордуба М. Акти...* - С.273.

Другий син, Юрій, передбачений батьком на гетьмана незадовго до його, Богдана, смерті, справді тричі (1659-1662, 1677-1681, 1685) тримав у руках гетьманську булаву, зрештою, без особливого блиску. Якщо поширені в історіографії відомості не легендарні, то 1685 р. він загинув від турецьких рук за прояви нелюдської жорстокості.

Про третього (за джерелом 1651 р.) сина абсолютно нічого не відомо. Треба думати, він помер малолітнім.

У Богдана був ще й четвертий син, який не дожив 1651 р. Дехто з істориків припускав, що ім'я його Остап - не дуже ясно на підставі яких джерел¹¹. Він також помер неповнолітнім, сильно побитий посіпаками Чаплинського під час нападу на суботівський хутір.

Не збираюся вриватися в таємниці спальні Богдана Хмельницького, але не підлягає сумніву, що з синами йому не таланило. Тимін, ідеалізований лицар українських істориків-апологетів, був людиною дуже неврівноваженою психічно. Як розшифрувати іронічне прізвище "особливий син Венери", яке дають йому джерела¹², не дуже ясно, але явно йшлося не про фізичну красу. Юрій, незалежно від того, що формально виступив продовжувачем гетьманської ідеї в "клані" Хмельницьких, мав, незважаючи на свою освіченість, мало об'єктивних даних для того, щоб бути видатним політичним або військовим діячем. Відбилася фізична неповноцінність Юрія - він не міг одружуватися, а, тимбільше, мати дітей. Рід Богдана Хмельницького по лінії Юрія не міг мати продовження.

Здається, менше було турбот із доньками. Найенергійнішою серед них жінкою, не позбавленою політичних амбіцій, була, мабуть, найстарша (або одна з старших) Олена. Спершу вона - дружина полковника і наказного гетьмана Данила Виговського (брата пізнішого гетьмана Івана) - весілля відбулося в Чигирині у грудні 1655 або (що ймовірніше) у січні 1656 р.¹³; вдруге повінчана в Суботові 1660 р. з

¹¹ Див.: *Korduba M.* Chmielnicki Bohdan Zenobi... - S.329.

¹² *Kraus G.* Siebenbürgische Chronik 1608-1665. - Т.1. // *Fontes rerum Austriacarum.* - Abt.1. Scriptorum. - Wien, 1862. - Bd.3, T.1. - S.215.

¹³ Звіт старця Пімена. - Центральна наукова бібліотека ім.В.Вернадського АН України, відділ рукописів. - Спр.ІІ 15564-15570. - Арх.56 (копія зі стовпців Сівського столу розрядного приказу в Центральному державному архіві давніх актів Росії у Москві). Відносно доньки гетьмана Олени існує плутанина в

колишнім переяславським полковником, згодом генеральним писарем та гетьманом (1662-1665) Павлом Тетерею, Олена і Данило Виговські мали двох синів - Юрія та Василя. Політичне честолюбство довело Олену до конфлікту з чоловіком та її ув'язнення. Тетеря не був, до речі, таким слабхарактерним, як його звичайно уявляють; з іншого боку, про що не хочуть згадувати, Олена, розійшовшись з чоловіком, стала черницею та у Вільнюсі перейшла на уніатство¹⁴.

З другою донькою Богдана, Степанидою, одружився 1650 р. білоруський (могилівський) полковник Іван Нечай. Про долю третьої доньки - Катерини відомо дуже мало; вона ходила за батьком під час хвороби. Можливо, серія династичних проєктів 1654 р. пов'язана з особою Катерини (але це могли бути й інші доньки). У 1654 р. Богдан, нібито, сватав свою доньку за сина брата російської цариці Марії Милославської¹⁵. У червні-жовтні 1654 р. ширилися чутки, що Хмельницький сватає дочку за Мігая, сина Ніколає Петрашку (і внука волоського господаря Мігая Хороброго 1593-1601) - Мігай був тоді в Чигирині. Він мав стати претендентом на молдавський престіл¹⁶. Коли ця комбінація зреалізована не була, гетьман висунув новий проєкт: віддати доньку за племінника трансільванського князя Дердя (Юрія) II Ракоці¹⁷. З династично-шлюбної лихоманки 1654 р. нічого не вийшло.

Яксь дочка Богдана (із старших) була замужем за Лук'яном Мовчаном. Їх син Федір зробив блискучу військову кар'єру - між роками 1675-1678 був стародубським, прилуцьким полковником, командував іншими козацькими полками - може саме тому, що був

історіографії. Деякі історики (наприклад, Ю.Ролле, М.Грушевський, Я.Качмарчик, В.Сергійчук жінку Д.Виговського і П.Тетері звуть Катериною або ототожують Олену і Катерину. Цілком ясно, що Олена і Катерина - різні особи. Сучасники звали дружину Тетері Оленою (див., хоча б: *Kochowski V. Annalium Poloniae climacter tertius...* - Cracoviae, 1698. - P.52; *Volumina Legum.* - Petersburg, 1859. - T.4. - S.359; тут згадується померлий Данило Виговський і його дружина шляхетна Олена Хмельницька).

¹⁴ Monumenta Ucrainae historica. - Romae, 1966. - Vol.3. - P.278 (вістка 1667 р.).

¹⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - К., 1898. - Т.3, изд.2-ое с доп. - С.188.

¹⁶ Кордуба М. Акти... С.322 (С.Ренігер, автор донесення імператорові Фердинанду III, не маючи повної інформації, вважає нареченою Мігая Розанду). 331.

¹⁷ De Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. - Bucuresci, 1897. - Vol.9, p.1. - P.58. М.Грушевський (Історія... - Т.9, ч.2. - С.903) помилково вважає, що Богдан хотів видати заміж Розанду.

внуком Богдана¹⁸. Ще інша, треба думати, також із старших, донька була дружиною корсунського сотника Близька, що загинув 1654 р.¹⁹ 1649 р. в Чигирині біля гетьмана був його зять Павло, очевидно, чоловік якоїсь Богданової дочки невідомого імені²⁰. Можна припускати, що у Богдана було не чотири ще недорослі (за згаданим джерелом з жовтня 1651 р.) доньки, а принаймні шість - якщо не більше, з яких три-чотири невідомі за іменами. Навіть якщо джерела допустили якусь помилку, то, незважаючи на це, ми поступово починаємо усвідомлювати, що родина Богдана Хмельницького була набагато численнішою, як вважали досі. Правда, у нас немає поки що контрольних джерел, які б додатково підтверджували наведені тут, а також нижче, відомості, але ця обставина не дозволяє ігнорувати їх - вони повинні підштовхувати до дальших досліджень.

Кілька слів про близьких та дальших родичів Богдана. Більшість з них належала до старшинської верхівки, відіграла політичну роль у військово-цивільній адміністрації та в дипломатичній службі. Брат Богдана невідомого імені був сосницьким полковником 1648 р.²¹ Рідний брат його по матері Григорій Ставецький (від другого чоловіка матері Богдана), який прийняв прізвище Хмельницький, був у 1648-1649 рр. та, мабуть, далі, козаком на російській службі в Білгороді. Тоді він мав сина Федора, крім нього пасербів Івана та Оникія і пасеронок Гафію та Параскеву, можна думати, Хмельницьких²². Сестра Богдана невідомого імені була заміж за Павлом (прізвище невідоме), на якого 1649 р. вказували як на дорадника гетьмана²³.

Дворідний брат (або племінник) Захарій Хмельницький 1648 р. був послом до Варшави²⁴. Племінники - Павло Яненко (також Янович,

¹⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т.1. - С.19, 143; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1912. - Т.3. - С.561. Якщо вістка про шука правильна, то він мусів бути сином якоїсь найстаршої доньки Богдана, невідомої з імені (на Стародубщині вже дорослий Фелір з'явився біля 1662 р.).

¹⁹ Michałowski J. Księga... - S.735-736.

²⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. - М., 1953. - Т.2. - С.280, 281.

²¹ Акты... - Т.8. С.276.

²² Воссоединение... - Т.2. - С.295-296.

²³ Там же. - С.280 ("гетьманский шурина Павел").

²⁴ Томашівський С. Матеріали... - Т.1. - С.104, 126.

Янченко) Хмельницький був київським полковником 1654-1656, 1657-1659 рр., помер після 1678 р., а Іван Яненко Хмельницький - чигиринським полковником 1679 р. З цього виходило б, що Богдан Хмельницький мав брата Івана (Яна). Донька Павла Яненка Хмельницького була жінкою майбутнього гетьмана Петра Дорошенка, на якого, таким чином, падав також родинний відблиск Богданового клану.

Родичем Богдана (не дуже ясно наскільки близьким) був Прокіп Бережецький, чигиринський наказний полковник 1662 р., чигиринський полковник за Петра Дорошенка 1666 р., пізніше генеоальний суддя у нього ж 1671 р.

У світлі всіх цих даних може з нової точки зору варто дивитися на пом'яник київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, переписаний 1667 р. з давнішого. В ньому перелічується рід Богдана Хмельницького - подаються імена Михайла, Зиновія, Гафії, Івана, Григорія, Палагії, Анни, Тимофія, Кирила, немовляти Василя, Федора, немовляти Григорія, Єви, Єфима, Ірини²⁵. Можна припускати, що Михайло - батько Богдана, Зиновій - сам Богдан, Гафія - його дружина, Іван - брат (родоначальник Яненків-Хмельницьких), Григорій - інший брат по матері (Ставецький-Хмельницький), Тимофій - син Тиміш.

Збереглися ще відомості про дальших родичів, ступінь спорідненості яких з Богданом не дуже ясний. Марія Хмельницька була дружиною прилуцького полковника Івана Стороженка²⁶. Пасерб Кіндрат Якимович був у складі посольства до Москви 1654 р.²⁷; інший пасерб Данило супроводив посольство В.Бутурліна 1654 р. від Ніжина до Путняля²⁸. Племішник, чигиринський козак Андрій Проскуренко був при гетьманському дворі (згадка 1653 р.)²⁹.

²⁵ Опис пом'яника у кн.: *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. - Москва, 1896. - Вып.2. - С.248-249. Перелік імен: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький-Львів, 1990. - Вид. 2-е, випр. і доп. - С.59.

²⁶ *Сенотович-Бережний В.* *Op.cit.* — С.386.

²⁷ Акты . . . - 1878. - Т.10. - С.337, 427.

²⁸ Там же. - С.275.

²⁹ *Грушевський М.* *Історія . . .* - Т.9, ч.2. - С.680.

Не підлягає сумніву, що проблема впливу близьких і дальших рідних Богдана Хмельницького на важелі влади в Гетьманщині - при житті гетьмана та після його смерті - проблема, яка завжди була в історіографії у глибокій тіні, вимагає дальшого вивчення. Мабуть не треба сумніватися в тому, що участь родичів Богдана в дипломатичній службі (в складі посольств, в супроводі чужих послів) підкреслювала значення, яке Хмельницький - та й протилежна сторона - надавали переговорам, церемоніалові, протоколові.

Закінчуючи своє повідомлення, не можу кількома словами не звернути увагу, хоча б побіжно, на кілька дальших питань, пов'язаних з історією "кляну" Хмельницького. Ось ці справи.

Перша. Наявність обрядового союзства та його роль з вибухом Визвольної війни 1648 р. Богданові куми опинилися по різних боках барикади. Вони відіграли свою політичну роль, яку, ймовірно, завдячували саме приналежності до, так сказати б, "зовнішнього кола" кляну. Місце кийвського полковника 1648-1649 рр. Станислава-Михайла Кричевського, видатного військового діяча, в історії України відоме. Інший кум - Ян-Францішек Лубовицький - був польським послом до Хмельницького 1656 р. (саме йому розповідав гетьман казку про селянина, його сина і хатнього вужа)³⁰. Якщо вірити народній думі, то друга жінка Хмельницького була кумою полковника Данила Нечая³¹. Не підлягає вже сумніву, що Павло Тетеря, полковник, генеральний писар, потім гетьман, чоловік Олени Хмельницької - це хрещений син Богдана. Можливо, це могло створювати труднощі при одруженні (брат і сестра, навіть хрещені, шлюбну брати не могли), але, як ми вже бачили у випадку з другою жінкою Богдана, в козацьку добу

³⁰ *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. - Київ-Відень, 1920. - С.43; *Gronski de Grondi S.* Historia belli Cosacco-Polonici. - Pestii, 1789. - P.238-255. виправляю помилку Грондського (та істориків, які пішли за ним), що писав про Станислава Лубовицького, враховуючи при цьому архівні дослідження А.Б.Періала. Див.: *Pernal A.B.* The Expenitures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // *Harvard Ukrainian Studies.* - Cambridge, Mass., 1981. - Vol.5, No.1. - P.115-116. Ціком наймовірну форму імені та прізвища (Владислав Любовецький) подали коментатори нового перевидання Липинського. Див.: *Липинський В.* Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. - Філадельфія, 1991. - С.157.

³¹ *Антонович В., Драгоманов М.* Исторические песни малорусского народа. - Киев. 1875. - Т.2., в.1. - С.55-97.

такі перешкоди обходити вміли. З іншого боку, коли мало дійти до формального (церковного) розлучення між Оленою та Тетерею, справу обрядового посвоячення витягнули на світло денне і розлучили їх як надто близьких родичів³². Дуже цікаво, що обидва відомі куми Богдана - римо-католики, отже й поляки за етносом. Православна церква різко засуджувала кумування католиків у православних - для молодого Хмельницького такі заборони значили мало.

Друга справа. Існування гербового посвоячення. Цю проблему досі ще не зачіпали історики, хоча вона заслуговує на увагу. Справа ускладнюється тим, що питання про герб Хмельницьких досі не можна вважати розв'язаним. Геральдистам, очевидно, ще треба сказати слово у цій ділянці - чи йдеться про герби "Абданк", "Сирокомля" (саме цей останній, здається, вживав Богдан) чи, все ж таки, "Масальський" або "Венжик" (вживав Юрій; причина зміни герба також неясна)³³, а також чому герб Виговських такий близький до одного з гербів Хмельницьких. Здається, на цьому шляху ще можливі маленькі відкриття, також якщо уточнити герби тих представників польської шляхти, з якими Хмельницький і Хмельницькі підтримували контакти різного роду.

Третя справа. Роль "міфу Хмельницького", тобто, практично, значення приналежності до "клану" при комплектуванні старшинської верхівки, близької до важелів влади. Мабуть, не може підлягати сумніву значення приналежності до "клану" при висуванні як претендентів на гетьманів та наказних гетьманів саме тих діячів, що в такий чи інший спосіб були посвоячені з гетьманом. Ось короткий перелік: син - Юрій, брат першої дружини - Яків Сомко, брат третьої дружини - Іван Золотаренко, перший чоловік доньки Олени - Данило Виговський, другий її чоловік - Павло Тетеря.

³² Monumenta... - Vol.3. - P.278.

³³ До проблеми гербу Хмельницького див.: *Грушевський М.* Історія... - Т.8.-Ч.1. - С.272. Можна мати надію, що доповіді І.Сварника "Герб Хмельницьких" (наукова конференція "Богдан Хмельницький: людина і епоха", Дніпропетровськ, червень 1991 р.) та "Герб Богдана Хмельницького" (наукова конференція "Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи", Львів, листопад 1991 р.) будуть опубліковані. До речі, з того, що Юрій Хмельницький підписувався "Венжик Хмельницький", автор "Історії русів" викомбінував міфічного Богданового предка Венжика Хмельницького.

Четверта справа. "Клан" Хмельницького - це не лише лицарська слава, блиск гетьманської булави, але також концентрація великих, а навіть велетенських матеріальних засобів, т.зв. "скарбів Хмельницького", які, правду кажучи, такою собі досить яскравою ниткою проходять через незафальшовану історію Хмельниччини та початковий період Руїни. Якщо говорили, що донька Богдана Олена купила своєму чоловікові Павлові Тетері гетьманство, то якась частка правди у цьому була. Боротьба за "скарби Хмельницького", що велася майже два десятиріччя, аж доки ці і реальні, і легендарні скарби розчинилися безслідно, кидає своєрідне світло на відносини всередині та назовні "клану".

П'ята справа. Далекі потомки Хмельницького. Поки що немає можливості визначити, чи українські культурні діячі XVIII ст. - Іван Парфенович Хмельницький (філософ), його син Микола (драматург) справді були нащадками гетьмана Богдана, якими їх у цей час вважали.

Короткі й попередні (бо дослідження не можна вважати закінченим) висновки:

1. Є достатні підстави вважати, що гетьман Богдан Хмельницький використовував безпосередні й посередні родинні зв'язки для утворення кола близьких довірених осіб, які займали високі посади у військово-цивільній адміністрації, у військовому командуванні та використовувалися на дипломатичній службі. Наявність таких тенденцій свідчить про формування "клану" Хмельницького в середині XVII ст. Таке утворення "клану" відбувалося на фоні одночасного формування відносно вузького прошарку нової української аристократії - козацької старшини, як верхівки новоутворюваного ширшого козацького стану. В тому, що виникала саме така структура українського суспільства, немає нічого дивного. Українська козацька держава, хоча розташована на Великому степовому кордоні між Європою та Азією, була таки утворенням європейського типу і її соціальна стратиграфія відповідала розшируванню, характерному для більшості європейських держав.

2. Богдан Хмельницький провадив свідому сімейну політику, зміцнюючи при її допомозі (шляхом шлюбів, зокрема) свій вплив у старшинській верхівці та розвиваючи концепцію позаукраїнських (Молдавія, Трансільванія, Росія) династичних зв'язків. У його

політичній діяльності простежується ідея утворення спадкової козацької монархії (не заглиблююся тут у дискусійне питання як дефініювати цю монархію - як аристократичну республіку чи як авторитарну унітарну державу). Роль династичної політики Богдана добре розуміли в Україні ще у XVIII ст. (не даремне династизм Хмельницького фігурував як аргумент в проекті перетворення лівобережної Гетьманщини у спадкову монархію Розумовських) - про цю династичну політику забула українська історіографія народницького напрямку у XIX-XX ст.

Українська історична наука народницького напрямку мимоволі стала спадкоємницею тенденційної "Історії русів", у якій штучно сконструйовано різкий антидинастизм Б.Хмельницького³⁴ (він, нібито, відмовлявся або просто відмовчувався на пропозиції затвердити його спадковим гетьманом чи князем, які робили йому Московія, Туреччина, Польща). Твір був скерований проти спроби гетьмана К.Розумовського заснувати спадкову монархію на Лівобережжі (для автора "Історії русів" спадкове гетьманство дорівнювало державному злочинowi та вважалося ледве чи не найгіршою лайкою). Не підлягає сумніву, що питання династичних імпульсів у політиці Б.Хмельницького вимагає наукової дискусії, бо й крайнє "праве" становище, яке свого часу зайняв Липинський (для нього "найбільша ідея" Хмельницького - це "створити наслідствену владу гетьманську й угрупувати українську монархію", бо Богдан, мовляв, "хоче Королівства руського"), важко однозначно підтвердити джерельним матеріалом³⁵.

3. Два фактори зруйнували "клан" Хмельницького, який, як вказувалося вище, налічував біля 1667 р. близько п'ятидесяти осіб: перший - фактичне припинення роду вже в другому післябогдановому поколінні та другий - низький рівень внутрікланової солідарності. Анархогетичні тенденції (у пізніших часах говорили просто

³⁴ На таких позиціях залишилися досі деякі закордонні дослідники. Див.: *Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.* - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1988. - S.185.

³⁵ На цю тему відбулася полеміка між Грушевським та Липинським. Див., наприклад: *Грушевський М. Історія...* - Т.9:4.2. - С.1369. Дискусія велася, зокрема, довкола інтерпретації прохання Б.Хмельницького з травня 1657 р. (переданого через його посла Ф.Коробку), щоб цар вислав московського патріарха Никона до Києва, де він благословиє би на гетьманство Юрія Хмельницького.

отаманщина) пайамбїтїїших представникїв "клану" та найближчої до нього орбіти (пригадаю антагонїзми першої фази Руїни: Юрїй Хмельницький - Сомко, дядько Юрїя - Тетеря, чоловік сестри Юрїя) руйнували не лише єдину "кланову", єдину стапову, але також єдину національну політику.

І може цей останній висновок - здається, цілком практичний також для наших часів - треба знати не лише історикам, але і тим, хто намагається грати роль творців історії сучасної України.

СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ: ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ПРАЦІ ДО 1911 РОКУ

Степан Томашівський народився 9 січня 1875 р. в селі Купшовичах Рудківського повіту Галичини (піпів с.Купновичі Самбірського району Львівської області). Його батько Теодор - середьозаможний селянин - вивчив сина азбуки, а далі відправив вчитися до дяківської і виділової шкіл, згодом - до самбірської гімназії. Восени 1895 р. Степан з відзнакою склав випускний іспит і записався на філософський факультет Львівського університету.

В університеті він слухав лекції з історії Л.Фінкля, з історії української літератури О.Колесси, працював у наукових семінарах О.Бальцера, І.Шараневича.¹ Тут Томашівський "ступив на поле наукової діяльності за впливом і проводом професора історії Михайла Грушевського", - як сам згодом записав у автобіографії.²

В умовах польської домінації у Львівському університеті відкриття кафедри української історії 1894 р. стало значною подією для української громадськості Галичини. Кафедра була результатом, так званої новоєрівської політики народовців - членів політичного товариства "Народня Рада", заснованого 1885 р. у Львові. Хоча товариство називалося політичним, проте свою діяльність в основному скеровувало на піднесення культурного рівня народу і для цього йшло на порозуміння з польською та австрійською владою. Приїзд Михайла Грушевського до Львова, для того щоб очолити новостворену кафедру, відбувся при сприянні київського професора Володимира Антоновича, який співпрацював із львівськими народовцями.³

М.Грушевський став членом Наукового товариства імені Т.Шевченка (далі НТШ). Невдовзі головою історико-філософської секції, редактором "Записок НТШ" і очолює товариство. У цей час Томашівський робить перші кроки у науці. Грушевський залучає його до співпраці з товариством.

Перша рецензія Томашівського "Огляд часописей за р.1895: Часописи, видавані на Україні Російській" вийшла у "Записках НТШ"

¹ Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). - Ф.26. - Оп.1. - Спр.601. - С.37.

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДІА України у Львові). - Ф.309. - Оп.1. - Спр.18. - С.70.

³ Барвінський О. Засновання кафедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. - 1925. - Т.141-143. - С.1-18.

1896 р.⁴ Згодом такі огляди стають регулярними, їхнє коло розширюється польськими, угорськими та ін. виданнями.

Цього року була опублікована і перша самостійна розвідка "Самуїл Кушевич, райця львівський та його записна книжка". Кушевич - доктор філософії, права, брав участь в управлінні Львова середини - другої половини XVII ст., 1645-1648 рр. - синдик (адвокат), 1649-1655 - лавник, 1655 р. - обраний львівським райцею, один із чотирьох делегатів Львова для переговорів з Б.Хмельницьким під час другої облоги Львова козацькими військами 1655 р. У 1659 р. Кушевич отримав титул королівського секретаря. Після себе залишив записну книжку, до якої ввійшли листи, історичні нариси про війни з Хмельницьким та оповідання про похід трансільванського князя Юрія II Ракоція 1657 р.⁵ Кушевича історики вважають автором щоденника облоги Львова Б.Хмельницьким 1655 р.⁶ Д.Зубрицький,⁷ Т.Йосефович,⁸ В.Лозинський⁹ використовували ці документи досліджуючи історію Львова.

У розвідці "Самуїл Кушевич, райця львівський і його записна книжка"¹⁰ Томашівський знайомить з життям і діяльністю Кушевича, аналізує його погляди як представника вищого міщанського стану (зокрема, ставлення до львівських українців, католицької верхівки міста) на сучасні йому події.

Згодом, у 1913 р., Томашівський у 6 т. серії "Жерела до історії України-Руси" видає повністю записки Кушевича мовами оригіналу (латинською, польською).¹¹

Використовуючи записки С.Кушевича у багатотомній "Історії України-Руси", М.Грушевський покликається саме на їх публікацію Томашівським.¹²

⁴ Записки НТШ. - 1896. - Т.13. - С.1-6.

⁵ Львівська наукова бібліотека Академії наук України ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.5. - Спр.2346/II. - 217 арк.

⁶ *Сварник І.* Листи зі Львова та їх автор // Жовтень. - Львів, 1980. - № 1. - С.115.

⁷ *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. - Lwów, 1844. - 492 s.

⁸ *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwowa. - Lwów, 1854. - 262 s.

⁹ *Łoziński W.* Patrycjat y mieszczaństwo lwowskie w XVI-XVII wieku. - Lwów, 1892.

¹⁰ *Томашівський С.* Самуїл Кушевич, райця Львівський та його записна книжка // Записки НТШ. - 1896. - Т.15. - С.4-24.

¹¹ *Томашівський С.* Матеріали до історії Галичини // Жерела до історії України-Руси. - 1913. - Т.6. - 244с.

¹² *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Львів, 1922. - Т.8. - Ч.1; Київ-Відень, 1922. - Т.8. - Ч.2; Київ-Відень, 1922. - Т.8. - Ч.3; Київ, 1928. - Т.9. - Ч.1; Київ, 1931. - Т.9. - Ч.2.

Згадану розвідку Томашівський зачитав на семінарі М.Грушевського в університеті, а також на засіданні історико-філософської секції НТШ. Подібну процедуру - відчит рефератів - проходили всі автори більших праць. Тільки після цього приймалося рішення про їх публікацію у "Записках НТШ". Розвідкою про Кушевича починається зацікавлення Томашівського добою Хмельниччини у Галичії.

Після утворення 15 січня 1896 р. Археографічної комісії НТШ, яка розпочала відбір і публікацію архівних матеріалів для друку, М.Грушевський, як головний редактор, запрошує до роботи в комісії С.Томашівського. Заступником редактора у комісії був І.Франко. До її складу входили К.Студинський, О.Колесса, О.Борковський, В.Коцовський, К.Левицький.¹³

Львівська Археографічна комісія була створена на зразок київської, яка на той час діяла 50 років і довший час видавала "Архив Юго-Западной России". Київській комісії таланило на людей. До неї входили видатні вчені: М.Іваніщев, В.Антонович, П.Куліш, М.Владимирський-Буданов. Художником комісії був Т.Шевченко.¹⁴

10 червня 1896 р. на засіданні Археографічної комісії у Львові було затверджено план Томашівського про видавня актових матеріалів міст Галичини з часів Хмельниччини.¹⁵ До цієї великої праці його залучив М.Грушевський. Томашівський працює над документами у так званому Бернандинськбму архіві Львова. З гродських актів 1648-1651 рр. він відбирає універсали короля, примаса польських гетьманів та інших урядових осіб.

Частина зібраного виходить у "Записках НТШ"; документи, які стосуються галицько-руських відносин - у IV і V томах "Жерел до історії України-Руси".¹⁶ До IV тому, з якого розпочинаються "Матеріяли до історії Галичини", зібрані Томашівським, вийшло три томи, упорядковані М.Грушевським.

Перший том "Матеріалів..." С.Томашівського з розвідкою "З життя галицько-руських соймиків" побачив світ 1898 р. на відзнаку 250-х роковин повстання Хмельницького. Тоді ж вийшов і ювілейний том "Записок НТШ". Поряд з працями М.Грушевського

¹³ З товариства // Записки НТШ. - 1896. - Т.13. - С.1.

¹⁴ Грушевський М. Наукова хроніка // Записки НТШ. - 1894. - Т.3. - С.211-221.

¹⁵ З товариства. - С.51.

¹⁶ Жерела до історії України-Руси. - 1898. - Т.4. - 411с; 1901. - Т.5. - 355с.

"Хмельницький і Хмельницина", Івана Франка "Хмельницика 1648-1649 років у сучасних віршах" - розвідки Степана Томашівського "Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р."¹⁷ і "Перший зазивний лист Хмельницького".¹⁸

У своїй статті М.Грушевський дає загальний огляд повстання, визначає його як епоху в історії народу, характеризує самого Хмельницького. Завдання праці "Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р." С.Томашівський означив вужче: прослідкувати, яким був стихійний рух українсько-руського народу в Галичині на підтримку повстання Хмельницького. Він ретельно досліджує цілісну картину, як населення Галичини сприймало ситуацію після успішної для козаків Пилявецької битви. Опис ведеться суто документально. Автор характеризує народні рухи і їх організацію.

1904 року Степан Томашівський запропонував цю працю для здобуття докторського ступеня у Львівському університеті. У своїй рецензії Михайло Грушевський записав, що робота більш, ніж відповідає вимогам, будучи науковою, вповні самостійною розвідкою, методично зробленою на підставі нового, автором зібраного матеріалу.¹⁹ Згодом, в "Історії України-Русі" М.Грушевський зазначить, що єдиним авторитетом у питанні народних рухів Галичини під час повстання Хмельницького, є розвідка і матеріали, зібрані С.Томашівським.²⁰

"Перший зазивний лист Хмельницького" Томашівський написав на основі, як він вважав, "правдивого, автентичного" листа гетьмана, переказаного у записках Кушевича.

М.Грушевський скептично оцінив цей документ: "Автентичних [зазивних] універсалів від... [Хмельницького] не маємо, і лишається під сумнівом, чи були вони дійсно. Україна підіймалася і без них, сама стихійно". Відомий білоцерківський універсал, поданий Величком та "Історією Русів", для Грушевського - безсумнівний фальсифікат, як і "Перший зазивний лист Хмельницького", переказаний у записках

¹⁷ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. - 1898. - Т.23-24. - С.1-138.

¹⁸ *Idem*. Перший зазивний лист Хмельницького // Записки НТШ. - 1898. - Т.23-24. - С.1-9.

¹⁹ ДАЛО. - Ф.26. - Оп.15. - Спр.726. - С.66.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Русі. - Т.8. - Ч.3. - С.83.

Кушевича" . . . риторичний і бідний змістом текст без сумніву являється теж тільки літературним утвором".²¹

Серед інших розвідок, які Степан Томашівський написав за час навчання у Львівському університеті, - "Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі",²² "Незвісний лист Мазепи до міста Львова",²³ "Образок з львівського життя в середині XVII в."²⁴ З часу виникнення "Літературно-наукового вісника" він публікує ряд літературно-історичних нарисів: "Маруся Богуславка в українській літературі",²⁵ рецензії на драми Михайла Старицького "Богдан Хмельницький"²⁶ та "Оборона Буші".²⁷

У рецензіях, друківаних у "Літературно-науковому віснику", Томашівський порушує важливе питання відповідності літературних творів історичній правді. Він критикує автора "Богдана Хмельницького" за історичні хибі. За Томашівським, Хмельницький зображений у Старицького великим патріотом, прибраним "в одіж повочасного патріотизму, хоч неясного". Вчений розглядає також і літературні переробки історичної думи про Марусю Богуславку: поеми Згарського і Куліша, оперету І.Нечуя-Левицького, драми М.Старицького і Б.Грінченка.

У цих статтях сформульований принцип історичної достовірності для літературних творів: "Ідеї, стремління, обставини не можуть бути інші, як ті, що нам подає історія", "уява поета може мати ширшу волю там, де історія мовчить і не вміє сказати нічого певного".²⁸

Практично всі праці Степана Томашівського з часу навчання на філософському факультеті Львівського університету написані з ініціативи і за порадами Михайла Грушевського. Зацікавлення

²¹ Там же. - С.193.

²² *Томашівський С.* Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі // Записки НТШ. - 1897. - Т.19. - С.1-70.

²³ *Idem.* Незвісний лист Мазепи до міста Львова // Записки НТШ. - 1900. - Т.37. - С.7-8.

²⁴ *Idem.* Образок з львівського життя в середині XVII в. // Записки НТШ. - 1897. - Т.19. - С.11-14.

²⁵ *Idem.* Маруся Богуславка в українській літературі // Літературно-науковий вісник/ далі-ЛНВ/. - 1901. - Т.13. - Ч.2. - С.201-208; Т.14. - Ч.2. - С.18-37, 66-98, 117-133.

²⁶ *Idem.* [рец. на:] М.Старицький "Б.Хмельницький: історична драма // ЛНВ. - 1898. - Т.4. - Ч.2. - С.11-20.

²⁷ *Idem.* [рец. на:] М.Старицький "Оборона Буші": історична драма // ЛНВ. - 1899. - Т.8. - Ч.2. - С.136-152.

²⁸ *Idem.* [рец. на:] М.Старицький "Богдан Хмельницький". - С.13.

Томашівського обмежуються на дослідженні однієї території - Галичини, одного періоду - Хмельниччини. Якщо приглянемо до цих праць, умовно кажучи, університетського періоду, то матимемо таку картину: у "Самуїлі Кушевичі..." йдеться про ставлення вищого львівського міщанства до повстання Хмельницького; у розвідці "З життя галицько-руських соймаків" - як готується польська шляхта до наступу козацьких військ; "Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р." дають огляд українсько-руських повстань в Галичині на підтримку військ Хмельницького, а також наслідків, які принесла війна 1648-1649 років для Галицької Русі; "Погляд на стан людності Львівської землі в половині XVII в." доповнює вичисленням втрат людності. Кожна з цих праць піднімає нові в історіографії питання, а разом вони творять цілісну картину становлення Галичини періоду Хмельниччини.

У Львівському університеті.

З першого року вступу на філософський факультет Львівського університету Степан Томашівський бере участь у студентських гуртках. Восени 1895 року стає членом українського товариства "Ватра", заснованого 1892 року Іваном Франчуком, Романом Чайківським, Ярославом Грушкевичем. Мета товариства - "бути осередком наукового і товариського життя русинів академіків, дбати про моральну і матеріальну підмогу своїх членів".²⁹ Томашівського обирають писарем "Ватри". Він не раз виступає на засіданнях з приводу різних заходів, утримання бібліотеки, матеріальної допомоги студентам-русинам.³⁰

Від січня 1896 року "Ватра" входить до складу повоствореної "Академічної громади" - найвпливовішої української студентської організації університету.

Зацікавлення новим студентським товариством виявили члени НТШ. Не дивно, що їхні погляди були звернені туди, звідки сподівалися поповнення молодих сил в українську науку.

²⁹ ЦДАЛ. - Ф.349. - Оп 1. - Спр.1. - С.2.

³⁰ Там же. - С.4-5.

Степан Томашівський брав участь в "Академічній громаді". На його пропозицію Володимирові Гнатюку було доручено створити комітет для видання "Антології української літератури".³¹

"Академічна громада" організовувалась на зразок Наукового товариства ім.Шевченка: діяли наукові секції (літературна, історична, суспільних наук, природнича, філософська). Студенти зачитували реферати, відбувались літературні вечори, працювали читальня і бібліотека, утворений фонд для матеріальної підтримки незаможних студентів. Все це об'єднувало їх як представників українського народу в умовах польського оточення у Львівському університеті.

Університетські події 1899-1901 років показали, яким сильним був вплив товариства у боротьбі за український університет. Про численні віча і маніфестації з вимогами до університетського Сенату визнати рівноправність української мови з польською та німецькою, утворити рівні кафедри і покінчити з другосортним ставленням до українських студентів детально розповідав часопис для української молоді "Молода Україна".³² Він виходив із 1900 року під гаслом: "наша національна ідея, - . . . се питання політичної незалежності".

На сторінках "Молодої України" зустрічаємо статті Степана Томашівського: рецензію на брошуру Міхнозського "Самостійна Україна"³³ "Слово на розвагу",³⁴ "Про самоосвіту".³⁵ Томашівський виступає за розвиток української науки, звертається до студентів ґрунтовно здобувати самоосвіту, вивчати мови, залучати дітей із сіл до навчання, щоб поповнити українську інтелігенцію.

По цілій Галичині масово проходили зібрання селян, робітників на підтримку студентів Львівського університету. НТШ, інші українські установи вислали протести і вимоги до австрійського парламенту (загалом надійшло 800 петицій). Український посол О.Романчук у Палаті послів вимагав від уряду прийняти закон про заснування українсько-руського університету; депутація студентів (Євген Бурачинський, Володимир Темницький та ін.) відбула прийоми у міністра освіти Гартля.

³¹ ДАЛО. - Ф.296. - Оп.1. - Спр.3. - С.46.

³² Молода Україна. - Львів, 1900. - Ч.1-6.

³³ *Томашівський С.* Самостійна Україна (видання Р.У.П.) // Молода Україна. - 1900. - Ч.6. - С.239-242.

³⁴ *Idem.* Слово на розвагу // Молода Україна. - 1900. - Ч.1. - С.279-280.

³⁵ *Idem.* Про самоосвіту // Молода Україна. - 1900. - Ч.4. - С.123-130.

А польські газети в один голос маніфестували про русинів-гайдамаків; польські університетські професори бачили у домаганнях українців замах на університет польський у Львові, як і автор книги з такою ж назвою д-р Станіслав Глобінський.

Акція набирала розмаху і розголосу. Але австрійський уряд мовчав, міністр просвіти посилався на відсутність коштів і відповідних українських наукових сил, а університетський Сенат прийняв рішення про дисциплінарне покарання найактивніших студентів.

Це проходило в той час, коли "... численні публікації товариства імені Шевченка, обіймаючи майже всі царини науки, ... найшли загальне признание в науковому світі",³⁶ а серед українців - професори І. Пулюй, І. Верхратський, О. Колесса, М. Грушевський, К. Студинський, інші, якими б гордився не один австрійський університет.

Апофеозом усього став масовий випис українських студентів у грудні 1901 року з книги "горожан" Львівського університету. Тоді ж була розв'язана "Академічна громада". На її останньому зібранні виступив М. Грушевський. Згодом на вимогу університетського Сенату він був змушений писати з цього приводу пояснення.³⁷

Школу громади і Михайла Грушевського пройшли В. Гнатюк, Г. Гарматій, С. Томашівський. Усі вони стали молодим поповненням НТШ. 1896-го року у товариство прийшли О. Терлецький, С. Рудницький, М. Кордуба.

31 березня 1897 року правління НТШ призначило "п. Стефанові Томашівському, студентові філософічного відділу у Львові, стипендію на 1896-1897 рік в сумі 100 злотих ринських".³⁸ Через рік С. Томашівському знову виділили таку ж стипендію, а також М. Кордубі, Г. Стрипському.

Був створений спеціальний фонд НТШ для студентів, які залучаються до наукової праці. Мета фонду - "дбати про розвиток наукового письменства в українсько-руській мові".³⁹ Його започаткував Михайло Грушевський, виділивши 600 злотих ринських, приналежних йому за редакцію виданих томів "Записок НТШ".⁴⁰

³⁶ О русский университет у Львові. - Львів, 1904. - С. 15.

³⁷ ДАЛО. - Ф. 26. - Оп. 13. - С. 20-21.

³⁸ Засідання відділу НТШ // Записки НТШ. - 1897. - Т. 17. - С. 3.

³⁹ Секретарське справозданє з діяльності відділу НТШ за 1897 р. // Записки НТШ. - 1897. - Т. 17. - С. 4.

⁴⁰ Засідання відділу НТШ // Записки НТШ. - 1897. - Т. 19. - С. 2.

Оцінити створення такого фонду допомоги початкуючим українським студентам можна лише знаючи тодішню фінансову ситуацію НТШ. А вона була вкрай скрутна. Урядові допомоги були нерегулярними і не покривали витрат товариства. За словами М.Грушевського, "тутешня суспільність позбавлена властиво всіляких способів і засобів, що дають людям можливість приготуватись до наукової роботи, й їй віддаватись, і наукова робота на своєнароднім ґрунті стає актом патріотизму, певного пожертвування".⁴¹

Як згадувалося, співпрацю з НТШ Степан Томашівський розпочав, павчаючись у Львівському університеті. Ще студентом він стає дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка за самостійні розвідки і діяльність у товаристві. Згодом входить до правління (виділу) і бере на себе невдячну канцелярську роботу: звітує про обіг паперу в друкарні, проводить ревізію паперового магазину, готує резолюції у справах друкарні, рецензує книги і веде друк, входить до комісії по реформі діловодства. Одночасно секретарює в історико-філософській секції і археографічній комісії. І серед цих несприятливих для наукової праці обставин постійно виходять друком його розвідки.

1901 рік був для НТШ роком кризи: розкол у правлінні - Михайла Грушевського звинувачують у прагненні до влади. За його словами, "атмосфера така, що годі в ній дихати". Іван Франко писав: "Звільна довкола професора Грушевського лишилася тільки невеличка купка людей, що віддали цілу свою екзистенцію праці в товаристві, присвятили йому всі свої сили, весь час, - се Гнатюк, Томашівський і я. Їх названо клікою, або фамілією Грушевського...".⁴²

26 жовтня 1901 року І.Франко, В.Гнатюк і С.Томашівський склали мандати членів правління. Відмовився від головування і сам М.Грушевський. Під час вияснення цих прикрих обставин не проводилися ні засідання історико-філософської секції, ani археографічної комісії. "Записки...", щоправда, виходили, але, очевидно, тому, що заведена машина працювала по інерції - на матеріалах редакційної теки.

У цей час, після завершення університету, Степан Томашівський переїздить до Перемишля на посаду учителя руської гімназії. Проте це

⁴¹ Звіт про наукову діяльність НТШ в 1896 і 1897 р. // Записки НТШ. - 1897. - Т.21. - С.10-17.

⁴² Франко І.: Повне зібрання творів: у 50-ти томах. - Київ, 1986. - Т.50. - С.178-179.

не було головною причиною його виходу з правління товариства: перевантаженість адміністративними справами не могла не обтяжувати. У листі до Володимира Гнатюка (він був у подібному становищі - секретар НТШ, філологічної секції, етнографічної, мовної комісії, секретар канцелярії, член редакції "Етнографічного збірника" і "Літературно-наукового вісника") С.Томашівський просить внести "за нього резигнацію з уряду виділового НТШ".⁴³ Не випадково питання поділу адміністративних і наукових функцій, оплати ставиться на розгляд зборів товариства.⁴⁴

У лютому 1902 року М.Грушевського знову обрано головою товариства. Він приймає вибір, "хоч не має великої надії, аби вдалося ввести наукову роботу в товаристві по останніх подіях у нормальну колею".⁴⁵ Степан Томашівський обмежує свою участь науковою співпрацею і секретарюванням в історико-філософській секції, де заступником секретаря призначають О.Целевича.

Бережани.

1903 року Степан Томашівський переїздить до Бережан, де призначений професором місцевої гімназії. Кореспонденція з Михайлом Грушевським, Кирилом Студинським, Володимиром Гнатюком, Іваном Кревецьким, ін. вченими пов'язувала його з НТШ у Львові.

Не можна сказати, щоб цей переїзд до Бережан був для Степана Томашівського бажаним у науковому відношенні. Але на той час у Львові він був позбавлений і мінімального заробітку вчителя. Очевидно, маючи на увазі саме таку ситуацію, М.Грушевський на загальних зборах НТШ говорив: "... товариство може похвалитися цілим рядом праць молодих робітників, вихованих і підтриманих товариством на науковій дорозі, особливо в області українознавства... тільки втім біда, що підховавши і впровадивши в наукову роботу, товариство наше тратить тих робітників, коли зі Львова мусять вони розкотитися для кусника хліба по провінції".⁴⁶

У Бережанах Томашівський входить у коло місцевої інтелігенції і залучається до громадської праці. Близьким його товаришем стає

⁴³ ЦДАЛ. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.2283. - С.17.

⁴⁴ ЦДАЛ. - Ф.309чт. - Оп.1. - Спр.31. - С.4; Спр.37. - С.7.

⁴⁵ Хроніка НТШ. - 1902. - Ч.10. - С.8.

⁴⁶ ЦДАЛ. - Ф.309чт. - Оп.1. - Спр.31. - С.28.

Андрій Чайковський - письменник, автор історичних повістей, адвокат. Бачимо Степана Томашівського на зборах, де обговорювались вибори до бережанської повітової ради.⁴⁷ Він стає членом бережанської філії товариства "Просвіта", входить до правління і з березня 1903 по травень 1904 року виконує обов'язки секретаря і касира.⁴⁸

У цей час він пише листи до "Просвіти" у Львові, щоб одержати книги бережанським підписникам, народні гімни для розмовсюдження, просить виділити 50 корон для перевірки читалень. Не одержавши цієї допомоги, відписує: "Коли філія в означенім речінці не вповнить свого завдання - то вина тому - в Хв.[алькій] Канцелярії "Просвіти". Ліпше було не ухвалювати, то ми були б може звідки роздобули який гріш. Хіба може (але я не припускаю такої [можливості]) не вірите людям . . . В такім разі не посылайте".⁴⁹

21 квітня 1903 року у Бережанах відбулися популярні вечорниці до Шевченківських роковин. У Народнім домі зібралось до 700 селян, міщан, серед них - молодь та інтелігенція. Вступне слово оголосив Андрій Чайковський, з промовою виступив Степан Томашівський. Газета "Діло" про це розповідала так: ". . . проф. Томашівський в своїм популярно обробленім відчиті говорив вкоротці про мученицьке життя поета, а далі про се, чим він заслужився для нашого народу, що виспівав у своїх творах, чого бажав, які думки проголосив, чого нас навчив, до чого нас завзивав і в що вірив, - взагалі подав усі прояви його творчості та діяльності, що складаються на великість Тараса як народного генія і пророка".⁵⁰ Після тригодинних вечорниць велика кількість народу мала патріотичний настрій і довго не розходилася.

У річницю ліквідації панщини Томашівський зачитує реферат про Хмельниччину, а 12 травня 1904 року звітує про річну діяльність бережанського філіалу товариства "Просвіта". Наступні роки він не зходить до правління, але і далі виступає з рефератами, їздить у читальні віддалених сіл,⁵¹ бере участь у створенні нових українських товариств "Бережанський Боян" і філіалу "Товариства педагогічного".⁵² У листі до К.Студинського від липня 1905 р. Степан

⁴⁷ Вибори до бережанської ради повітової // Діло. - 1903. - 7(20) марта. - С.2.

⁴⁸ ЦДАЛ. - Ф.348 - Оп.1. - Спр.1023. - С.25.

⁴⁹ Там же. - Спр.1022. - С.82.

⁵⁰ Діло. - 1903. - 24 квітня.

⁵¹ ЦДАЛ. - Ф.348. - Оп.1. - Спр.1026. - С.10.

⁵² Діло. - 1903. - 11 вересня; 25 червня.

Томашівський писав: "На провінції для нечревоугождаючого чоловіка одне тільки поле - громадська діяльність на місці. Я досі в ній брав невелику участь, але якби я мав лишитися на все, мусів би віддатися їй цілою душею. До того теперішні обставини на провінції такі прикрі для русинів, що всяка правдиво щира діяльність (а не формальна) мусить з konieczності бути різкою, радикальною... А що на се скаже Рада шкільна? ... Посада, забезпечення - все те добре, але що ж чоловік чує, що потопає в буденщині..."⁵³

Функції управління освітою у Галичині були покладені на пропольську інституцію так звану Краєву шкільну Раду. 1903 р. газета "Діло" писала, що останній звіт цієї установи, "так само, як і всі дазніші, закриває все, що руський народ може і мусить обходити і чого русини від давня постійно домагаються в часописах і в соймі".⁵⁴

Вимоги руського народу Галичини стосувалися відкриття руських шкіл і підвищення освіти рідною мовою. 1062 руські громади краю на той час не мали своєї школи. У згаданій статті наводиться статистика громад по округах, які не мають шкіл; Бережанський округ тут не був винятком.

"Простір округу 4294 км² з 368843 мешканцями має всього одну середню школу", - говориться у петиції на адресу Краєвої шкільної Ради від великої кількості руських громад Бережанщини.⁵⁵ У петиції ставилась вимога заснувати у Бережанах державну гімназію з руською мовою навчання.

У 1905-1906 роках серед таких прикріх обставин накладом Томашівського виходить у двох частинах книга "Poglad na rozwoj gimnazyum Brzerzanskiego (1789-1905)" ч. I і II. Книга написана польською мовою. До цього часу його праці виходили українською (листи до російських вчених також писав по-українськи), у численних рецензіях розглядав книги російських, польських, німецьких, угорських авторів саме з тієї точки зору, наскільки вони стосуються історії України.

У "Poglad-i..." була означена мета. Для поляків упосліджене ставлення до русинів, зокрема в офіційній науці, було органічним. Тому Томашівський, не закликаючи поляків поступитися русинам

⁵³ ЦДІАЛ. - Ф.362. - Оп.1. - Спр.400. - С.41.

⁵⁴ Темнота серед народу у Галичині під польським пануванням // Діло. - 1903. - 3/16/ січня.

⁵⁵ ЦДІАЛ. - Ф.178. - Оп.3. - Спр.592. - С.125.

своїми правами, польською мовою з погляду сторонньої людини веде розповідь про історію гімназії у Бережанах, реформа, які проводились офіційною владою, мову викладу дисциплін (яка у різні періоди не була однаковою), відношення шкільних властей до поляків, німців, русинів, тощо. І якщо порівняємо "Poglad . . ." Томашівського з книгою, яка вийшла друком у Бережанах до 400-ліття заснування міста,⁵⁶ то побачимо, що Степан Томашівський своїм стороннім поглядом розбиває зміфологізовану ідею про вищість польської нації в суспільстві. Ідеї праці "Brzerzany 1530-1930" підкріплюють думку польського читача, що це місто є виключно польське, з польською історією, установами, громадськими організаціями. На жаль, другої частини "Poglad-u . . .", у якій мав би розглядатися сучасний Томашівському стан Бережанської гімназії, у львівських бібліотеках віднайти не вдалося.

У Бережанах Степан Томашівський задумує написати "Староруську хрестоматію" для VI класу гімназії. Тому 1905-1906 р. подає до Краєвої шкільної Ради прохання про неоплачувану відпустку і посаду учителя у Львові або Кракові.⁵⁷ Йому відмовляють, натомість надсилають офіційне повідомлення, що попередня домовленість на написання такого підручника досягнута з д-ром Михайлом Пачовським.

У листах до К.Студинського, члена Краєвої шкільної Ради, Томашівський питає поради, чи будуть суддями дійсно фахівці, і чи брати йому участь у конкурсі.⁵⁸ Студинський радить працювати спільно з д-ром Пачовським,⁵⁹ але Томашівський відповідає однозначно, що "... не має достатньо довіря до співника; його дотеперішні роботи не дають ніяких надій, що праця не вийде незручним механічним зліпленням".⁶⁰

Степан Томашівський відмовився взяти участь у конкурсі, 1909 р. вийшла книга М.Пачовського.⁶¹

"У мене не було й нема ніяких особистих амбіцій (як може кому здається), одинока моя ціль - могли хоч дещо працювати науково, до чого маю велику охоту, а зв'язані руки. Се може бути тільки у Львові і

⁵⁶ Brzerzany. 1530-1930. - Б.м., б.р. - 290 с.

⁵⁷ ЦДАЛ. - Ф.178. - Оп.5. - Спр.108. - С.235.

⁵⁸ ЦДАЛ. - Ф.362. - Оп.1. - Спр.400. - С.38-39.

⁵⁹ Там же. - С.40-41.

⁶⁰ Там же. - С.40.

⁶¹ Пачовський М. Ілюстроване українсько-руське письменство в життєписах. І част' до 60-х р. - Львів, 1909. - 126с.

розуміється завчасу, доки воля й енергія не притуплені," - писав С.Томашівський у листі до К.Студинського.⁶²

А доки переїзд до Львова був неможливим він працює у Бережанському архіві. Результатом праці стали "Матеріяли до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX в."⁶³, які 1909 р. вийшли у серії "Українсько-руського архіву". Загальну редакцію "Матеріялів..." здійснював С.Томашівський. Сюди ж поруч із матеріалами Іл. Свенціцького, Ю.Кміта, І.Кревецького увійшли його добірки документів: "Стан парохіяльних шкіл в кізлівському деканаті львівської єпархії в р.р. 1819-1827." і "Стан парохіяльних шкіл в бережанському деканаті львівської єпархії в р.р. 1843-1848".

"Обі мої збірки про стан парохіяльних шкіл в Бережанському окрузі (в кізлівському і бережанському деканаті), - пише Степан Томашівський, - малюють нам надзвичайно сумні відносини у тій часті краю. Недбалість духовенства, бідність і темнота селян і - що дуже важне - систематична опозиція доміній, обов'язаних до певних prestaцій шкільних не дають не то розвинутися школі, а то й народитися. Сумно стає прочитувати з року на рік, з десятка на десяток ті самі скарги візитаторів про брак поступу, а навіть просто упадок шкільництва. І як же дивуватися тій пужденній "весні" нашого народу в 1848 р., коли його маса розпоряджала такими культурними засобами!"⁶⁴

Тут, у Бережанах, відкривається ще одне із зацікавлень Степана Томашівського - Угорська Русь. Проходячи військову службу, він спеціально проситься в угорський полк, щоб вивчити малярську мову. Його рецензії на угорські часописи, зокрема орган малярського історичного товариства "Сторіччя", на статті присвячені Угорській Русі В.Гнатюка, І.Петрушевича, ін. вчених, з'являються у "Записках НТШ" з 1900 року. Стало традицією, що він рецензує угорські часописи.

"Kwartalnik historyczny" я поручив кому іншому, - писав до С.Томашівського М.Грушевський у грудні 1905 р., - але малярські

⁶²ЦДАЛ. - Ф.362. - Оп.1. - Спр.400. - С.41.

⁶³ Матеріяли до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX в. /під ред. С.Томашівського. - Львів, 1909. - 200с.

⁶⁴ Там же. - С.VII.

часописи мусите зробити і то дуже скоро, бо незадовго треба випускати книжку".⁶⁵

Навіть з чисто організаційного боку це не було легкою справою. Книги з Угорщини надходили на адресу НТШ у Львові. Приїжджаючи на засідання історико-філософської секції та комісії товариства, Степан Томашівський слідував за надходженнями і возив щоразу пачки книг для праці. М.Грушевський, І.Кревецький, тодішній директор бібліотеки, надсилали йому книги поштою.⁶⁶

1903 року на пропозицію Володимира Гнатюка С.Томашівський розпочинає спільну роботу по складанню етнографічної карти Угорської Русі. Хвороба не дала можливості працювати Гнатюкові, тому Степан Томашівський складає карти сам. Проте В.Гнатюк був обізнаний з цією працею; сам Томашівський повідомляв його, звертався за допомогою написати назви східних комітетів Угорщини, їх руські відповідники, а також скласти докладну етнографічну біографію угорських русинів.⁶⁷

"Етнографічна карта Угорської Русі" С.Томашівського⁶⁸ - це по суті три карти (перша визначає етнографічні межі проживання русинів у північно-західній частині Угорщини; друга - у північно-східній; третя - зменшена орієнтаційна карта руських островів). У передмові - відомості про використані джерела, літературу, відомі етнографічні карти українського народу.

Карта вийшла друком 1910 року в Санкт-Петербурзі у випуску "Статей по славяноведенію", які видала Імператорська Академія наук як підсумок міжнародного конгресу славистів. Праці українських вчених опубліковані також у I і II випусках "Статей...". Про них згадується у листах Михайла Грушевського і Степана Томашівського до російського академіка В.І.Ламаєвського.⁶⁹

У рецензії Ол. Назарієва на "Етнографічну карту..." читаємо: "...можемо сконстатувати, що се поки що найповажніша та найсолідніша з усіх існуючих наукова праця про кількість і етнографічну територію угорських українців-русинів; результати обчислень і означення автора без сумніву найбільше з усіх існуючих

⁶⁵ ЦДАЛ. - Ф.368. - Оп.1. - Спр. комплектується.

⁶⁶ ЦДАЛ. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.1006. - С.3; - Ф.368. - Оп.1. - Спр. комплектується.

⁶⁷ ЦДАЛ. - Ф.368. - Оп.1. - Спр. комплектується.

⁶⁸ *Томашівський С.* Етнографічна карта Угорської Русі // *Статей по славяноведенію.* - СПб., 1910. - Вып. III. - С.178-269 (також окрема відбитка).

⁶⁹ Архів Академії наук, Санкт-Петербург. - Ф.35. - Оп.1. - Спр.1392. - С.1-6.

наближаються до дійсності...⁷⁰ Проте рецензент не погоджується з кількістю українців-русинів, яких С.Томашівський визначає приблизно 500 тисяч. Сам Ол. Назарійв однак, не поправив це число, а С.Томашівський виводить його теоретично, зазначаючи, що "докладне і цілком певне обчислення угорських русинів може дати тільки систематичний дослід на живому ґрунті, передусім добре зорганізована наукова експедиція".⁷¹

Підготовчими працями до "Етнографічної карти..." стали "Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики" і "Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси, тепер і давнійше",⁷² які публікувались у "Записках НТШ". Із них автор розпочав підрахунок кількості русинів в Угорщині. У першій праці співставлені дві книги, видані в Угорщині: Павла Балого "Народности на Угорщині" і офіційний перепис населення 1900 року. У другій проаналізовані результати урядових переписів населення за 1869, 1880, 1890, 1900 роки, а також дані 1839-51 рр. з підручника Феньеша. Спільним для обох праць Томашівського був висновок, що угорська урядова статистика подає спотворені дані про кількість русинів в Угорщині.

Готуючи карти розміщення русинів в Угорській Русі і роблячи обрахунки їх кількості, Степан Томашівський думав над складанням докладних етнографічних карт України. Про те, як це робити, він пише у методичних вказівках, опублікованих у "Хроніці НТШ".⁷³

Очевидно, саме завдяки працям про Угорську Русь, С.Томашівський поряд із М.Грушевським, І.Франком, В.Панейком, К.Левицьким, С.Рудницьким входить у створену 1906 року при Науковому товаристві імені Шевченка статистичну комісію, яка на одному з перших засідань подала до міністерства внутрішніх справ меморіал у справі реформи урядової національної статистики.

* * *

⁷⁰ Назарійв Ол. Етнографічна територія угорських Українців-Русинів // Записки НТШ. - 1911. - Т.102. - Вип.II. - С.165-192.

⁷¹ Томашівський С. Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики // Записки НТШ. - 1903. - Т.56. - С.27.

⁷² *Idem.* Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси, тепер і давніше // Записки НТШ. - 1905. - Т.67. - С.1-18.

⁷³ *Idem.* В справі етнографічної карти України-Руси // Хроніка НТШ. - 1907. - Ч.31. - Вип.III. - С.23-27.

З Бережан Томашівський не втрачає контактів з НТШ. Йому призначено допомогу на Наукову подорож до Ужгороду.⁷⁴ Її план та план наукового відрядження до Кракова він зачитує на засіданні археографічної комісії.⁷⁵

Коли у 1904 році Михайло Грушевський, Іван Труш, Іван Франко, Володимир Гнатюк створюють у Львові "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки", М.Грушевський повідомляє про це С.Томашівського і запитує, чи може підписати його прізвище у статуті, який подають затвердити у намісництво.⁷⁶

Товариство ставило своїм завданням випуск періодичних і неперіодичних видань, організацію виставок, конкурсів, утворення допомог і премій. Першою справою стало заснування у Львові у червні-липі 1904 року наукових курсів. На відкритті Михайло Грушевський відзначив, що курси дадуть "... можливість нашим землякам із Росії, позбавленим вповні національної школи, прослухати систематичні курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін ..."⁷⁷; з історії, історії літератури, етнографії України тощо. Лекції читали М.Грушевський, С.Томашівський, М.Ганкевич, І.Франко, К.Студинський, Ф.Вовк та ін. вчені.

Українсько-руські наукові курси були спробою організувати вищу школу власними силами. За час свого існування "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки" спричинилося до організації ювілеїв І.Нечуя-Левицького, М.Садовського, М.Заньковецької, до видання лекцій В.Антоновича, котрий у 1906 році відзначав 45 років наукової і громадської діяльності.⁷⁸ У зв'язку з цією подією Михайло Грушевський писав до Степана Томашівського: "Дорогий товаришу! Чи не підніметься написати статтю про історичну діяльність Антоновича? Коли підніметься, я дав би Вам деякий матеріал від себе."⁷⁹ І розвідка Томашівського вийшла далеко за рамки статті. Вона друкувалась частинами в періодиці, вийшла окремою брошурою під назвою "Володимир Антонович. Його діяльність на полях

74 Хроніка НТШ. - 1904. - Ч.20. - Вип.IV. - С.2.

75 Хроніка НТШ. - 1906. - Ч.27. - Вип.III. - С.12.

76 ЦДІАЛ. - Ф.368. - Оп.1. - Спр. комплектується.

77 Українсько-руські наукові курси вакаційні 1904 р. - Львів, 1904. - 18с.

78 ДАЛО. - Ф.298. - Оп.1. - Спр.2. - С.5-6.

79 ЦДІАЛ. - Ф.368. - Оп.1. - Спр. комплектується.

історичної науки (З нагоди ювілею).⁸⁰ Це була одна з перших праць про історика, власне про його наукову діяльність.

Про Володимира Антоновича як суспільного діяча писали М. Грушевський,⁸¹ В. Доманицький,⁸² Ф. Матушевський,⁸³ І. Стешенко,⁸⁴ С. Єфремов,⁸⁵ В. Данилевич,⁸⁶ Д. Багалій.⁸⁷ Небагато маємо розвідок про наукову працю історика. У переважній більшості - це статті, що акцентують увагу на одному з наукових питань, котрими займався Антонович (наприклад, зацікавлення нумізматикою, його погляди на особу Хмельницького і праці про Київ та Київщину).⁸ Серед такого типу робіт тільки дві - Степана Томашівського і Дмитра Дорошенка⁸⁸ дають загальний огляд історичних праць Володимира Антоновича.

Праця Д. Дорошенка вийшла значно пізніше у Празі і поєднала Антоновича-науковця і громадського діяча. Для Томашівського Володимир Антонович "... як учений-історик дочекався без порівняння більшого жнивва, ніж Антонович-громадянин".⁸⁹ Тому розвідка

⁸⁰ *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею). - Львів, 1906.

⁸¹ *Грушевський М.* В. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. - К., 1909. - 12с.

⁸² *Доманицький В.* В. Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності. - К., 1906. - 20с.

⁸³ *Матушевський Ф.* В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії. - К., 1909. - 44с.

⁸⁴ *Стешенко І.* Антонович як суспільний діяч // Записки Українського Наукового Товариства. - К., 1909. - Т. III. - С. 29-33.

⁸⁵ *Єфремов С.* Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича. - К., 1924. - 14с.

⁸⁶ *Данилевич В.* Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей. - К., 1928. - 20с.

⁸⁷ Матеріали до біографії В. Б. Антоновича (З приводу двадцяті річниці з дня його смерті) / Зібрав і зредагував акад. Дмитро Багалій. - К., 1929. - 129с. Див. також: *Кордуба М.* Примітки *В. Антонович*. Виступи про козацькі часи на Україні. - Чернівці, 1912. - 232с. *Мельник-Антонович К. М.* До видання 1 тому творів В. Антоновича *В. Антонович*. Повне видання. Твори. - К., 1932. - Т. I. - С. VI-LVII. *Довнар-Запольський М.* Исторические взгляды Антоновича // Чтения Общества Нестора-Летописца. - К., 1909. - Т. XIX. - Кн. XXI. - С. 22-37. *Гермайзе О.* В. Антонович в українській історіографії // Україна. - 1928. - Кн. 5. - С. 17-33. *Дорошенко В.* Примітки Володимира Антоновича до Шевченкового "Кобзаря". - Прага, 1937. - 12с. *Слосаренко Ф.* Нумізматична праця проф. В. Антоновича. - Прага, 1938. - 11с.

⁸⁸ *Дорошенко Д.* В. Антонович, його життя й наукова та громадська діяльність. - Прага, 1942. - 120с.

⁸⁹ *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. - С. 1-2.

детально розглядає лише наукові праці історика з археології, історії Великого князівства Литовського, польсько-українських відносин, козаччини, ін. проблем, а також його діяльність як автора і редактора "Архива Юго-Западной России", що його видавала Київська археографічна комісія.

У цей же час С.Томашівський бере участь у ювілейному збірнику, присвяченому 10-річчю праці Михайла Грушевського в Галичині.

Щоб переїхати з провінційного галицького містечка до Львова, вчений неодноразово посилав прохання до Краєвої шкільної Ради, які довгий час залишалися безрезультатними. У листі до Кирила Студинського С.Томашівський писав: "... справа поставлена так, аби мене *взагалі* до Львова не допустити. Ті люди, кому на тім залежить, будуть мати впливи і на майбутнє - отже чого надіятися?", "... ліяких причин не виджу, службових закидів не мав я ніколи за макове зерно ...", "... мотив - будітмо я в Б[ережанах] потрібний - просто безсумлінний, бо по вакаціях окрім мене ще 2 іспитовані сили будуть, суплянтів *взагалі* багато. Видно хиба, що мені прямо хочуть унеможливити всяку наукову роботу".

Але уже наприкінці 1906 року він дякує Студинському за допомогу у переведенні до Львова на посаду професора української гімназії.⁹⁰

З переїздом до Львова Степан Томашівський знову активніше залучається до роботи Наукового Товариства ім.Шевченка: входить у правління, де як давніше, виконує функції референта друкарні; окрім того секретарює в історико-філософській секції й археографічній комісії, входить у статистичну, етнографічну, мовну, друкарську, бібліотечну комісії.

Як референт друкарні він полагоджує численні адміністративні справи: страйк працівників переплетні, утворення при переплетні окремої фабрики, переговори з громадськими товариствами.⁹¹ Для етнографічної комісії готує замітки по складанню етнографічної карти України,⁹² у статистичну комісію - "Критичний розгляд статистичних публікацій з обсягу національної статистики і шкільництва

⁹⁰ ЦДІАЛ. - Ф.362. - Оп.1. - Спр.400. - С.44.

⁹¹ Хроніка НТШ. - 1908. - Ч.35. - Вип.ІІІ. - С.5; 1909. - Ч.39. - Вип.ІІІ. - С.15.

⁹² Томашівський С. В справі етнографічної карти України-Руси // Хроніка НТШ. - 1907. - Ч.31. - Вип.ІІІ. - С.23-27.

„Галичини”,⁹³ статтю „Угорська Русь” до збірника „Український народ в его прошлом и настоящем...”,⁹⁴ в історико-філософську секцію численні рецензії і працю з міжнародних відносин „Угорщина й Польща на початку XVIII в.”⁹⁵ Для написання праці Львівський університет призначив Степанові Томашівському допомогу з фонду освіти університетських доцентів. Праця розпочата 1907 року. Автор використовував матеріали архівів Кракова, Відня, Будапешту. 1911 року вона стала першою частиною габілітації у Львівському університеті.

В дослідженні, як і в інших працях, автор ставить питання національної незалежності. Йдеться про повстання Франца II Ракоція проти Австрії з метою незалежити Угорщину. Питання утворення самостійної держави - одне з головних у Томашівського.

З даною працею пов'язана цікава деталь до портрету Томашівського: написавши 14 жовтня 1907 року на адресу Руського товариства педагогічного прохання надати йому матеріальну допомогу, він наступного дня забирає її і вносить таке ж клопотання допомоги для Богдана Лепкого. Наукові подорожі до Кракова спричинились до знайомства Томашівського з тамтешнім українським товариством, яке було невіддільне від дому Лепких. Там збиралася вся українська краківська громада: В. Стефаник, В. Липицький, М. Бойчук, М. Жук, М. Бурачек, Р. Барвінський. По дорозі в Італію тут гостював М. Коцюбинський, приїздила О. Кебилянська, етнограф Федір Вовк. Степанові Томашівському було відомо, що у той час Лепкий студював так звану українську школу в польській літературі. Знав він також, як нелегко письменник заробляв викладанням у школі. Про Богдана Лепкого Томашівський вів розмови з Андрієм Чайковським (котрий був частим гостем родини Лепких), бо від'їзд з Бережан не перервав їхньої дружби. Вони обмінювались книгами, Томашівський допомагав з друком.⁹⁶

Невідомо, що спонукало Степана Томашівського відмовитися від стипендії за один день, але очевидним є те, що поступив він так, як

⁹³ *Idem*. Кригичний розгляд статистичних публікацій з обсягу національної статистики і шкільництва Галичини // Хроніка НТШ. - 1909. - Ч. 38. - Вип. III. - С. 10-11.

⁹⁴ Український народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевського и др. - Санкт-Петербург, 1914. - Т. I: 1916. - Т. II.

⁹⁵ *Томашівський С.* Угорщина й Польща на початку XVIII в. - Львів, 1909. - 166с.

⁹⁶ ЦДАЛ. - Ф. 368. - Оп. 1. - Спр. 181В. - С. 7-11.

підказало сумління. У своїй другій просьбі він писав про Б.Лепкого: "Тимчасом для літератури і науки втрата і можемо збутися поважної сили якій навіть пропоновано на Ягайлонськiм унiверситетi габiлітацiю. Тому то нашим обов'язком було би допомогти сьому чоловікові в його майже безвихіднім положенні".⁹⁷

С.Томашівський входить до складу Руського товариства педагогічного у Львові. У червні 1908 року він бере участь у загальних зборах, де виступає з пропозиціями проводити педагогічні з'їзди у філіалах, матеріально підтримувати людей, які працюють задля ліквідації неграмотності, створити окреме товариство, яке мало дбати за руську школу і учительство.⁹⁸

У тому ж 1908 році Степан Томашівський входить до складу "Просвіти" і її видавничої комісії.⁹⁹ У комісії працював плідно: рецензував книжки, брав участь у підготовці "Письма з Просвіти" і випуску просвітніх листків, посередничав між І.Франком, А.Чайковським і "Просвітою" щодо видання їхніх творів. Чимало пропозицій у видавництві "Письма з просвіти" виходили на засіданнях видавничої комісії саме від Степана Томашівського.¹⁰⁰ У "Календарях Просвіти" він друкував популярні історичні нариси. Коли у вересні 1908 року у "Просвіти" і Наукового товариства імені Шевченка виникли непорозуміння щодо друкування "Календаря Просвіти", то полагодженням справи займався С.Томашівський як член "Просвіти" і одночасно референт друкарні НТШ. У цей час Михайло Грушевський остерігає Томашівського не виходити з "Просвіти".¹⁰¹

Розходження стосувалися структури товариства. Позиція С.Томашівського і керівництва "Просвіти" зіткнулися на першому просвітньо-економічному конгресі у Львові, який відбувся 1-2 лютого 1909 року і був присвячений 40-річчю заснування товариства.

Степан Томашівський входив у комісію по підготовці конгресу, редагував доповіді для публікації у ювілейному збірнику, виступив з рефератом "Просвітні видавництва (Замітки й бажання)", у якому пропонував реформу "Просвіти", повернення товариства до первісної просвітньої функції і відокремлення економічної в інше товариство.

⁹⁷ ЦДАЛ. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.7. - С.9.

⁹⁸ ЦДАЛ. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.9. - С.4-7.

⁹⁹ ЦДАЛ. - Ф.348чт. - Оп.1. - Спр.148. - С.26; - Спр.6503. - С.15.

¹⁰⁰ Там же. - Спр.6503. - С.15-48.

¹⁰¹ ЦДАЛ. - Ф.348. - Оп.1. - Спр. комплектується.

Керівництво "Просвіти" обстоювало поєднання просвітньої і економічної праці.¹⁰²

У березні 1909 року С.Томашівський з власної ініціативи вийшов з видавничої комісії "Просвіти", внаслідок чого комісія звернулася до правління товариства, що "... резигнації не приймає і просить д-ра Томашівського о дальшу участь в працях комісії".¹⁰³

З усіх громадських інституцій, до яких входив Степан Томашівський, найбільше організаторської та наукової праці він віддав Науковому товариству імені Шевченка. Загалом до 1910 року він опублікував до 30 самостійних розвідок, окрім того - величезну кількість рецензій та оглядів, які з'являлися ледь не в кожному випуску "Записок...".

З ініціативи Михайла Грушевського НТШ направило до Міністерства освіти прохання виділити стипендію для праці в Instituto Istoriaco в Римі.¹⁰⁴ Після формального полегдження справи, Степан Томашівський їде у наукове відрядження до Риму.

З листів до дружини Олени Федоровської, доньки Марусі та сина Стефана дізнаємося, що це був працелюбний, надзвичайно скромний у побуті і людяний у відносинах до близьких чоловік.¹⁰⁵

Зібрані "Ватиканські матеріали до історії України" згодом публікувались у 16-му томі "Жерел до історії України-Руси".

Під час перебування Томашівського в Італії М.Грушевський повідомляє його, що сирівав габілітації Томашівського у Львівському університеті і дає поради у цій справі.¹⁰⁶

Захист відбувся у червні-липні 1911 року. Степан Томашівський складав іспит і готував тему "Справа боляницька в Австро-Угорській монархії". З цим завданням він справився успішно і на пропозицію професора Фінкля габілітація була прийнята одностайно.¹⁰⁷

Рішення професорського колегіуму філософського факультету Львівського університету про допущення до викладів австрійської

¹⁰² Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові 1909 р. в днях 1 і 2 лютого. - Львів, 1910. - 655с.

¹⁰³ ЦДІАЛ. - Ф.348. - Оп.1. - Спр.6503. - С.48.

¹⁰⁴ ЦДІАЛ. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.83. - С.5.

¹⁰⁵ Там же. - Оп.2. - Спр.131. - С.63-66; - Ф.368. - Оп.1. - Спр. 150. - С.2-3, 25-26.

¹⁰⁶ ЦДІАЛ. - Ф.368. - Оп.1. - Спр. комплектується.

¹⁰⁷ ДАЛО. - Ф.26. - Оп.5. - Спр.1889. - С.20.

історії українською мовою приватного доцента Степана Томашівського 7 вересня 1911 року затвердило Міністерство релігії і науки.¹⁰⁸

Від цієї пори починається наступний етап у житті Степана Томашівського, головною визначальною рисою якого стали розходження вченого зі своїм вчителем - Михайлом Грушевським.

¹⁰⁸ Там же. - С.19.

МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО ГАЛИЧИНИ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПИ

У цій статті хотілося би зробити спробу окреслення синтетичного стилю в мистецтві Галичини кінця ХІХ - перших двох десятиріч ХХ ст. З цим стилем пов'язане усвідомлення великої ролі та значення монументального малярства - щось на зразок перших спроб П.Гогена в настінному малярстві і далі - відкриття А.Матісса чи Р.Дюфі в мистецтві Франції.

Входження мистецтва в культуру Галичини було органічним. В першу чергу відчувалася гостра потреба в монументальному напрямі, який мав розподілити усі види - малярство, декоративні мистецтва, архітектуру, інтер'єри - на засадах синтезу. Це було велике відкриття, тому що залучало до світу естетичних переживань великі маси реципієнтів. Чи не найкраще зумів це висловити і втілити в життя реформатор мистецтва Михайло Бойчук: "Український народ у своїх кращих колективних творах надає таке саме розуміння мистецтву, як і ми [...] Правдиві твори мистецтва мусять бути уяті в синтетичну форму, уґрунтовані на спостереженнях поколінь, обняті в національну форму і традиційно переказувані нащадкам [...] Треба пристосувати стиль, декорацію, зміст, вигляд до живої дійсності. Чому ми, українці, маємо найбільше може даних, щоби взяти на себе таке завдання? Тому, що ми маємо невичерпні джерела зразків в іконах, мозаїках, фресках, архітектурі, різьбі, скульптурі, вирізуванні, вишиванках, гончарстві, вибілках, писанках, килимах і т.д. А також у пісні, музиці, мелодіях, тапцях, обрядах, казках, думках, у мові... Це є наші неоціненні скарби, у котрих є вже увесь синтез малярства національного, синтетично-українського!"¹.

Отже, ідея монументального мистецтва, так живуча на галицькому терені упродовж віків, наприкінці ХІХ століття отримала повні творчі ін'єкції. Їх приносили молоді вихованці Віденської академії мистецтв і краківської мистецької школи, вихованці з Парижа і

¹ Бачинський С. /Жепела/. Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбярів на чужині. Спомин старого емігранта за роки 1908-1950 // Нові дні. - Торонто, 1952 (вересень). - С.17.

Мюнхена. Вони розуміли, що з втратою Княжої держави монументальне мистецтво не тільки не припинило свого існування в Україні-Русі, а розчинилося і продовжувало жити у формах нової культури. Так само було з візантійським мистецтвом, яке трансформувалося після падіння Константинополя значною мірою на українському ґрунті і набуло нових форм та якостей. Монументальне малярство Галичини мало далекі корені і глибокі традиції. Воно було пов'язане з культурами європейських народів, в першу чергу польського. Маємо хрестоматійні приклади, коли на запрошення польських королів галицькі майстри створювали поліхромію Ягеллонської каплиці на Вавелі, Троїцької каплиці у Любліні, каплиці в Сандомирі. Багата на образність і творчість представників XVII-XVIII ст. І.Рутковича, Й.Кондзелевича, Л.Долинського несли в собі зерна ренесансової і барокової культур, готувала ґрунт для синтетичних дослідів у мистецтві XIX ст. Разом з тим у новий час творення сецесійного стилю видатні майстри польського мистецтва С.Виспяський і Ю.Меґофер привнесли у загальнохудожній стан Галичини нове розуміння ролі монументального мистецтва у формуванні національно світоглядних засад рідної культури. Вони забезпечили в Галичині потребу поширення синтетичного стилю мистецтва, здатного спонукати до розвитку великі суспільні ідеї часу.

Відомо, що релігія в Галичині є виявом високих моральних цінностей народу. Вона охоплює внутрішні аспекти життя й проймає усі його зовнішні структури. Церква - Божий дім, де галичанин відчуває себе причетним до усіх добрих справ, що звершуються на землі, - якраз і надається для ствердження монументального мистецтва. З великим старанням, ретельністю й любов'ю численні професійні і народні галицькі малярі оздоблювали церкви, втілюючи в оформлених композиціях розуміння величчя давніх галицьких ікон і розписів. Церква була духовним вмістилищем синтетичного стилю, в якому однаково гармонійно співживалися фрески, спів, ікони, обрядові дійства, рукотворні вироби невідомих ремісників. Вона репрезентувала європейську культуру, де з однаковою мірою розподілялися і творчий пошук, і опора на давні традиції, і сподівання духовного очищення через мистецтво, своєрідний моральний катарсис. Отже, монументальне мистецтво Галичини програмувало збереження людиною її моралі,

правил етичного співжиття в суспільстві. Розписи на стінах мали дидактичний характер: хто виконував Божі заповіді, мав сподівання на кращу участь в потойбічному світі. Сцени "Страшного суду", що вміщувалися з західного боку, інші біблійні сюжети, мали нагадати кожному грішникові, що суд Божий - справедливий і чесний.

Крім морально-дидактичного значення, монументальні розписи в Галичині мали освітньо-пізнавальне спрямування. Вони розгортали перед глядачами сторінки давньої живої історії, розповідали про життя київських князів Володимира і Ольги, або галицьких - Данила, Льва, Василька Тербовлянського, або популярних козацьких ватажків Богдана Хмельницького, Івана Мазепи з гетьманської доби. Практика таких видатних малярів як Т.Копистинський (1844-1916) і К.Устиянович (1839-1903) була інспірована нужденним життям селянської маси Галичини, мала орієнтацію задовольняти її мистецько-естетичні потреби, відповідала настроям людей і будила в них духовну та історичну пам'ять. Десятки церков оформили і прикрасили згадані мистці, утверджуючи ідеали часу. У Преображенській церкві Львова Устиянович малює дві великі композиції "Мойсей" і "Христос перед Пілатом", а Копистинський - "Преображення".

Популярний для Галичини перелому століть образ Мойсея в Устияновича не випадковий. До нього звертаються також інші діячі культури. Образ цей символізував здатність на самопожертву заради народного щастя, давав знедоленому народові надію національної свободи. Так само не випадковими у Копистинського та Устияновича є сцени Хрещення Русі. У селах Батятичі (Львівщина) Копистинський і у Вістовій (недалеко від Калуша) Устиянович малюють композиції на тему Хрещення, що за умов поневолення слугувало ідеї національно-культурного відродження краю. Як вихованці Віденської академії мистецтв, Копистинський і Устиянович сповідували також прихильність до стильових потоків, що поширювали відомі майстри Х.Рубен, К.Майєр, К.Вурцінгер.

Ідея синтетичного стилю, розвитку монументального малярства в часи австро-угорського панування не могла мати перспективи, якби не місіонерська діяльність духовного пастиря, митрополита Андрія Шептицького. Відома його активність у галузі меценатства. Фундація

“Церковний музей”, заснована ним у 1905 р., трансформувалася в Український національний музей. Внесок митрополита у розвиток мистецтва Галичини вимагає окремого дослідження. Його пожертвування становили безліч творів, серед них пластика, малярство, графіка, рукописні книги, стародруки, численні вироби ремісничої культури. Але такий погляд не буде повним без усвідомлення й розуміння вагомості ролі митрополита у вихованні мистецьких кадрів Галичини і його значчій увазі до монументального мистецтва.

Молодих талановитих юнаків митрополит посилав за власний кошт вчитися до Мюнхена, Парижа, Флоренції, Відня. А.Шептицький був мистецьки освіченою людиною, знався з багатьма мистецтвознавцями, зокрема з С.Віткевичем, Я.Болоз-Антоновичем, І.Свенціцьким. Саме йому М.Сосенко, О.Новаківський, І.Северин, М.Паращук, М.Бойчук склали подяку за опіку і підтримку, звіряли свої творчі плани, розвиваючи засади українського модерну і монументального малярства. На першій чверть ХХ ст. припадає розквіт засад синтетичного стилю, який втілювали галицькі майстри. До числа кращих можна віднести поліхромії 1915 р. концертного і актового залів Музичного інституту ім.М.Лисенка у Львові. Для вивчення техніки стінопису Сосенко виїжджає до Києва і Кракова, щоб на цій основі виробити власну монументально-декоративну маперу. Важко переоцінити значення творчості цього мистця з трагічною долею його короткого життя. Він переконливо розвинув традиції мистецької культури. Це гостро відчули його сучасники після смерті Сосенка 1920 р., пам'ятаючи про численні поліхромії майстра церков у Підберізцях, Славську, Більче Золотому, Волоської церкви у Львові. Як писав М.Голубець, видатний критик і поет, “мало хто завважив, що тут втиснуто в візантійську схему неперебране багатство української орнаментики і фігуральних композицій”².

Галицькі майстри в своїх пошуках концепції монументального стилю підіймалися до усвідомлення його загальнонаціональної природи і традиційної української іконографії, впливів на його

² Голубець М. Модест Сосенко (1875-1920) // Громадська думка. - 1920. - Ч.32. - С.2.

еволюцію вітчизняної орнаментики, якій в епоху українського модерну приділялася значна увага. Не останню роль відігравали ряд компонентів - раціональна форма, композиція, колір, лінія, простір. Сосенко у власних програмних образних інтерпретаціях пішов далі своїх попередників, творчо реалізуючи багатющі надбання візантійсько-давньоукраїнської стилістики.

Треба було вселодіти творчою відвагою, щоб вивести галицьке до рівня загальноукраїнського, а згодом і європейського контекстів, і цей крок судилося зробити Михайлові Бойчуку. Галицький П'ємонт - Львів, - що жив у перші десятиріччя ХХ ст. атмосферою національного оновлення, не задовільнявся рівнем місцецьких запозичень, а й сам перетворювався у значний центр європейської мистецької культури. На цьому ґрунті, а також в атмосфері близьких контактів з модерністським Парижем - культом Монпарнасу, який втілювали французи Г.Аполінер, П.Пікассо, Ж.Брак, А.Сальмон, - а також у спілці з українськими авангардистами в особі О.Архипенка чи Сержа Фера та його сестри киянки Еттінгер, російськими вчешими Д.Айналовим, Г.Кондаковим, В.Іскровським, художниками М.Реріхом, Л.Крамаренком, Тараном, польськими, німецькими новаторами малярства, на такому багатому інтелектуальному тлі зростала неординарна постать Михайла Бойчука. До цього додамо пізніші контакти з мексиканськими муралістами, зокрема Д.Ріверою, угорськими в особі Бели Уітца, а також знайомство з представниками німецького авангарду і побачимо тоді в цих зв'язках, що мистецька Галичина стала таким магнітним полем, яке почало притягувати усю цивілізовану Європу. Недарма до Львова 1918 р. приїхав Марінетті - італійські футуристи зацікавилися галичанами так само, як п'ять років перед тим Марінетті розраховував на підтримку московських і петербурзьких представників української "Гілеї". Усе це - факти, які красномовно засвідчують єднання галичан в особі Асоціації незалежних українських митців (АНУМ) з французькими, бельгійськими та італійськими мистцями, а також авангардистською українською паризькою групою. Таке єднання мало своїм результатом перспективні міжнародні вернісажі у Львові 1931-го та 1932-го років.

Пам'ятаємо, що від піонерів галицького муралістичного руху, які започаткували український монументальний стиль, пішли далі, сміливо еволюціонували такі різні за характером і манерою творчості, з однаковими трагічними долями і прагненнями до національної свободи видатні майстри П.Холодний-старший, М.Осінчук, Ярослава Музика, М.Федюк, П.Ковжун, В.Крижанівський, Б.Дядинюк - ціла плеяда талановитих представників галицького монументалізму, яка робить честь національній українській школі синтетизму.

Мешкаючи з Парижі і уважно вивчаючи мистецькі культури цивілізації світу, М.Бойчук мріяв про створення школи монументального малярства, в котрій, як зв'язався митрополитові, "будем... оздоблювати церкви (виконувати фрески, мозаїки і вирізувати та малювати і подувати золотоміконостаси)"³. Він був вродженим організатором і надавався на керівника школи. Вже в Парижі біля нього горнулися ряд відданих йому молодих людей, яким він передавав свої теоретичні постулати і переконаність, що "візантійщина для України не чужа. Візантійська культура перетворилася з нашою поганською культурою, може, тисячолітньою"⁴. Рівно через чверть століття видагний організатор школи монументалістів на Україні М.Бойчук за ці переконання поплатився життям. Разом з ним мученицьку смерть прийняли його близькі друзі і соратники В.Седляр, І.Падалка, а також дружина Софія Налепінська.

Але тоді, в 1910 р., майбутнє не вважалося М.Бойчукові у похмурих барвах. Він переконливо відстоював ідеали нового мистецтва - монументалізму і навіть дизайну, що були навіяні сміливими експериментами європейської мистецької думки, можливо, Баухауза, і випереджували французьких пуристів в особі Озанфана і його adeptів. У Львові після повернення з Парижа мистець розпочав ряд творів, зокрема розписи каплиці Дяківської бурси, мозаїчну таблицю з написом над входом до будинку Національного музею. В ці роки регіони України горнутья під прапорами національної злуки. Бейчук прийняв замовлення розмалювати церкву Розумовських в селі Лемеші на

³ Волошин Л. Михайло Бойчук. Листи до митрополита Андрія Шептицького // Образотворче мистецтво . - 1991. - № 6. - С.23.

⁴ Рітко О. Бойчук і бойчукісти, бойчукізм. - Львів, 1991. - С.9.

Чернігівщині; зі Львова він виїхав до Ярослава, щоб здійснити розписи церкви XVIII ст. Починається період глибокого вивчення російської медієвістичної культури Новгород, Пскова, Москви. Бойчук прагне розгорнути працю по створенню в Галичині національного стилю. Але доля закинула його до Києва, де він взяв активну участь у створенні Української Академії мистецтв разом з іншими сподвижниками національної культури Г.Нарбутом, В.Кричевським, М.Бурачком. На повну височінь тут розгорнувся його талант керівника школи, справжнього шукача істини в мистецтві, який виводив українську національну культуру на європейські простори.

Подібно до Курбаса в театрі, Хвильового в літературі, Довженка в кінематографі, Бойчук започаткував другий український репесанс 20-х років. Однак практика Бойчука, його багаторічний досвід, творчі потенції учнів, - усе, починаючи від 30-х років, було грубо знищено. Ідеї монументального мистецтва, національного стилю були фізично зламані. Почалася масова еміграція українських митців, їх тулячка по цілому світові, де вони завойовували визнання.

Лише через 30 років нові покоління митців почали торувати шляхи монументалізму. Першим, хто взявся за цю справу в умовах ідеологічної стагнації, був Степан Кириченко. Цим шляхом пішли також Алла Горська і Опанас Заливаха. Кириченко знайшов собі вірних помічників, учнів (М.Стороженко, В.Федько, В.Прядка, М.Малишко). Галицькі ідеї створення національного стилю почали рухатися по новому, значно ширшому колу.

Від галицького монументального стилю шлях вів до національного і європейського рівнів мистецтва. Українська мистецька культура сміливо сходила в контекст європейської художньої спільноти. Новатори-піонери колись накресливали перспективу переходу культури від якості периферійної до світової - це була орієнтація на нові прогресивні форми мистецького мислення. Як показав час, ці спроби не були марними: вони дали ключ для розуміння і втілення нових естетичних ідей синтезу мистецтва, адекватних духові гуманістичної доби.

ВАСИЛЬ КУЧАБСЬКИЙ
(1895-1944?)*

Василь Кучабський належав до галицької плеяди учасників визвольних змагань за незалежність України першої половини нашого століття. Його ім'я, з ярликом "українського буржуазного націоналіста - лютого ворога українського народу", навішеного на нього тоталітарним режимом, було приречене на вічне забуття, а його науковий доробок - на зісне паплюження.

За скупими рядками в "Українській Загальній Енциклопедії"¹ та "Енциклопедії Українознавства"² важко збагнути, який внесок зробив Василь Кучабський в історію галицько-українського відродження та у створення українських збройних сил. Тому вважаємо за необхідне викласти деякі відомості з його життя і діяльності.

Василь-Дмитро Кучабський народився 4 листопада 1895 р. в Пустомитах (Волиці) біля Львова³. Друге ім'я - Дмитро, яке дали йому батьки за старою галицькою традицією, не ввійшло в історію. Та й сам Василь вживав його тільки в дуже рідких випадках. Його батько - Василь Дмитрович (1859-1910) був у Волиці власником невеликої земельної посілости. Мати - Олена Степанівна Головацька (1864-1933) - належала до великої священичої родини, яка прислужилась галичанам своєю значною душпастирською та просвітянською працею; родини до якої належав і Яків Головацький (1814-1888) і брати Павло (1825-1880) та Теодор (1812-1886) Леонтовичі⁴. У 1900 році Кучабські

* Дата смерті Василя Кучабського - 1945 рік, - подана "Енциклопедією Українознавства", а відтак повторена у працях деяких істориків, викликає певні застереження. Під час війни родина Кучабських проживала у м.Любліні, де Василь виконував доручення Берлінського університету по комплектації бібліотечних фондів. Люблін був зайнятий совєтськими військами влітку 1944 р., і в цей час могла загинути родина Кучабських.

1 Українська Загальна енциклопедія. - Львів-Станіславів-Коломия, б.р. - Т.2. - С.428.

2 Енциклопедія Українознавства. - Нью-Йорк - Париж, 1962. - Т.4. - С.1247.

3 Пустомитівський районний архів ЗАГС, книга № 508 (сторінки без нумерації).

4 Енциклопедія Українознавства. - Т.4. - С.1286.

переїжджають на постійно до Львова, де батько Василь Дмитрович, аж до своєї смерті⁵ займає посаду люстратора при Повітовій Раді⁶.

У Василя була ще сестра Стефанія (1889-1933), яка стала народною вчителькою, мала непересічні мистецькі здібності, і була після смерті батька опорою сім'ї, та молодший брат Володимир (1901-1945) - УСС, священник, катехит, журналіст та письменник міжвоєнного часу. У Львові, в 1900 р., Василя записують до Народної школи (так тоді звалась початкова чотирикласна школа, що була в ці часи обов'язковою для дітей Галичини). Василь вчився дуже добре, підростав надзвичайно здібним, проявляв велику жадобу до знань. Батько був завжди занятим по роботі, тому вихованням сина займалась мама та няня. Він заслухувався їхніми розповідями з минулими нашого краю і його народу. Особливо запала Василеві в душу і серце розповідь мами Олени про те, як у листопаді 1893 р. вона, разом з його батьком Василем, брали участь в надзвичайно урочистій події - перевезенні останків Шашкевича з Новосілок до Львова. Це була подія, що сколихнула десятки тисяч галичан до вияву свого національного самовизнання. Тоді вулиці Львова перший раз рясно замаляли жовто-блакитними прапорами. Вся Галичина маніфестувала свою влячність "Пробудителєві" краю. Василеві батьки брали участь в цій маніфестації і як родина Якова Головацького - побратима Маркіяна Шашкевича.

Після закінчення Народної школи, у 1905 р., Василь складає вступні іспити і поступає до Філії Цісарсько-королівської (тобто державної) Академічної гімназії у Львові. Це була одна із дев'яти українських державних гімназій в Австро-Угорщині. За своїм спрямуванням - гуманітарною, або класичною. Був це дуже солідний учбовий заклад розміщений на третьому поверсі Народного Дому, з гуртожитками, допомоговим фондом, з добре поставленим навчальним процесом. На особливу увагу заслуговує дуже високий, методично

⁵ Василь Дмитрович Кучабський та його дочка Стефанія були поховані у Львові на Личаківському кладовищі у родинному гробівці. На хресті з червоного граніту були викарбувані їхні прізвища та дати народження і смерті. Наприкінці сорокових років захоронення було знищене.

⁶ "Свідомство уродин і хрещення" Володимира Кучабського, число 826, парохія Успіння Пресвятої Діви Марії м.Львова (зберігається у автора).

цікавий рівень викладання, адже професорами були талановиті педагоги, такі як: І. Громницький, Ф. Колесса, С. Людкевич, І. Крип'якевич та багато інших. Із щорічних звітів гімназії ми дізнаємося, що Василь Кучабський протягом всього навчання вчився з "відзначенням". Володіючи феноменальною пам'яттю і аналітичним способом мислення, він міг дозволити собі написати в "Автобіографії" наступне: "Через усю гімназію я взагалі не знав, що се наука, бо ніколи, як далеко моя пам'ять сягає, я не вчився"⁷. Бо для того, щоб знати лекційний матеріал, йому достатньо було тільки прослухати виклад лекції професором, а "...образовання набирав я майже виключно поза школою - читанням книжок та належанням до тайних гімназійних кружків самообразовання, яких членом був я від 4 кл. [яси] гімназійної"⁸. Захоплення у Василя були різні: спочатку його цікавили природничі науки, пізніше, десь від 7 кл., белетристика, і уже у 8 кл. - історичні науки. Іспити зрілості - матуру - Василь здавав у травні-червні 1913 р. У "Звіті дирекції академічної гімназії у Львові за 1912-1913 шкільний рік" знаходимо: "свідоцтво зрілості одержали: ...Кучабський Василь - з відзначенням (уроджений 4.ХІ.1895 р. в Волиці в Галичині - філософія)"⁹. Василеві видали "Свідоцтво зрілості від дня 21 червня 1913 р. за № 59"¹⁰.

В своїй "Автобіографії" Василь згадує: "Під зглядом матеріальним був я весь час добре забезпечений. Найтяжчі часи для мене були хіба по 5 кл. гімн., коли то помер мій батько і я мусів на свої дрібні видатки постаратись о лекції. Тоді то засмакував я звичайної студентської долі - ходження на лекції в подертих черевиках, майже босою ногою серед осіннього, а то і зимового болота"¹¹. Зважаючи на це, 24 лютого 1911 р. декретом Крайового Виділу за числом 137609/10¹² Василеві була надана стипендія "200

⁷ Кучабський Василь. Автобіографія. - Центральний Державний історичний архів у Львові (далі ЦДА у Львові). - Ф.359 т. - Оп.1 т. - Спр.129. - Арк.121-123.

⁸ Там же.

⁹ Звіт дирекції ц[ісарсько-к[оролівської] академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912-1913. - Львів, 1913. - С.88.

¹⁰ Львівський обласний Державний архів (далі ЛОДА). - Ф.26. - Оп.15. - Спр.475. - Арк.104.

¹¹ Кучабський В. Автобіографія. - Арк.121.

¹² ЛОДА. - Ф.26. - Оп.15. - Спр.165. - Арк.336.

корон річно із фонду Кароля Скибінського"¹³. Хоча, як на тодішні часи, це була не дуже велика сума, та все ж вона приносила значне полегшення для дому. В найскрутніші дні мама Олега брала своїх дітей і їхала до сестри Ганни в Підмонастир на Бібрщині. В домі Володимира та Ганни Глиньських родина завжди могла знайти і матеріальну, і моральну підтримку.

"По зложенню матури 1913 р. записався я на Відділ Права Львівського університету, на яким і скінчив 2 курси (семестри - Ю.К.) вищеназваного відділу"¹⁴. Загальний політичний стан в університеті не був спокійним. Тут продовжувались змагання українського студентства за свій, український університет. Приступаючи до навчання, Василь Кучабський визначив собі для вивчення предмети з римського, німецького і польського прав та загальної філософії. Знаючи досконало українську, польську, німецьку, англійську, грецьку та латинську мови, почав вивчати ще і французьку¹⁵. Ще з часу навчання в гімназії відвідував курс лекцій М.Грушевського з історії України, приймав участь в роботі різних політичних гуртків, студентських вічах, зборах, зустрічах і т.п.

З наближенням війни гостро постала проблема утворення власних військових формувань.

Учнівська та студентська молодь об'єднувалася в таємні та напівтаємні гуртки. Василь Кучабський приділяв велику увагу участі і праці в цих гуртках. Ще десь у 1909 р. "Серед великої кількості цих гуртків - як згадував один із провідних історіографів стрілецтва О.Думін - щодо ясності програми і систематичності праці на перше місце вибився гурток у Львові під назвою "Мазепинський курс мілітарний". Заходом цього курсу, в якому брали участь між іншим і відомі опісля старшини УСС І.Чмола, В.Кучабський, Ф.Черник, появились перші українські військові підручники..."¹⁶.

На 1911 р. припадає виникнення при Філії української Академічної гімназії у Львові "першого таємного військового гуртка

¹³ Звіт дирекції... - С.66.

¹⁴ Кучабський В. Автобіографія. - Арк.121.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914-1918. - Львів, 1936. - С.14-15.

"Пласт" з метою військового вишколу. Його основниками та діяльними членами були... І.Чмола, В.Кучабський, О.Кучерішка, П.Франко, О.Степанівна та Р.Сушко"¹⁷. Будучи близьким товаришем П.Франка, Василь Кучабський мав можливість відвідувати гостинну хату Івана Франка.

З весни 1913 р. Василь Кучабський - провідний учасник товариства "Січові Стрільці", в якому зароджувались основи майбутніх військових формувань: "Українських Січових Стрільців", "Української Галицької Армії" та "Січових Стрільців"¹⁸. В українській термінологічній комісії Січових Стрільців з військової справи працювали О.Квас, Б.Платевич та В.Кучабський. "Ця комісія на початок війни видала десять військових підручників українською мовою..." в тому числі підручники "Вука" (псевдонім Василя Кучабського): "Кріс піхотного війська" 1 та 2 частини, "Сигналізація", "Теорія стрільання", "Зберігання зброї", "Шифри"¹⁹. Аналізуючи діяльність "Січей", Василь Кучабський скаже згодом, що думки більшості членів українських стрілецьких товариств не розходились з австрофільсько-лоялістичними настроями українського громадянства в Галичині. Дві суперечливі ідеї: самостійницько-державна та австрійсько-лоялістична в поглядах більшості членів стрілецьких товариств з'єднались в одну ідею. Але українська національно-державна думка перестала бути незрозумілою галичанам. Цю думку поширювали стрілецькі товариства, які увійшли у війну як оборонці національних прав у Галичині і як авангард визвольних змагань українського народу²⁰.

З самого початку війни у 1914 р. не було сумнівів, що український народ повинен іти в цій у спілці з центральними державами для боротьби з царською Росією. Виходячи з умов війни, об'єднані українські політичні партії Галичини підняли питання про створення українського Легіону при австрійській армії. Було створено Головну Українську Раду, яка для організації українських добровольців

¹⁷ Українські Січові Стрільці. 1914-1920 (наклад ювілейного комітету). - Львів, 1935. - С.8.

¹⁸ Кучабський В. Автобіографія. - Арк. 121.

¹⁹ Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. - Львів, 1990. - С.7.

²⁰ Кучабський В. Січові Стрільці. Воєнно-історичний нарис. - Львів, 1937. - С.11.

створила Українську Боеву Управу. У відповідь на "Зазив" ГУР та УБУ, в серпні 1914 р. Василь Кучабський одним з перших сформував у Львові сотню добровольців²¹, яка влилась до Легіону Українських Січових Стрільців. В цьому Легіоні він пройшов славетний звичайний шлях як командант чети та сотні. Він був серед сорока восьми перших офіційно поіменованих старшин УСС. Відзначався особистою хоробрістю та мужністю. Його героїзм проявився і в першому бою, в якому він брав участь 28 вересня біля с.Веречки²², і особливо в боях за Макінку²³ і Лисоню²⁴, за Болехів²⁵ і Семиківці²⁶.

Перебуваючи в рядах Українських Січових Стрільців, Василь Кучабський приділяв велику увагу стрілецькій творчості. Стрілецька творчість галичан започаткувала невмирущу добу духовного ренесансу України. Зусиллями гуртка Пресової Кватири у Львові, засновано часопис "Шляхи", який став виразником стрілецької ідеології та збірником матеріалів до історії стрілецтва. В ювілейному альманасі "Українські Січові Стрільці. 1914-1920" вказується, що в "Шляхах" "...друкувались праці стрілецьких літописців, новелістів та поетів. Між іншими на його сторінках появились вперше публіцистичні статті чет.[аря] Василя Кучабського..."²⁷. Звичайно, Пресова Кватирка мусіла мати в діючій армії своїх кореспондентів, щоб виконувати поставлені Боевою Управою завдання. "Влітку 1915 року працювали в полі такі молоді письменники та митці: Р.Купчинський, І.Балух, В.Кучабський, В.Дзіковський..."²⁸. В часописі "Шляхи" були надруковані такі твори В.Кучабського: "Спомин", "Метелиця", "Картини з дневника", дружній шарж-рисунок на сотника О.Будзиновського та інші матеріали. Коли мова іде про участь Василя Кучабського в стрілецькій творчості, то

²¹ Розлуцький Л. Записки до літопису Українського Січового війська // Шляхи. - Львів, 1916. - Ч.5. - С.157.

²² Дзіковський В. Бій під Веречками // Там же. - С.378.

²³ Думін О. Вказ. пр. - С.121.

²⁴ Там же. - С.180-187.

²⁵ Українські Січові Стрільці. 1914-1920. - С.38.

²⁶ За хоробрість, проявлену в Семиківських боях, Василь Кучабський був відзначений австрійським командуванням "Військовим Хрестом Заслуги III класу". ЦДІА у Львові. - Ф.353. - Оп.1. - Спр.77. - Арк.132.

²⁷ Українські Січові Стрільці. 1914-1920. - С.123.

²⁸ Думін О. Вказ. пр. - С.292.

необхідно, по-перше, звернути увагу на його цікавий нарис "День 28 червня 1915 р."²⁹, і по-друге, відзначити його участь в роботі у часописі "Самостійник". Про цей часопис О.Думін згадував так: "Тоді почав появлятися у Коші гумористично-сатиричний часопис "Самохотник", перший періодичний стрілецький орган. І пресовий гурток у полі підготовляв видання власного журналу, що мав друкуватися у Львові. Працювали над цим Василь Кучабський, Іван Балюх, Василь Бобинський, з малярів - Лев Гец та Іван Іванець"³⁰.

Як "...чоловік, що перестраждав ідею Стрілецтва, перейшов всі ступені її розвою..."³¹ Василь Кучабський дуже влучно виразив своє відношення до участі в стрілецькому війську в одному "Сотенному наказі", який він видав на відзначення медалями стрільців його сотні. В наказі зустрічаємо: "Заслуги, що їх положили Стрільці в сучасній війні є багато більші, чим нагороди за них у формі відзначень... Ся думка, що привела нас всіх в стрілецькі ряди, думка Самостійної України, думка оружного виборення самостійності, є багато вища і благородніша, чим бажання відзначень... ці на хвилю не можна забувати, що на Стрільцях лежить важкий обов'язок оружної репрезентації України. Нехай, як і досі було, нехай і на будуче, однією нагородою за пролиту Стрілецьку кров буде не медаль, а вдячність і пошана цілого Українського народу"³².

Бойова доля Василя Кучабського склалась так, що у вересні 1916 року він був захоплений в полон, і засланий до табору "Дубовци" біля Царицина³³. В таборі військово-полонених серед галичан вишкеле підпільна організація, мета якої - підготовка та здійснення втечі. В цій організації Василь Кучабський викладає російську мову та військову справу. Лише на самому початку 1918 р. їхній задум здійснився³⁴.

²⁹ З кривавого шляху Українських Січових Стрільців. - Львів, 1916. - С.30-36.

³⁰ Думін О. Вказ. пр. - С.133.

³¹ Кучабський В. Автобіографія. - Арк.123.

³² ЦДА у Львові. - Ф.353т. - Оп.1т. - Спр.2. - Арк.51.

³³ Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців // Календар-альманах "Червона Калина" на 1934 рік. - С.48-49.

³⁴ Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради // Календар-альманах "Червона Калина" на 1928 рік. - С.9.

19 січня 1918 р. Василь Кучабський, Андрій Мельник, Роман Сушко, Федір Черник та інші прибувають до Києва. Цей день став днем створення "Куреня Січових Стрільців" під командуванням Євгена Коновальця.

Василь Кучабський обирається членом "Стрільцької Ради Січових Стрільців", командує сотнею та полком. В рядах Січових Стрільців він проявив себе як здібний, сміливий і рішучий командант і дипломат.

Період участі Василя Кучабського в "Січових Стрільцях", особливо в 1919 році, є маловивченим, вимагає окремого дослідження. Достовірно відомо, що він на чолі своєї сотні, здобувши Шекавицю, звільнив у Києві Поділ від військ Муравйова. Коли був вчинений гетьманський заколот, "Стрільцька делегація в складі Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Михайла Магченка й Василя Кучабського в довшій, відвертій розмові, в якій звертала увагу на лиха в Українській Державі, виразно заявила, що Січове Стрільцтво досі стояло і завше в майбутньому непохитно стоятиме на платформі української державности і що воно проти всякого виступить, хто її валив би"³⁵. Як командант сотні Василь Кучабський брав участь в протигетьманському повстанні в листопаді 1918 р. Відомо, що Василь Кучабський у цьому ж листопаді у Хвостові займався постачанням військової техніки та харчів для цілого фронту під Києвом. "Незалежно від цієї організаційної праці Січових Стрільців, для якої залишено у Хвостові Василя Кучабського у зв'язку з Директорією і Головним Командуванням Військ Директорії УНР, ішло у Хвостові формування самого цього Командування. Коли Стрільці виїздили 18 листопада з Хвостова на Мотовилівку, то Директорію і Оперативний Штаб повстання - всього кільканадцять осіб - залишили були на хвастівській станції під охороною одного Стрільцького скоростріла й дев'яти Стрільців зі школи підстаршин під наказами Василя Кучабського"³⁶. Коли Василь Кучабський налагодив постачання, він

³⁵ Кучабський В. Січові Стрільці... - С.89.

³⁶ Там же. - С.126.

став командиром п'ятисотенного третього хуреня в створеній 21 листопада Дивізії Січових Стрільців³⁷.

Очікує дослідження істориків також діяльність Василя Кучабського як дипломата. Адже відомо, що у 1919 році він був у складі дипломатичної місії України у Швеції, в часі, коли послом там був К.Лоський³⁸.

На грудень 1919 р. припадає саморозв'язання групи Січових Стрільців. На цей час Василь Кучабський - командир 2 полку піхоти³⁹. Генерал М.Безручко згадував: "6 грудня відбулась остання нарада вищих начальників Армії УНР, на якій вирішено пробитись на тили ворога, давши окремим частинам і особам вибір щодо дальшої їхньої долі. Того ж дня на останньому зібранні командирів частин Групи Січових Стрільців вирішено Групу розв'язати"⁴⁰. А уже на другий день, 7 грудня, Група Січових Стрільців була інтернована поляками і відправлена через Шепетівку, Рівне до Луцька. Василь Кучабський знаходився в Луцьку разом з членами Стрілецької Ради сот. І.Андрухом, полк. Р.Дашкевичем, сот.Я.Чижем, сот.М.Матчаком, полк. А.Мельником, полк.Є.Коновальцем та полк.Р.Сушком⁴¹. "Нам дійсно вдалося вибратись за кордон - згадував Є.Коновалець, - де з весною 1920 р. зібралася переважна частина членів Стрілецької Ради, а саме: полк.А.Мельник, пок.підполк.ген. штабу Ю.Отмарштейн, полк.Р.Дашкевич, сотн.В.Кучабський, пок.сотн. І.Андрух, сотн. М.Матчак, сотн. Я.Чиж і сотн.Чорний"⁴². У липні 1920 р. в Празі відбулося останнє засідання Стрілецької Ради. Там було визнано недоцільність дальшого перебування за кордоном, закликано усіх Січових Стрільців до повернення в Галичину.

Львів, куди повернувся Василь Кучабський, як і уся Галичина, знаходився під польською окупацією. Ще на Паризькій мирній

³⁷ Там же. - С.128.

³⁸ Календар-альманах "Червона Калина" на 1939 рік. - С.48.

³⁹ Енциклопедія Українознавства. - Т.4. - С.1247.

⁴⁰ *Безручко М.* Від Проскурова до Чорторії // Золоті Ворота. - Львів, 1937. - С.258.

⁴¹ Там же.

⁴² *Коновалець Є.* Причини до історії української революції // Золоті Ворота. - Львів, 1937. - С.312.

конференції у червні 1919 р. Польща зобов'язувалася перед державами Антанти гарантувати українцям культурну автономію. Своїм законодавством Польща давала гарантії українцям на свою мову в початкових школах, на самоврядування трьох галчських воеводств. Однак ці гарантії не були виконані. В умовах підпілля починалася політична боротьба проти окупаційної влади. Було засновано революційну Українську Військову Організацію (УВО), яку очолив Є. Коновалець. УВО була "створена гуртком старшин, головне з-поміж складу колишнього корпусу Січових Стрільців (Є. Коновалець, А. Мельпик, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж, Є. Зиблікевич й ін.), з метою боротися за самостійність України революційними засобами, розглядаючи себе як зародок "армії в підпіллі"⁴³.

Василь Кучабський зазнавав переслідувань з боку поліції. За ним було встановлено стеження та постійний нагляд. Деякий час його тримали у львівській в'язниці. Все це утруднювало йому життя та навчання у Львівському таємному українському університеті. 7 коли у березні 1923 р. Рада Амбасадорів прийняла рішення про приєднання Галичини до Польщі, в середині цього ж року Василь Кучабський змушений був виїхати з України.

На еміграції він займає скромні посади журналіста, бібліографа у Берліні, Кілі та Любліні. Одночасно проходить його становлення як публіциста та історика. Його погляди зімкнулися з державницько-консервативною течією в історії та публіцистиці, течією, яка однаковою мірою конфліктувала як з комуністичною ідеологією так і з ідеологією Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Дмитра Донцова⁴⁴. Ця течія популярно називалася школою В'ячеслава Липинського.

"Липинський був центральною постаттю серед видатних представників інтелігенції. Деякі з них заслуговують персональної згадки: Історики Дмитро Дорошенко (1882-1951), Степан

⁴³ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії Нової України. - Львів, 1991. - С.58-59.

⁴⁴ Про це див., напр.: Грицак Я. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Ратуша. - Львів, 1990 (10 листопада). - Ч.16.

Томашівський (1875-1930) та Василь Кучабський (1895-1945) (всі вони були активними публіцистами)...⁴⁵.

Василь Кучабський бере активну участь в роботі Українського Наукового Інституту в Берліні. Цей інститут був створений у 1926 р. До 1931 р. інститут очолював Д.Дорошенко, відтак І.Мірчук. З 1927 року УНІ починає видавати "Записки" (Abhandlungen), які містять розвідки з різних наукових ділянок, написаних як на німецькій, так і на українській мовах (Видано три томи: в 1927, 1929 та 1931 роках). В цих "Записках" публікувалися, між іншими і праці Василя Кучабського. "В діяльності УНІ в Берліні завжди важливим завданням була опіка над українською академічною молоддю в Німеччині та підготовка наукового доросту. Для цього інститут мав стипендії, які призначав українцям, студуючим на німецьких високих школах, а також і цим молодим дослідникам, що готувались до наукової праці... Із цих стипендіатів вийшло немало добрих наукових працівників, особливо істориків"⁴⁶ - так відзначає роботу УНІ дослідник української еміграції С.Наріжний. До речі, він вказує що стипендіатом першої категорії УНІ був Василь Кучабський. Далі С.Наріжний вказує, що "в німецьких наукових органах найбільше матеріалів містили різні українські історики: Д.Дорошенко, Б.Крупницький, І.Мірчук, З.Кузеля, В.Кучабський..."⁴⁷.

Наукова спадщина Василя Кучабського в наш час є маловивченою та не систематизованою, роздрібленою в Галицькій та закордонній періодиці. Його праці з історії стрілецтва, з міжнародних відносин та дипломатії видавалися б окремими виданнями українською та німецькою мовами. Тут не можемо не назвати таких фундаментальних його праць, як "Січові Стрільці (воєнно-історичний нарис)" (1937) та "Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-23" (1934), в якій він досліджує українську справу на широкому міжнародно-політичному тлі. Заслужують на увагу і такі дослідження, як "Україна і Польща" (1933), "Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919"

⁴⁵ Лисак-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. - Львів, 1991. - Т.ССХІІ. - С.53.

⁴⁶ Наріжний С. Українська еміграція. - Прага, 1942. - С.215-216.

⁴⁷ Там же. - С.250.

(1931.), "Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918-1919 року" (1932), "Зовнішньополітичне положення об'єднання українських армій у "Чотирикутнику Смерти" в липні-серпні 1919" (1931), "Польська дипломатія і "східно-галицьке" питання на паризькій мировій конференції в 1919 р." (1931), "Значіння ідей В'ячеслава Липинського" (1935), "Симон Петлюра в світлі історії" (1936) та інші.

Наукова громадськість Галичини гідно визнала доробок Василя Кучабського як вченого - історика. В 1938 році він, доктор філософії, професор, стає дійсним членом Наукового Товариства ім.Т.Шевченка⁴⁸.

Його дружина - Ганна Залужна - дочка священика з Рогатинщини, в міжвоєнний час стала відомою дитячою письменницею. Співпрацювала з галицькими часописами "Дзвони", "Нова хата" та з часописами, які видавались у Німеччині "Deutsche Rundschau", "Monatshefte zur Literatur, Kunst und Wissenschaft"⁴⁹. Творчість Ганни Кучабської у наш час цілковито виключена з літературного доробку Галичини.

Життєвий і творчий шлях Василя і Ганни Кучабських та їхнього сина Левка трагічно обірвався десь наприкінці другої світової війни, правдоподібно у 1945 році. Часопис "Поклик сумління" наводить з цього приводу таку думку: "певний здогад можна висловити. В перші повоєнні роки в країнах Західної Європи співробітниками органів НКВС були заарештовані, вивезені в СРСР і репресовані відомі українські військові діячі: Вільгельм Габсбург, Омелян Лисняк, Михайло Матчак, Микола Залізняк, Іван Іванець, Альфред Бізанц та інші"⁵⁰.

Ймовірно, що серед цих репресованих була також сім'я Кучабських.

Ми вважаємо, що Василь Кучабський своєю участю у визвольних змаганнях за незалежність України, своєю працею як вчений - історик і публіцист, та й врешті усім своїм життям заслужив нашої доброї

⁴⁸ ЦДІА у Львові. - Ф.309. - Оп.1. - Спр.391. - Арк.2.

⁴⁹ Там же. - Ф.327. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.56.

⁵⁰ Поклик сумління. - Львів, 1990 (1 листопада). - Ч.11.

пам'яті. Тим більше, що незабаром виповниться сторіччя від дня його народження, і ця річниця має бути вшанованою.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ НОВОГО ВИДАННЯ "ДОКУМЕНТІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО"

Перевидання "Документів Богдана Хмельницького" вже давно стало актуальною потребою. Тепер передбачається, що така робота буде здійснена Інститутом української археографії АН України, і, згідно з планами Інституту, конкретні кроки у цьому напрямку вже проводяться. Окрім цього, перевидання "Документів..." є одним з пунктів пропозованих заходів державної програми України по вшануванню 400-літнього ювілею від народження гетьмана. Це свідчить, що справа нового видання збірника сьогодні набирає загальнодержавної національної ваги.

У тих відомих працях українських вчених (І.Бутич, І.Сварник та ін.), де вже публікувалися доповнення до збірника, головна увага акцентувалася на самих листах гетьмана як на основному матеріалі документів.¹ Додатки до збірника певною мірою обходилися стороною попри те, що вони також мають важливе значення. Тому всі нижчесподані витяги з рукописних фондів бібліотек Києва та Львова, а також з праць М.Грушевського, Л.Кубалі, підбірки документів А.Грабовського стосуються додатків для збірника.

Для додатку № 1 подається один універсал з рукопису Мартина Голінського. У збірнику він поміщений в іншій копії (с.628-629). Сам Голінський пише, що такі універсали великою кількістю розповсюджувалися перед Берестецькою битвою (див.пр.2). Упорядники збірника слушно відмічають невідповідність мовного стилю Хмельницького і того, яким був написаний універсал. Через це вони визначили його сумнівним. Тим не менше немає жодних підстав заперечувати, що цей лист написаний без гетьманського відома (не лише з тої причини, що універсал вийшов ім'ям Богдана

¹ Додатково виявлено ряд списків публікованих документів; док.5.-ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-Арк.471-472(скороч.); док.8.-Ibidem.-Арк.106-107; док.23.-Ibidem.-Арк.139-140; док.25.-Ibidem.-Арк.167-168; док.27.-Ibidem.-Арк.173-174; док.28.-Ibidem.-Арк.169; док.29.-Ibidem.-Арк.170; док.30.-Ibidem.-Арк.172; док.31.-Ibidem.-Арк.174; док.34.-Ibidem.-Арк.185(у гіршій копії - арк.181); док.49.-Ibidem.-Арк.217-219,233-234 (помилк. з датою 24 January 1649); док.65.-Ibidem.-Арк.269-270; док.77.-Ф.5.-Од.зб.2286/II.-Арк.35-зв.-36(помилк. з датою 8 жовтня). Також Л.Кубалю поставив цю дату у виписці документа.-Од.зб.5769/III.-Арк.425-426; док.78.-Ibidem.-Арк.35; док.80.-Ibidem.-Арк.35-35-зв.; док.85.-Од.зб.189/II.-Арк.295-296; док.92.-Ibidem.-Арк.332-334; док.100.-Ibidem.-Арк.337-338; док.133.-Од.зб.2286/II.-Арк.119; док.142.-Од.зб.189/II.-Арк.526; док.144.-Од.зб.2286/II.-Арк.181(помилк. з датою 27 серпня); док.242.-Од.зб.189/II.-Арк.709-710(помилк. загол."Copia listu od Hmicinickiego do hana tatarskiego"); додаток № 1-док.2.-Ibidem.-Арк.243-244; док.7.-Ibidem.-Арк.624.

Хмельницького, але й тому, що гетьман був найбільше зацікавлений у розповсюдженні таких закликів). Як перший, так і другий аргументи, однак, не є достатніми, щоб зробити остаточний висновок з приводу документа. Тому, маючи це на увазі, в публікації документ залишився там, де його помістили І. Крип'якевич та І. Бутнч.

Для додатку № 2 - одна нотатка: було би, здається, раціональніше, окрім звичайної констатації факту невиданого документа, подавати його зміст, де можливо, у тій формі, у якій він дійшов до нас у джерелі або монографії, з якої користуємося.

В цілому, метою такої публікації не могли бути які-небудь загальні висновки. Це є лише звичайний штрих до цілісного образу. Матеріал додатків постійно поповнюється, і такою добіркою хотілося би привернути до них увагу дослідників Хмельниччини, щоб збирати для нового видання "Документів Богдана Хмельницького".

Витяги подаються згідно з орфографією рукописних матеріалів з незначним регулюванням написання великих літер і розміщенням розділових знаків до сучасних вимог. Датування подано за Григоріанським календарем.

Додаток № 1. Сумнівні та підроблені документи, які приписувались Богдану Хмельницькому.

*Універсал Богдана Хмельницького про скликання козацького війська.
Весна, 1651 р.*

Ja, Bohdan Chmielniczky, Hetmon Woyska Zaporowskiego, daje do wiadomosci, ze kogo ten moy unwersal doydzie, aby sie ku woly moy sklaniały, y czo w nim napisanego, skutkiem wypelniał, obiecuiąc kazdemu takiemu wszelakie wolnosczy pod czas panowania swego; a ktorby temu był przeczywny, garłem karany będzie etc.

Львівська наукова бібліотека АН України
ім. В. Стефаника. - Ф. 5: Осоліньських. - Од. зб. 189/II. - Арк. 474.² (копія)

Додаток № 2. Список документів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах і літературі, але не виявлених.

1 Лист Богдана Хмельницького до маршалка коронного.

²Під універсалом коментар Мартина Голіньського: "Temy unwersalamy bardzo chłopcy buntule y Rus pobuntował, obiecuiąc ym wszelakie wolnosczy od roboczizny, telko czynsza pewne zeby dawali czorok. Npom to bardzo zasmakowała ta wolnoscz a tak czo żywo z chłopow do rebelyei, do woiny".

Червень, 1648 р.³

List od Hmielniczkiego do JMsczy p. Opalinskiego marszałka koronnego czytano⁴, którym sie omawia, co pressyamy wielkiemu przywiedziony beł z Woyskiem Zaporowskym do wojennej resolutyey.

ЛНБ АН України.-Ф.5.- Од.зб.189/П.-Арк.124.

2. Лист Богдана Хмельницького до конвокаційного сейму.

Перша половина липня, 1648 р.

Слова гетьмана⁵: "...wolno bi mi cie puszczic y nie puszczyc, ale zem poslow swoich poslal do Warszawy cum summissione, prosząc o miloszyerdzie, dla tego cie puszczam, zebysz upewnien w tym Rzeczpospol[itu] o prawdziwym moym upokorzeniu, y zeby troy poslowie we wszystkim wiare mieli."

ЛНБ АН України. - Ф.5.-Од.зб.189/П.-Арк.126.

3. Лист Богдана Хмельницького до польського війська, обложеного у Збаражі.

З табору, біля 20-х чисел серпня, 1649 р.

Tegoż dnia oddano list od Chmiela, w którym oznajmuje Ich MMPP regimentarzom naszym, że za zbliżeniem się Je[go] Kr. Mści stanął za łaską bożą pokoj między wojskiem Koronnym i Zaporozkim; dołożył tego w liscie: "Ażeście WMM kilkakroć sto tysięcy Hanowi JMci obiecali, abyście one zgotowali, za których odebraniem car⁶ JMśc ustąpi"⁷

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.2286/П.-Арк.48.

4. Листи Богдана Хмельницького до короля, королеви і польського сейму.

Кінець листопада-початок грудня, 1649р.

Takze poslowie przyuechali kozaczy na seym⁸ maiącz listy od Hmielniczkiego y od Kozakow do Krola JM, do Krolowey JM y do Senatu, prosząc o pokoy, aby beł zawarty y skonczony.

³Ймовірно, що цей лист був привезений до Варшави посольством на чолі з Федором Вешняком разом з іншими паперами.

⁴На конвокації.

⁵Звернені до п.Собеського, котрий, виряджаючись із Колака до Варшави, попав у полон до козацького війська.

⁶Хан.

⁷Реакція польського війська на цей лист була дуже різкою; "...нічого не дамо, хоч би там вмєрти мали... того ніколи не було, щоб ханові мали щось обіцяти".

⁸Варшавський по укладанню Зборівського миру.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-Арк.297.

Król czytał uniwersały i złożył oświadczenie listowne Chmielnickiego, który się twómaczył, że to nie Kozacy, ale czern nieposłuszna rabunków się dopuściła.

Kubala L. Jerzy Ossoliński.-Warszawa, 1924.-S.372.

5.Лист Богдана Хмельницького до підстарости богуславського.

Листопад, 1650 р.

Ma list P. starosta Sokalski, ręką samego Chmiela pisany, gdzie pisze do podstarościogo Bohuslawskiego, żeby tam żadnej possessiej nie dawał staroscie Sokalskiemu⁹, przydając to, że Adam a Bogdan są tacy bracia, których tylko rydel a motyka rozerwie.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.2286/II.-Арк.115.

6.Лист Богдана Хмельницького до царгородського патріарха.

Наприкінці 1650 р.¹⁰

“...патріарх Партеній (Партемію) показував йому¹¹ писане Хмельницького, з котрого виходить, що гетьман хоче покористатися турецькою поміччю тільки для скріплення свого становища проти Польщі.”

Грушевський М. Історія України-Руси.-К., 1928.-Т.IX.-Ч.I.-С.137.

7.Універсали Богдана Хмельницького до козацьких полків.

Березень-квітень, 1651.

Tym wszystkim pułkom rozkazaw Chmiel, aby wszystka potęgą, spodziewając się wojsko nasze zastać, sציagać ku Kamiencu Podolskiemu¹², a tą obległszy, na dalszą del:aracją jego oczekiwali, bo się większej jeszcze potęgi od Chana... spodziewa.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.2286/II.-Арк.144-зв.

8.Листі Богдана Хмельницького до повстанських загонів у Чорнобилі.

⁹“Kisiel zajechał starostwo Bohuslawskie P. staroscie Sokalskiemu, powiadając, że mu jeszcze na elekciej królewskiej nieboszczuk pan kanclerz* rezygnował i trzyma je per praesidium Chmiela.”

*Юрій Оссолінський.

¹⁰Листи-відповідь патріарха датовані від місяця лютого 1651 р.

¹¹М.Грушевський переповідає реляцію цесарського посла у Царгороді Шмідта.

¹²Пізніша облога Кам'яця тривала від 9 до 12 травня 1651 р.(Арк.146).

Березень-квітень, 1651.

"W Carnobylyu mnych, co był Dominikanem, zbiera ochotnyka; iuz ych ma pięczset a czodzien więcey przybiwa. Sam stoy na folwarku w Lieliowie, myłya od Carnobyła...Do tego mnycha częste lysty od Hmielnickiego bywaią..."

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-Арк.457-468.

9 Лист Богдана Хмельницького до козацького війська, котре облягало Кам'янець-Подільський.

Кінець квітня-травень, 1651 р.

Do Demka tesz Hetmana polnego kozaczkiego prziset list teyze noczy¹³, zeby sie z woiskiem tu sład ku niemu ruszał...

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-Арк.499.

Wczora Chmiel przysłał do naszego wojska¹⁴, zalecając służby, a pytając sie jezeli są Lachy w miescie.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.2286/II.-Арк.147-зв.

10. Другий лист Богдана Хмельницького до козацького війська, котре облягало Кам'янець-Подільський.

Кінець квітня-травень, 1651.¹⁵

Ze czwartku na piątek¹⁶ w pułnocy przyszed do nich¹⁷ gorący uniwersał Chmielów, aby, wszystko zostawiwszy, komunnikiem jedni za woiskiem naszym¹⁸, drudzy przeciwko niemu poszli¹⁹

ЛНБ АН України.-Ф.5.-2286/II.-Арк.146-зв.; Grabowski A.

Ojczyście spominki. - Kraków, 1845. - Т. II. - S. 76. -

Tey noczy ze cwartku na piątek przisedł do nich drugi uniwersał od Hmiela, aby zostawiwszy wszelkie zdobyczy, coprzedzey ku niemu sie pospiesaly.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-Арк.500.

¹³ 10 на 11 травня.

¹⁴ Цю відомість поляки взяли від полоненого козака.

¹⁵ У збірнику цей лист либно визначено 20-ми числами травня (с. 658).

¹⁶ 11 на 12 травня.

¹⁷ До козаків.

¹⁸ Польське військо у травні громадилося під Сокалем.

¹⁹ Під час послішнього відступу з-під Кам'яця за цим універсалом, козаки випустили всіх в'язнів "...ообоже плці і рѳзней кондусеуе..."

11. Універсали Богдана Хмельницького до козаків, щоб військо збиралося на Маслівому Ставі.

З Павлочі, середина липня, 1651 р.²⁰

...powiadają, że uniwersały wyszły z rady Chmielowej, którą miał pod Pawłowczą z tamtej strony, żeby się kupili do Masłowego Stawu...

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.2286/П.-Арк.175.

12. Два листи Богдана Хмельницького до п. Яницького, слуги старости калуського.

20-ті числа липня, 1651 р.²¹

Z listow dwu Chmielnickiego rebellizanta, do pana Janickiego slugi JMP starosty Kaluskiego pisanych, ktorych jest summa takowa, ze ma wiadomość, że JKMć ciągnie z wojskiem w Ukrainę, a panowie ukraiński²² są tego przyczyna, którzy króla JeMść do tego przywodzą, aby w Ukrainę szedł, czego, panie Boże, zawaruj: gdyż wolimy panu swemu hołdować, niż poganinowi, na co się zanosi.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.2286/П.-Арк.178.

13. Листи Богдана Хмельницького до М.Потоцького та М.Калиновського.

Вересень. 1651.

...stał Chmielniczky do JMP Potoczkiego... y do JMP Kalinowskiego wojewodę Czerniehowskiego, Hetmana polnego koron[nego], traktuiąc o pokoju y zgodę.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/П.-Арк.536.

14. Лист Богдана Хмельницького до польного гетьмана Мартина Калиновського.

²⁰Відомість ротмістра Стрижевського, котрий їхав під'їздом до Любартова і Бердичева за наказом Миколая Потоцького. У збірнику є матеріал про подібний універсал з Корсуня (с.658 - Акты Южной и Западной России. - СПб., 1862. т. III. - С.461, 473). У підбірці А.Грабовського (у "Документах..." (там же) помилково посилання на "Starożytności historyczne..." під тим самим універсалом з Корсуня) згадка лише про універсали, котрі Хмельницький, ніби, видавав з дозволу хана, перебуваючи у т.зв. татарському полоні, котрий сумнівний: "...Хан...Chmielnickiemu pozwolił wydać uniwersały, aby się Kozacy do Hana kupili i w żywność jak najlepszą opatrowali, a mianowicie w suchary, w proch i strzelbę." "Uniwersały wydaje Chmiel będąc więźniem" (Starożytności historyczne polskie/zebr. A.Grabowski. - Kraków, 1840. - Т. I. - S.333, 336)

²¹De data 25 et 27 july.

²²Державці.

31 травня, 1652.²³

...ultima may Chmielnicku pisał do P. Hetmana naszego, daiąc mu znaczący jego sinocek Timosek swowolnemu kozakamy wypiskamy y z orda tatarską ydzie do ciebie. Zebyś był ostreżny, bo pewnie iutro będziesz miał goscia.

ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-Арк.581.

15 Лист Богдана Хмельницького до московських послів Артамона Матвеева та Івана Фомина.

Чигирин, середина червня, 1653 р.

"...писал к ним гетман Богдан Хмельницкий и писарь Иван Выговский, и велел пай²⁴ с вами, царского величества послы, из города Ставиша ехать до города Чигирина".

Центральна наукова бібліотека АН України
ім.Вернадського.-

Од.зб.15542-15543/II.-Арк.27.

16 Лист Богдана Хмельницького до полтавського полковника Мартина Пушкаря (кінець квітня-початок травня, 1656 р.)

... писал к нему, Мартыну, гетман Богдан Хмельницкий
чтоб он . . . с полком своим шел на Гнилой Ташлык под Умань тот
(час), а в том де месте всем полкам сходиться . . .

ЦНБ АН України.-Од.зб.15540/II.

17 Лист Богдана Хмельницького до полковника Григорія Лісницького.

Кінець 1656-початок 1657 р.

Писав, "...ознаймучи, же хан кримський перемирье разорвал и всем ордам третий раз каже, жебы до войны готовались".

ЦНБ АН України.-Од.зб.15540/II(додаток).

Додаток № 3. Список місцевостей, в яких Богдан
Хмельницький перебував у 1648-1657 рр.

Перша половина серпня, 1649 - в Озерній. (ЛНБ АН України.-Ф.5.-
Од.зб.2286/II.-Арк.45).

1651

6 березня - у Білій Церкві (ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-
Арк.452).

25 березня - у Білій Церкві (ЛНБ АН України.-Ф.5.-Од.зб.189/II.-
Арк.463).

²³у "Документах..." є лише згадка, що наприкінці травня Хмельницький писав лист до Калиновського (див. ст.659).

²⁴Козацьким провозахатим Кіндратові Бурлаю та Силуянові Мужилівському.

- Перша половина квітня - в Чечельнику (ЛНБ АН України. - Ф.5.-
Од.зб.2286/П.-Арк.145); в Животові "...зарєчїє..." (Ibidem. -
Арк.144-зв.).
- Кінець квітня-початок травня - в Меджибожу (ЛНБ АН України. -
Ф.5. - Од.зб.2286/П. - Арк.147).
- 27 травня - у Золочеві (ЛНБ АН України. - Ф.5. - Од.зб.2286/П. -
Арк.154-зв.)
- 29 травня - у Зборові (ЛНБ АН України. - Ф.5.-Од.зб.2286/П.-
Арк.152).
- У червні до 19 числа - у таборі між Вишнівцем та Збаражем (ЛНБ АН
України.- Од.зб.2286/П.-Арк.155); дві милі від Тернополя у
напрямку до Збаража (Ibidem. - Арк.156-зв.); під Вишнівцем
(Ibidem. - Од.зб.189. - Арк.503).
- Липень.(до 19 числа) - три дні у Паволочі (ЛНБ АН України. - Ф.5.-
Од.зб.2286/П. - Арк.174-зв - 175.).

ДО ЗАСНУВАННЯ "RUTHENISCHE REVUE"

Для вивчення політичних процесів у Галичині кінця дев'ятнадцятого - початку двадцятого століття особливу цінність мають документи, зібрані в особистих фондах провідних українських політичних діячів, партій та наукових установ. Серед цих документів значну частину становить листування. Листи, позбавлені офіціозу, часто стають ключем для розуміння багатьох складних моментів історії.

Вашій увазі пропонується два листи, що зберігаються у фонді Наукового товариства імені Шевченка в Центральному Державному Історичному архіві України у Львові. Ці листи належать Романові Сембратовичу, ім'я якого в наш час є майже невідомим. Тому варто спочатку сказати декілька слів про особу Сембратовича. Незважаючи на коротке життя (прожив тридцять років), Р.Сембратович мав помітний вплив на український політичний рух в Австро-Угорщині. Він народився 1876 року в сім'ї священика. Активність проявляв ще в гімназії, був прихильником радикальної ідеї. Але згодом відійшов від соціалістичної платформи і став на позиції демократичного радикалізму.

Вступивши на правничий відділ Віденського університету, не залишає політичної роботи: працює в товаристві "Січ", робітничому товаристві "Родина", що було тоді віденським відділенням Української радикальної партії. В цей час з'являються в центральній австрійській пресі його перші публікації. Вже в статтях, що були опубліковані в двотижневику "Die Wege" (Шляхи), чітко вимальовується політичне кредо Р.Сембратовича: захист прав та інтересів українського народу в Галичині.

В 1901 році Р.Сембратович стає засновником німецькомовного тижневика "X-Strahlen" (X-Промінь); інформує європейську громадськість про українське питання.

Сембратович добре знає про численні зловживання польської адміністрації в Східній Галичині, нерівноправність становища поляків та українців. Цей фактаж він використав при написанні книжки

"Polonia irredenta" (Незалежна Польща), що вийшла в 1902 році у видавництві "Neuer Frankfurter Verlag". З критикою цієї роботи виступила не тільки вся польська преса, але й ліва українська. Лідер Української соціал-демократичної партії Микола Ганкевич, виходячи з "патріотичних завдань пролетаріату", помістив у газеті "Воля" (пресовий орган УСДП) статтю "Націоналістичний сифіліс"¹, де критикував автора "Poloniae irredentae" за антипольський та германофільський характер публікації. Дійсно, робота Сембратовича мала антипольський характер, але вона була спрямована проти руху, що живився шовіністичною ідеєю відродження Польщі "від моря до моря".

В 1900 році заходами членів УНДП в австрійському парламенті було створено український парламентський клуб, з метою відстоювання інтересів народу на державному рівні. Наступним кроком цієї партії стало створення української пресової служби за кордоном. Оскільки в цей час Роман Сембратович уже був відомим публіцистом, депутат Василь Яворський запропонував йому очолити редакцію німецькомовного українського часопису, а в травні 1903 року вийшов перший номер "Ruthenische Revue". Одночасно цей часопис був органом українського парламентського представництва (до складу редакції увійшли депутати до ради державної Андрій Кос та Василь Яворський) і Народного Комітету УНДП, отже редакторів залішалося мало місця для висловлення власної позиції. В одному з листів до М.Лозинського, пояснюючи ситуацію в редакції "Ruthenische Revue", Р.Сембратович писав: "Вам усе те видається бліде, але для видавців "Ruthenische Revue" я знов занадто радикальний"². Незважаючи на це, журнал досягнув певних успіхів. Передруки з "RR" почали з'являтися в німецькій, шведській та італійській пресі. Зокрема, майже всі європейські газети зробили передрук Емського указу російського царя Олександра II (1876), переклад якого німецькою мовою з'явився 1904 року в "Ruthenische Revue". Але згодом часопис починає занепадати - на виданні позначилась хвороба редактора, а 8 січня 1906 року Роман Сембратович помер від

¹ Ганкевич М. Націоналістичний сифіліс // Воля. - Ч.21-23.

² Лозинський М. Ті, що від нас відійшли. - Львів, 1917. - С.9.

туберкульозу. Редакцію очолив В.Кушнір, а часопис прийняв назву "Ukrainische Revue"³.

У першому листі, що тут публікується, висвітлюються умови створення часопису, подаються різні позиції членів редакції щодо його назви. Як видно з тексту листа, розходження з редакцією були і в Михайла Грушевського, який постійно критикував галицький консерватизм, лояльну щодо уряду політику УНДП. Отже і в цьому випадку, запропонована ним назва "Україна", не відповідала поглядам прихильників галицького автономізму і тому була відкинута. Другий лист показує ставлення Івана Франка до ідеї створення українського німецькомовного часопису у Відні. Сумнів Франка у доцільності такого видання, напевно, був просто небажанням ще раз мати справу з провідниками Української Національно-демократичної партії (Франко, будучи засновником цієї партії, вийшов з неї в 1900 році). Певні застереження були у Франка також щодо антипольської спрямованості редактора видання.

Ці два листи були написані редактором "Ruthenische Revue" наприкінці 1904 - початку 1905 років на адресу Наукового товариства ім.Шевченка у Львові. В кореспонденції не вказано прізвище адресата, але, очевидно, що це була людина, близька для Р.Сембратовича за поглядами і авторитетна для нього.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Wien, am 17 грудня 1904 р.

В. поважаний Добродію!

Звертаюся до Вас з проською, якій Ви - гадаю - не відважете. Найперше хочу розказати Вам історію діла, в якому до Вас удаюся. Вже при основаню "Ruthenische Revue" звертав я увагу на популяризоване назви Україна - українець в західній Європі. Я ставив внесеня, щоби часопись назвати "Ukrainische Revue" або просто "Ukraine". Однак моя гадка стрінула ся з замірами иньших членів

³ Леоцицький К. Українські політики. - Львів, 1936. - С.91-92.

комітету пресового, що термін "ukrainisch" в Європі не звісний, отже буде перешкодою - а з другого боку противники уковають з сего нове оружје, себто закид шовінізму, що ось то, мовляв, "романтичні націоналісти" борють ся о назву і т.д. Так то ми прийняли таки назву "Ruthenische Revue". Однак Тивонович в порозуміню з д[окто]ром Коцовским перли, щоби чим скорше видавати часопись, бо як ні, - то вони спровадять до Відня якогось комісара Лаврівського і будуть на свою руку видавати (я радив, щоби розпочати в осени 1903). Щоби Тивонович не зробив комедії [він і так хотів пізніше за вказівками Дра Коцовского, котрий в отвертих кореспондентках називав нас всіх "Баденюками", взяти часопись в свої руки і ми муслі а ж судово з ним розправитися], муслі ми часопись чим скорше видавати і не могли чекати аж зробять руські малярі вінету. А німець зробив вправді не погану, але для нас зовсім не відповідну. Тому то я старав ся уже кілька разів змінити єї. Перш усього ті вужі можна би замінити нашими народними взірцями. Відтак хотів би я, щоби за посередством вінети популяризувати назву України (н.пр. через якусь алегоричну фігуру з відповідним підписом). Проф. Грушінский, до котрого я в тій справі (сплинувшого року) удався, радив помістити у формі орнаментики мапу України з написсю "Ukraine". Розумієся виконане булоби вже річію артиста, чи // то його артистичної фантазії. Тільки в середині мусить остатися місце на титул і зміст числа - так як було дотепер. Впрочім на мою гадку артистови годі диктувати, як має виконати сю задачу - головна річ в тім, що требаби вінети відловідаючої нашим інтенциям і тенденциям. І то требаби мати рисунок як найскорше в руках, бож треба справити відтак кліш дібрати барву паперу і т.д. Тому то звертаюся до Вас з просьбою, попросити в нашім імені о се котрого з наших артистів-малярів, гадаю, що найкраще б д. Труша. Прошу мене ласкаво звістити відворотною почтою, чи можу на се числити.

Дякуючи наперед,

Пишусь

з поважнем, Р.Сембратович.

ЦДІА України у Львові. - Ф.Зс/309. - Оп.І. - Спр.896. - Арк.2-2/зв.(оригінал)

№ 2

Wien, am 6/1 1905

В. поважаний Дзбродію!

Справа д.Терещавівця маєсь ось як: д.Кушнір згадував мені свого часу, що йому хтось передав статтю про Гребінку (я думав, що се якийсь віденський студент) з тим застереженням, щоби нічо не зміняти - "стаття написана в тоні не зовсім відповіднім, наводить такі дрібниці, як стріча з К-ю і т.д. взагалі без зміни її ніяк не можна би містити...". З огляду на се я поручив Туряньському написати сільветку.

Ваша гадка, що до певного рода симетрії зовсім справедлива - хоч так строго сеї справи нігде не беруть. Прочитайте подібні сільветки з французкої, або німецької літератури, про якусь симетрию нема там навіть бесіди! Я мав в проєкті подібні сільветки ще перед основанем "Ruthenische Revue" і моїм ідеалом була також симетрия і тому я хотів, щоби написане всіх сільветок (або бодай певних груп, що стоять в стислій звязи) взяв на себе оден письменник. В протягу двох літ (1903 і 1904) написав я виключно в сій справі більш 300 листів. Ну, і якіж наслідки? - Спитаєте. - В моїй теці єсть разом з Вашою (кромі вже надрукованих) 9 сільветок, між котрими придаєся до друку 2-3 (розумієся разом з Вашою). Про Куліша і Костомарова дістав я з України статі, котрі до Вашої сільветки про Шевченка зовсім не пасують, і взагалі не надаються до друку. Щоби заковати яку таку симетрию (не тільки під виглядом технічним!) остає мені хіба одна дорога, просити Вас о написане сільветки Костомарова і Куліша для ч.2-го і 3-го.

Щоби Вам дати образець трудностей, з якими нам треба боротися, розкажу Вам знов один епізод з історії "Ruthenische Revue". Я Вам вже писав, що ми зовсім не по своїй волі розпочали так скоро видавати часопись, соціяльнож я був за тим, щоби підождаги ще

кілька місяців. 1-ше число появило ся 15-го мая. При кінці марта відносився комітет до Д-ра Франка з просьбою о співробітництво а спеціально о статті з історії літератури. Відтак просив я Франка приєднати нам публіцистичну поміч проф. Грушівського і Павлика. Я писав Франкови виразно, що хотівби їм трем (Франкови, Грушівському, Павликови) віддати до розпорядимости після потреби й цілу часопись. "Містити Вам будемо все, що пришлете, будете мати на часопись найбільший вплив і можете єї зробити такою, якої схочете..." се були мої слова. На всі наші листи відповідав Франко // в грубий сварливий - в цивілізованім світі не уживаний спосіб. Казав, що писати не буде, що ми справу тільки скомпромітуємо і т.д. Ми рішили дати спокій всякій гадці про співробітництво Франка. Однак Д-р Кос, котрий Франка дуже добре знає віддавна, з ним мешкав і т.д. виступив проти сего рішення. Д-р Кос казав, що Д-р Франко ніколи не визначав ся культурними формами в житю товарискім, ганьбити всіх і вся уважав все за свій обовязок, ніколи і ніким не виразив ся добре, всіх все мав за крайних дураків і т.д. - однак се єсть слабість, на яку ми повинні "примкнути очі", бож Франко високо-заслужений чоловік, котрому треба такі слабости прощати і т.д. Остаточно ми рішили ще раз звернутися до Франка. Сю місію переняв посол Романчук, котрий тоді як раз їхав до Львова. Романчук просив устно Франка, котрий знов вїхав з лайкою, що мовляв наша програма глупа і т.д. але все таки обіцяв остаточно прислати статейку для 1-го числа і дійсно прислав єї. По появі 1. числа просив я знов Франка о історію літератури а Гнатюка о статю про положене угорских Русинів. На се не дістав я ніякої відповіді. Минув спорий шмат часу. До Львова приїхало кількох українців. Двох з них Л. Жебунев і Б. Грінченко, вїїхали відтак у Відень - а з ними й Франко. І я тут з ними зійшовся. Було се в полудне. Ми всі чотири переходили через цісарський "Бург". Ї середині йшов Д-р Франко зі мною, з одного боку Жебунев, з другого Грінченко. Я став Франка намовляти, щоби дописував до "Ruth. Revue". На се сказав він мені отсі слова: "Я думав, що се буде часопись послів, але бачу, що Ви хочете з сего зробити культурний орган, отже буду Вам радо помагати, пришлю Вам розвідку з поля історії літератури, а може й деякі переклади з Котляревського..." Відтак обговорили ми в Cafe Central плян публікації обіцяної

розвідки, котру я обов'язався видати окремою відбиткою. Д-р Франко вернув відтак з Грінченком до Львова. Не прислав нам вправді ніякої статі, але за те поганьбив нас в хроніці "Літ. Наук. Вістника" що не містимо статей з історії літератури ані про угорських Русинів. З Києва дістав я лист, що "у Львові казали українцям люди, котрі з початку дописували до "Ruth. Revue", що ся часопись стоїть в зносінах з гакатистами...". Весною 1904 був Франко у Відни. Д-р Кос бачив ся з ним в Cafe Central. Франко сказав між иньшим отсі слова: "... Ruth. Revue не є нічо иньшого, як продовжене Polonii irredent-u..." Коментарі усякого рода тут злишні!

Таке саме щасте маємо і з иньшими письменниками. Я удався до розличних людей о статю про культурну організацію Русинів. В літі 1904 дістав я гарну і простору статю на сю тему (по українськи). Але я не міг ніяк згодити ся з выводами автора дотично тов. ім. Шевченка, а зглядно дотично теперішніх провідників сего товариства. Після моєї гадки найбільші заслуги околу організації наукового і літературного руху поклали проф. Грушівський і Д-р Франко - їм отже належить ся заслужене місце в статі на згадану тему. Між тим автор названої статі вилаяв їх обох прямо в некультурний спосіб. Я переклав розвідку на німецьке, полемічну єї часть викинув, а на се місце вставив відповідний уступ, ну і дав до друку. Автор, діставши коректуру, вилаяв мене (замість Франка і Грушівського!) і заказав статю друкувати. Подібно вийшло і з залученими тут у високій степені безтактними репліками. Репліку Legarus - а я в значній мірі скоротив і злагодив - і за се дістав бештанину.

Здоровлю міцно Р.Сембратович.

P.S. Напишіть мені відвортною поштою, чи пришлете короткі сильветки Куліша і Костомарова. У нас вправді дуже скромний гонорар - але платимо його всім, що живуть з пера, або суть з покликания письменниками. Доси платили ми: Кобилянській, Семенюкови, Томашівському, Лозиньському ін. Отже й Вам належить ся. Веселих свят! Р.Сембратович.

ЦДІА України у Львові. - Ф.3с/309. - Оп.І. - Спр.896. - Арк.3-3/зв.(оригінал).

ЛИСТ ТИТА РЕВАКОВИЧА ДО ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

1967 року Тернопільський краєзнавчий музей отримав від відомого львівського художника Григорія Смольського, зятя гнатюкового швагра Івана Бодняра, частину архіву академіка для музею у Велесневі. Ця частина складається з неопублікованих рукописних праць В.Гнатюка - статті "Уваги про українську пращоспись і літературну мову", збірника народних легенд "Як повстав світ", різний виписок для роботи, карт угорських провінцій із зазначенням сіл рукою вченого, в яких мешкали українці-русини, листів від наукових установ, кількох фотолистівок до рідних з австрійського курорту Алланд, особистих документів, багатьох фотографій, серед яких багато з дарчими підписами визначних діячів української культури. Тут були унікальні рукописні збірники народних пісень у записах З.Доленги-Ходаковського та О.Бодяньського, які вже опубліковані.

Про ці матеріали я написав статтю під назвою "Скарби з архіву В.М.Гнатюка" (Народна творчість та етнографія . - 1973. - №6). Серед документів був лист відомого у свій час культурного і громадського діяча Тита Реваковича (1848-1919) до Володимира Гнатюка, написаний 12 березня 1917 року. Проте, згідно з "порядками" тих часів, інформацію про цей лист було вилучено зі статті.

Т.Ревакович брав активну участь в інтелектуальному житті Галичини. Він, зокрема, виступав з цікавими розвідками у "Записках Наукового товариства ім. Шевченка" (так, 1914 р. публікував "З переписки письменників 1860 років в Галичині" (Т.117-118), 1918 - "З початків ширення поезій Шевченка в Галичині" (Т.126-127), 1919 - "До автобіографічних поем М.Устияновича"(Т.128) та ін.).

Ревакович мав тісні взаємини з багатьма тогочасними діячами культури. Наприклад, він контактував з відомим українським поетом Миколою Устияповичем та його сином - художником і письменником - Корнилом, котрий 1868 р. намалював його портрет.

З Володимиром Гнатюком Тит Ревакович був знайомий задовго до 1917 року. Вони, зокрема, зустрічалися 1904 року на літніх курсах української мови для слухачів Галичини і Східної України у Львові, про що свідчить фотографія, опублікована в українському часописі у Словаччині "Дружні вперед" (1966, №3), а згодом - у "Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику" (також у Словаччині, 1967, №3). Тит Ревакович сидить у першому ряду серед товариства з Володимиром Гнатюком, Михайлом Грушевським та Іваном Франком.

Лист до Гнатюка Ревакович написав у с.Красно над річкою Бечвою (Чехія), куди автора закинуло воєнне лихоліття. Це, власне, своєрідна рецензія на працю В.Гнатюка "Национальке відроджене

австро-угорських українців (1772-1880)", яка вийшла 1916 року у Відні. Автор листа зазначає, що до написання його спонукала стаття Гнатюка "Нащо у нас видаються книжки?", котру прочитав у "Ділі".

Ревакович дав високу оцінку дослідженню Гнатюка "...за то піднесене українського духа, яке віє з цілої розправи". Рівночасно, він вважає за потрібне вказати на неточності, допущені вченим, доповнює його.

Ревакович виступає як гарячий прихильник утвердження народної мови в усіх сферах життя. Він викриває фальшиву політику австрійського намісника Галичини графа Голуховського щодо українського шкільництва.

Ревакович торкається невідомих деталей заборони "Русалки Дністрової", зачіпає проблему "язичія", повідомляючи, що в ті часи навіть деякі порядні, віддані рідному народові люди помилялися. З цим питанням тісно пов'язана проблема москвофільства. Кожного зацікавить розповідь, наприклад, про лідера галицького москвофільства Михайла Качковського, котрого Ревакович знав особисто.

Лист, безперечно, викликає інтерес у дослідників вітчизняної історії кінця XIX - початку XX ст.

ДОКУМЕНТ

Красне над Бечвою на Морсві

12.3.1917.

Високоповажний Добродію!

Перед 2ма місяцями спровадив'єм був собі з "Союза визволення України" Вашу наукову працю: "Національне відроджене австро-угорських українців 1772-1880 рр." По прочитанню був'єм Вам вдячний за ту сумлінну докладну розправу і за то піднесене українського духа, яке віє з цілої розправи. Хотів'єм Вам мою дяку за се діло виразити; але якось при сьогоднішнім неспокійнім життю се відтяглося.

Аж тут читаю в фейлетонах "Діла" Ваші знамениті артикули: "На що у нас видаються книжки?" Добре, щосьте порушили ту справу і приговорили людям до серця і до розуму. Може то що pomoже. Бо¹ наші люде скорше програють в карти й видадуть на трунки, як щоби українську книжку й газету купили. Дуже добре зробилисьте, щосьте подали українські² назви українських сел³ з Угорщини. Я походжу з угорської границі, де села по галицьким боці Ялинковате, Волосячка,

¹Після цього закреслено "що".

²Дописано над рядком.

³Так у тексті.

Хащіване, Опорець, Лавочне, а по українсько-угорським боці:⁴ Присліп, Новоселиця, Ляховець, Студене, Скотарсько-Волбве (Ökörmezö), Верецькі - не суть далеко від нас. Мене дуже разило, як читав'єм виключно мадярські назви українських угорських сел, де наші славні Українці Січові Стрілці пробували і кров свою проливали і молоденьке своє жите лишали. Дуже добре съте зробили, що передекліновалисье деякі назви українських угорських місцевостей. Не забуду до смерти, як в моїх ухах від діточих літ прим.[іром]⁵ форма нашими людьми говорена: "в Верецьких" - а тут пясали наші люде Біг знає по якому.

Дуже добресъте зробили, щосьте виступили против уживаню⁶ в чужих мовах⁷ навіть українцями імен власних: "Dziedzicki" місто "Diduckyi" і т.п. "Prze//myśl" місто "Peremyschl" і т.р.

З нагоди читаня Вашого діла: "Національне відроджене австро-угорських українців 1772-1880" хочу поділити ся з Вами деякими моїми думками, котрі, може би, шкода було з собою⁸ до гробу понести. І так:

до стор. 4 і 50: "1848 зобов'язали ся питомці нашого духовного семінара у Львові, що до того часу по польськи говорили, по українськи говорити." Яко ученик низшої гімн.[азії] у Львові від 12⁹ вересня 1855¹⁰ до 16 липня 1859 бував'єм в духовнім семінарі так у знайомих мині питомців, як і у префекта б.[лаженної] п.[ам'яті] о. Луки Пілана і все чув'єм, що семінаристи говорили межи собою лиш по польськи, а семінарицька старшина говорила до них по українськи, хоть відчасти в "язичію". Знане було "боимо"¹¹ О. Спіритуального Д-ра Цілановського, що стрітився з українським мужиком коло великого болота. Ц. каже до українця: "Земледілец, аще ли возможно есть, сіе бреміє без опасности поврежденія сапог перегрясти". Українець: "Що, що, егомосць, я по німецьки не розумію". Ц.: "Малоумен, гряди вон". У.: "І того не розумію".

⁴ Далі викреслено "Гов".

⁵ Дописано над рядком.

⁶ Так у тексті.

⁷ Три слова дописані над рядком.

⁸ Дописано над рядком замість викресленого: "зі мною".

⁹ Дописано над рядком.

¹⁰ Цифра дописана над рядком. По тексту у році 1855 остання цифра перозбірливо переправлена.

¹¹ Так у тексті.

до стор.7. Євген Згарський, Ксенофонт Климкович, Іван Березинський (швагер о. крил.[ошанина] Чапальського¹²) і другі належали вже в першій половині 1850-их років до українського кружка в Станіславові. Вірші Ксеноф. Климковича знаходять ся вже в "Читанці для гімназій", котру Василь Ковальський видав, мабуть, 1852. Підписані там суть псевдонімом Кс. Климк-а "Іван Хмара".¹³

До ст.9. "Мандатарі" істновали в Галичині до р.1835 то є до заведення ц.[ісарсько-] к.[оролівських] повітових урядів к.[aiserlich-] к.[önigliche] Bezirksämter, найнижчої власти, що лучила в собі політичну і судову власть, а не до конституції, котру заведено патентом з 20 жовтня 1860. Як не мав к.к. Bezirksvorsteher судейського іспиту, то були¹⁴ selbstaendige k.k. Gerichtsadjunkten над суд.[овим] відділом¹⁵.

До ст.10."під безпосередню управу Краєвої Шкільної¹⁶ Ради", хибує додаток: "хотра попирала і попирає навіть в українській части Галичини положене шкіль".

До ст.30. Коли я був 1859/60¹⁷ в V-ій гімн.[азіальній] клясі в Дрогобичи, учив нас української мови - нїм прийшов о.Кирило Селецький, тепер.[ішній] парол: в Жужели, - катихит о. Василь Чемарник. Одного разу прийшов В.Ч.¹⁸ збентежений до кляси, задав нам українську¹⁹ задачу, котру казав нам "друкувати кирилицею", бо так наказав директор гімназії Bronisław Trzaskowski (великий польський патріот) на підставі наказу гімн.[азіального] інспектора Дра²⁰ Євсевія Черкавського. І ми, ученики, друкували кирилицею сю задачу, хоть як нам тяжко було. Коли другу задачу задавав, казав нам В.Ч., що можемо її писати вже скорописю. Се все²¹ діялося в осесі 1859 р., коли намісник Голуховський не зміг українському народови накинути латинку в українські: писані²².

До ст.31. Приятель мого Батька, лок. о.Никола Устиянович, "Соловій Руси", казав міні, що//що²³ коли цензор О.²⁴ Венедикт

¹²Розшифрування прізвища приблизне.

¹³Вгорі над буквою "м" дописано ще дві букви "м".

¹⁴Дописано над рядком.

¹⁵Від початку речення написано між рядками.

¹⁶Буква "к" дописана над рядком.

¹⁷Цифри дописані над рядком.

¹⁸Дописано над рядком

¹⁹Дописано над рядком.

²⁰Далі закреслено "Євст".

²¹Буква "в" дописана над рядком замість вкресленої.

²²Букви "и" та "і" повторені над рядком.

²³Так у тексті.

Левицький віцеректор дух. |овного| сем. |інара| нашого, дістав "Русалку Дністрову" до цензурованя, і коли прочитав перші 4 рядки*, котрих сенс: "Згадаймо передвіцький час, як весело у нас було, а як²⁵ сумно нині в нас", обурился й сказав: як можна так нельояльно писати і не дозволив друкувати; а й, може бути, що вже видруковану в Буді 1837 "Русалку Д." не дозволив пустити в рух.

До ст.5 і 26. Хто був Лев Венглі́нський? Моя жона каже, що в 1860-их роках знала панка у польськїм убраню Weęglińsko-го, часткового дідича з Карапчієва на Буковині, ученого чоловіка, котрий жив в приязни з вірменськими дідичами і учив у них дітей - особливо у Богдановича²⁶ Григорого (Grzesia), свого приятеля і колеги з прав, - в Ошехлїбах на Буковині і у Пасакаса в Вітелівці²⁷. Він писав і уходив за поета. Чи не є се Лев Венглі́нський?

До ст.38. Згаданий о.Василь Чемарник, заст. |упник| гімн. |азіального| катихита при гімн. |азії| в Дрогобичи, держав нам екзорти в "язичію". Директор Тчасковський, котрий катихита дуже не любив, бо катихит²⁸ був вірний українському народові, закидав єму, чому не говорить екзорти в народній українській мові²⁹, тільки - як казали тоді Богдан Дідицький³⁰, голова українського літературного руху, і єго товариші - так званім "висшим слогом", що пізнійше народовді називали "язичієм". Коли катихит³¹ прийшов до нас до V кляси, - була се в році 1859/60 найвисша кляса в гімназії і катихит³² заходив ся з нами, учениками V кл.³³, дружнo - жаловався на то жаданє директора, і щоби оправдати свій "висший слог" український, казав: "Чи виділи ви де літературу, котра би була писана "хлопською" мовою?"³⁴ Тож мусить ся, виробляючи літературну мову, писати "висшим слогом". Треба знати, що О.Василь Чемарник, пізнійший парох в Сяноку, був сином хлопа - передміщанина з Дрогобича, що

²⁴Дописано над рядком.

* На вигнано не маю жодної книжки під рукою Т.Р. (прим. авт.).

²⁵Дописано над рядком.

²⁶Закреслено "Христоф..."

²⁷Слова розшифровано приблизно.

²⁸В оригін. - катехит.

²⁹Дописано над рядком.

³⁰Гімн і прізвище вченого дописано над рядком.

³¹Остання буква дописала над рядком замість викреслених "тъ".

³²В оригін. - катехит.

³³"...учениками V кл." дописано над рядком.

³⁴В оригін. лапки не закриті.

учив ся в гімназії Самбірській яко відзначаючий ученик і що³⁵ був наскрізь добрий, шляхотний чоловік, і що йому ніколи на думку не прийшло "хлопа" понижувати і ним гордувати.

До ст.43. Я був з бл.п. Михайлом Качківським при окружнім суді в Самборі³⁶ від р.1869 до 1872. М.К. був радником краевого суду, а я був авскультантом. Він мав карний реферат і писав все вирокі не тільки в українській народній мові, але і українським письмом. Мене, як і всіх народовців, дуже не любив і, мабуть, приписовав нам в своїй голові дуже не підхлібні прикмети. Коли 1872 пішов на весні в пенсію і мав виїжджати³⁷ в подорож до Швеції, а відтак - до Росії, здивав мене в Самборі³⁸ на проході межи вербами коло³⁹ Бісковницького гостинця і сказав ми ті слова: "Я їду тепер до Штокгольму, звідтам поїду в Росію, а з Московщини поїду на Україну і буду тут ходити від хати до хати⁴⁰ (sic!), і коли переконаю ся⁴¹, що мова, якою українці говорять, є та сама, якою ми в Галичині говоримо, то я тоді⁴² "ваш!" Поїхав і, на жаль, не вернув. В дорозі з Штокгольму до Петербурга захорував на хольєру, і в Кронштаді⁴³ помер, а рим.[сько-]⁴⁴католицький сьвященник поляк⁴⁵ Sokotowski, его поховав. Іронія долі, що, ніби то, "русского" ховав лях на "русській" землі. При//суді пов.[ітовім] в Самборі перепроваджовав'єм по нім спадщинне поступоване. Він лишив в паперах 67.000 зол.[отих] реньских, котрі записав - о кілька собі пригадую - на літературний фонд. О 6.000 зол. реньск., котрі взяв з собою в подорож, упоминав'єм ся через ц.к.⁴⁶ австрійського амбасадора в Петербурзі у російських властей; але они в Росії пропали. Богданови Дідичькому записав льєгат річних 300 зол. реньск., котрі запевно Б.Д-му аж до смерти виплачовано. Чув'єм, що спадщинні акта по с.[вітлої] п.[ам'яті] М.Качківським⁴⁷ перенесено, відтак, до ц.к. суду повітового С 148 у Львові.

35 Закреслена буква "б" ("шоб").

36 Дописано над рядком.

37 Так у тексті.

38 Дописано над рядком.

39 В оригін. - коли.

40 Дописано над рядком.

41 Дописано над рядком.

42 Слово написано і над рядком.

43 Так у тексті.

44 Дописано над рядком.

45 Дописано над рядком.

46 Дописано над рядком.

47 "...по с.п. М.Качківським..." дописано над рядком.

До ст.44. Стоїть: "Луки Цибика, "Михайла" Попеля, Богдана Дідицького". Має бути "Маркіла" Попеля. Він прийшов 1858/59 до ц.к. акад.[емічної] гімн.[азії] у Львові з Тернопілля⁴⁹ і учив мене в IV гімн.[азіальній] класі "української" мови. Маленький ростом - був се статочний й поважний⁵⁰ чоловік. Коли пішов до Росії і став православним єпископом в Холмі, став московським ренегатом.⁵¹

До ст.48. Коли редакция "Слова" видала в серпні 1866 маніфест до українців в Галичині під заголовком: "Ми Русские", і коли відкрито признала ся до єдності з Москвою, тоді, мабуть, в Відні наказали намісникови Голуховському, щоби постарав ся о політичний український орган. Голуховський поручив видаване такого органу під назвою "Русь" моїм добрим знакоми⁵² Федорови Заревичеві і Косцьови Горбалеви. Вони взяли собі до помочи Александра⁵³ Могильницького, сина Антона (поета) і, відай, зразу Володимира Стебельського. Голуховський жадав, щоби "Русь" ведено в "польським" дусі. Але Ф.Зар.[евич], К.Горб.[аль] і Ан⁵⁴.Могильницький були занадто добрими українськими патріотами, щоби се вдіяли. Они вели політику в "Русі" так, як добро українського народа вимагало. Так з тої причини, як, і коли над то, і скомфісовано "Русь", перестав уряд, а властиве в его імени Голуховський, "Русь" субвенціонувати, - і тоді "Русь" упала, тим більше, що навіть народовці, на жаль, її не поперли, а редактори безсребреники були.

⁵⁶В який спосіб ухвалив сойм у Львові 1866 закон про Краєву Раду Шкільну. Коли мало прийти до голосованя, почали українські послы з соймової салі виходити. Але в дверях став велит граф Адам Потоцький і таку позицію приймив, що не важив ся⁵⁵ жаден з мастих корпулента на українських крилошан і других достойників послів графом шпурнути на бік і вийти. В такий спосіб голосованя відбуло ся в⁵⁶ притомности українських послів. Якби наші послы були вийшли, не було би компльету до ухваленя того дуже шкідного нам закона.⁵⁷ Се оповідав мині очевидець, тодішній посол о. Никола Устиянович.

⁴⁸Так у тексті.

⁴⁹Дописано над рядком.

⁵⁰Буква "и" дописана над рядком.

⁵¹У тексті переставлено стрілками (ренегатом московським).

⁵²"...моїм добрим знакоми..." дописано над рядком.

⁵³Дописано над закресленим "N".

⁵⁴Так у тексті. Має бути "Ал."

⁵⁵Дописано вгорі.

⁵⁶Дописано вгорі замість викресленого "...при..."

⁵⁷Ціле речення дописано в стовбчик справа натрикінці сторінки.

Засилаю Вам сердечне поздоровленє.
З високим поважаньом,
Титко Ревакович.

Етнографічно-меморіальний музей В.Гнатюка у Велесневі
(Тернопільщина). - Інв. № МР-65, - Арк.1-4 (оригінал).

JANUSZ KACZMARCZYK. BOGDAN CHMIELNICKI. -
Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. - 272 s.

Про науковий зміст окремих положень докторської праці польського вченого з Ягеллонського університету в літературі згадувалося ще тоді, коли сама книжка версталася у друкарні¹. Вона вийшла у світ 1988 р. Її вступ, п'ять розділів, епілог, коротка характеристика бібліографії доповнюються додатками, іменним покажчиком та списком ілюстрацій.

В українській історіографії вже з'явився відгук на цю книжку². Тут хотілося б звернути увагу на суттєві доповнення до нього.

Автор монографії визначає мету дослідження у самому вступі: "...ким був і до чого прагнув Богдан Хмельницький...", які завдання ставив перед собою. Для того, щоб розв'язати ці питання, дослідник відмовляється від стереотипів Ф.Равіти-Гавронського, поширених у польській науці, а рвнучасно бажає уникнути протилежної крайності.

Біографія Богдана Хмельницького до 1648 року дуже небагата на факти. На це звертає увагу кожен дослідник тієї епохи. Я.Качмарчик не уникає суперечливого питання про шляхетське походження Хмельницького. Але детально проаналізувавши суть проблеми, автор утримався від однозначного висновку за недостатньою кількістю джерел.

У монографії зазначено, що Богдан провів свої молоді роки у Львівському єзуїтському колегіумі. Це, однак, не підтверджується безпосередніми свідченнями; потрібно було відзначити також інше ймовірне місце навчання у Ярославі. Першу достовірну згадку про майбутнього гетьмана маємо від 1620-го року, коли він потрапив до полону у бою під Цецорою. Дуже великого значення вчений надає відомій легенді про Хмельницького і Потоцького у Бродях,

¹ *Wójcik Z. F.E.SySyn. Between Poland and the Ukraine. The Dilema of Adam Kysil, 1600-1653 // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. - Wrocl. - Warsz.-Krak.- Gdańsk-Łódź, 1987. - Т.ХХІІ. - S.243.*

² *Макарчук С.А. [Рец. на:] Я.Качмарчик. Богдан Хмельницький // Український історичний журнал. - К., 1990. - №6. - С.149-151. На цій рецензії відбілося те, що редакція "УІЖ-у" скоротила матеріал.*

переробленої Коховським на Хмельницького і Конєцпольського у Кодаку. З-під опали польного гетьмана Богдан мусив тікати на Січ (десь у період кримських міжусобиць 1620-х років). Але це не підтверджується документами. Слушне зауваження, що Богдан не брав участі у повстаннях 1637-1638 років. Натомість суперечливо виглядає, що П'єр Шевальє додумався "випровадити" Хмельницького до Франції, "бажаючи піднести актуальність книжки для французького читача" (с.22). Одним з підставових аргументів такого висновку став той, що у "Gazette de France" немає жодної звістки про участь майбутнього гетьмана у бойових діях під Дюнкерком. При такій категоричності не можна обминути повідомлення Ілька Борщака (на підставі цієї газети від 30.VII. 1648 р.): "Вождь козаків зветься Хмельницький (Zmilski), що багато мандрував, зокрема по Франції, що її мову він знає"³.

Безпосередньому розгортанню повстання передували атитурецькі плани короля, котрий прагнув до зміцнення своєї влади у державі. Привілеї козакам мали забезпечити їхню підтримку у війні проти Порту.

Головні причини, що підняли Україну на боротьбу, за автором, крилися в економічних суперечностях. Їхнім виявом став релігійний та національний утиск українського населення. Гетьман залучає на свій бік татар, але мілітарне значення їхньої допомоги вчений ставить під сумнів, виділяючи лише психологічне. Натомість головною причиною перших поразок поляків визначає помилки М.Потоцького. Реакція Порту на виступ татар у злуці з козаками змусила перших відступити у Крим (с.97). У цьому можна сумніватися. Якби вплив султана на Крим був такий великий, то хан не міг би видати ультиматум польському

³ [Борщак І.] Триста років тому в Україні. За паризькою газетою "Gazette de France" // Україна - Париж, 1949. - Ч.1. - С.35. Коментарі упорядника матеріалів наступні: "3) Як бачимо, прізвище Козацького Гетьмана було не легке для написання французам 17-го віку (у тій же підбірці за 13.V.1648 р. Б.Хмельницький названий Ehmielecki - м. - Я.Ф.). 4) Lequel a fait voyage, particulièrement en France, dont il sait la langue. Дописувач (до газети - Я.Ф.) має, мабуть, на увазі дюнкеркенський епізод з життя Хмельницького. Див. І.Борщак: "Козаки Хмельницького під Дюнкеркеном (1645)", з газети "Українська Трибуна", 1922 р., ч.5".

урядові від 11 червня, згідно з яким поляки мали виплатити данину Кривому протягом 40 днів під загрозою вторгнення в Польщу⁴.

Зміна у міжнародному становищі після пилявецької битви спонукала Хмельницького до походу в Галичину. Однак до опису самого маршу автор перейшов надто несподівано, не згадавши про угруповання у козацько-татарському війську після Пилявець (с.67-68). Відхід Яреми Вишневецького зі Львова перед облогою міста Качмарчик пояснює звичайною втечею, не зважаючи на цікаву думку Владислава Томкевича, що то був "... єдиний вихід із ситуації"⁵. З причини наступу зими козаки відступили з-під Замостя (с.77).

Окремо хотілося б зупинитися на характеристиці автором козацьких умов до замирення 1648 - поч. 1649 рр. З першого посольства звертає на себе увагу відсутність вимоги встановити пограничну лінію між козацькою територією та Польщею, про що відомо з інших джерел (с.52-53). Головна причина цього крилася у важкому внутрішньому та зовнішньому становищі України після перших перемог. Вже у вересні бачимо, що помірковані домагання не задовільняли козаків (с.63). Але політична програма не виходила за межі автономії. Вимога з-під Замостя не допустити коронного війська у козацьку Україну, за автором, "...була спробою перевірити, на які великі поступки здатна піти Річ Посполита" (с.73). Домагання місця в сенаті для митрополита у лютому 1649 р. також свідчило, що Хмельницький не розраховував у тому часі на остаточний розрив з Польщею. Проте вже "...кидається в очі... конкретність [вимог], що була результатом прийнятої Хмельницьким політичної концепції" (с.84).

В часі перемир'я перед Зборовом у польському уряді виникло дві позиції по розробленню подальших планів війни. З цього погляду слід

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. - Ф.9: Львівський городський суд. - Оп.1, - Т.398, - С.98-99. Цей самий ультиматум, датований: "Die ultima Juny". - Львівська наукова бібліотека АН України ім. В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.5: Осолінських. - Од.зб.189/II. - Арк.469: "Tributum nobis salvatis et ex nunc reddatis et Cosacis antiquas restituatis libentates. [...] Respondum de tributo inter quadraginta dies nobis mittatis. Et si contrarium dicetis et post quadraginta dies vester non venerit nuncius cum tributo, estote parati Deo favente contra vos cum exercitu nostro veniemus, hoc certum est". З безцеремонним закінченням: "Valete".

⁵ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651). - Warszawa, 1933. - S.256.

відзначити, що похід воєводи руського під Збараж не був узгоджений з королем. Дату третього поклику на збір посполятого рушення автор визначив, не давши посилення, на 3 липня (с.102). Але третій поклик не був виданий для всіх воєводств одночасно⁶. Найраніше третій поклик отримало Волинське воєводство - 16 липня⁷. Викликаюгь сумнів також міркування автора про битву під Лоевом (с.103, 115). Якщо перемога Радзиви́лла відкрила йому шлях на Київ, то виникає питання, чому литовський гетьман не захопив місто? Очевидно, що не мав уже тої військової сили, яку витратив у бою па Кричевського. Цю думку можна зустріти у багатьох дослідників.

Зборівська умова в оцінці автора слушно виглядає вимушеним компромісом (с.145). На підписання мирного договору найбільше вплинула зрада татар по відношенню до козаків (с.105, 108). Але ця угода створила умови для реалізації ідеї побудови незалежної держави (с.145). Тому "...Хмельницький... прагнув до стабілізації [становища] в Україні на підставі зборівських угод, швидко реагував на сигнали по їхньому порушенню..." (с.119). Результатом Зборівської угоди було встановлення гетьманської влади. У питанні адміністративного устрою Януш Качмарчик не погоджується з думкою Івана Крип'якевича, що факт поділу України на менші адміністративні одиниці свідчить про перевагу нової адміністрації (с.121). Автор не обгрунтовує своєї думки, але позитивний момент бачить у тому, що на місцях було "...справне

⁶ Про це, а також про видання першого і другого поклику (у Качмарчика с.100) див. попер. випуск збірника, с.111, 112. Але те, що перший і другий поклики були публіковані у Кракові 15.III.1649 р., вносить деякі зміни у передмову до документів (Львівська наукова бібліотека АН України ім.В.Стефаника, відділ рукописів. - Ф.5: Осолініських. - Од.зб.189. - Л.212). Дата 13 липня для третього поклику хибна (krol j.m. wicz trzecie rozestal do woiewodztw Lubelskiego, Ruskiego, Belzkiego y do inszych niektorzych (новини з Любліна 13.VII. - Там же, л.260) Для Белзького воєводства третій поклик був виданий 18.VII. - Див. попер. нр. випуска, док.XVIII). Вона впливала з королівського універсалу, що помилково приймався вже сучасниками за третій поклик (Jakóba Michałowskiego księga Pamiętnicza. - Kraków, 1864. - Dok. 126).

⁷ Центральна наукова бібліотека АН України ім.Вернадського, відділ рукописів. - Ф.ПІ, - Од.зб. 1455. - Л.92/зв.-93/зв. У зв'язку з цим можна піддати сумніву деякі твердження, що вістка про облогу Збаража дійшла до короля 17 липня (Kubala L. Jerzy Ossoliński. - Warsz., 1924. - S.358. У Кубалі посилення на лист Самуїла Кушевича).

виконання всіх... розпоряджень... з Чигирина", чого не можна сказати про воеводсько-повітову адміністративну систему.

Не можна погодитись, ще Зборівська умова зустріла однозначну оцінку істориків (с.112). У першу чергу це стосується українських вчених ХІХ віку.

При характеристиці укладеного реєстру автор не користувався головним документом, виданим О.Бодянським (с.121). Тому аналіз реєстру неточний. Певними виявилися лише кількості сотень у Білоцерківському та Київському полках, а кількості козаків - у Брацлавському, Прилуцькому та Ніжинському полках. Те, що прилуцьким полковником названий Тимофій Нечай замість Носач, можна було би визнати за друкарську помилку, якби цей "Нечай" не був занесений до покажчика осіб (обабіч Носача). Серед Нечаїв у тому часі Тимофій не згадується.⁸

У монографії зустрічаємо змістовний опис міжнародного становища України після Зборова, і зокрема молдавської політики гетьмана.

Порівняно докладно автор описує битву під Берестечком. Він аналізує різні думки з приводу зникнення Хмельницького з поля бою, вважаючи, що гетьман був заарештований ханом. Але здається, що навіть попри відомі дослідження сучасних українських вчених, така інтерпретація не є достатньою, щоб піддати сумніву відомості козацьких послів у Москві - полковників Семела Савича та Івана Лук'янова. Останній особисто виконував розпорядження гетьмана під час переслідування татар⁹. Для поляків військовий успіх був частково втрачений внаслідок надто довгого часу затраченого на облогу козацького табору (с.167). Похід всього війська вглиб України міг поправити становище, але шляхта відмовилася від цього. Немаловажною причиною такої відмови стали народні рухи, що розгорілися у шляхетських маєтках у запіллі кроронного війська (с.169).

⁸ Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1931. - Т.IX. - Ч.II. - С.1568 (покажчик осіб); Липинський В. Україна на переломі. - К.-Відень, 1920. - С.158-159; - Філадельфія, 1991 (2-е вид.). - С.146-147, також покажчик осіб - с.340.

⁹ Акты Южной и Западной России. - СПб., 1862. - Т.III. - Док.329.

Підсумком берестецької кампанії стала білоцерківська угода, що "...засвідчила про цілковиту зміну політичної концепції Хмельницького..."(с.173). Ця зміна виявилася у папрямку зовнішньої політики на підпорядкування Молдавії. Особливо сильно це відчутно після Батога (с.185).

Власне після Батога "дороги Речі Посполитої та козаччини остаточно розійшлися" (с.184). Однак автор некритично ставиться до повідомлень учасників битви про те, що Хмельницький наказав стратити всіх жовнірів і залишив лише жінок та дітей (цікаво, звідки вони взялися у війську, котре робило засідку у полі і чекало на ворога) (с.183). Окрім цього не висловлене ставлення до менш популярної у польській історіографії думки з цієї проблеми¹⁰.

Після битви під Батогом гетьманська адміністрація знову відновилася у Чернігівському та Брацлавському воеводствах. Вся діяльність гетьмана у цей час направлялася на розв'язання проблем молдавської політики, і найбільшою помилкою Богдана стало те, що всі молдавські справи він залишив у руках Тимофія (с.188).

Велику увагу Качмарчик приділяє українсько-московським відносинам. Найголовніша думка, що ідея "споконвічної мрії" возз'єднання двох народів є штучною і більше політичною, ніж науковою. У Москві Хмельницький шукав перш за все військової допомоги, подібно, як у інших сусідніх держав (с.96, 159). Однак автор не розкриває зміст виразу "перейти під ланування" і не висловлюється про форму україно-московського союзу. Незалежно від цього "...Хмельницький не мав наміру розірвати з [ідеєю] політичної самостійності України..." (с.222). Після 1654 р. українська дипломатія продовжує розвиватися. Дуже непевне припущення, що Хмельницький намовляв царя наступати на Смоленськ, щоб "...не допустити в Україну більших російських сил" (с.222). Від наступного року поживляються відносини зі Швецією, і "незалежна козацька держава... набирала все реальнішої якості" (с.236). Віленські трактати 1656 р. стали для Хмельницького приводом для фактичного розірвання стосунків з Москвою: "...з карти Європи зникла Річ Посполита обох народів і на

¹⁰ Див., зокр.: *Грушевський М.* Вказ. праця. - К., 1928. - Т.IX. - Ч.1. - С.438. Згідно з цією думкою гетьман намагався врятувати бранців.

ній з'явилася незалежна Україна" (с.240). Дуже мало уваги Качмарчик приділяє династичним планам гетьмана, вважаючи, що вони "...не мають найменшого змісту у світлі захованого джерельного матеріалу" (с.185). Тому залишає без коментаря смерть Тимоша і вибори Юрія на гетьманство (с.195, 245). Хотілося б, однак, побачити ґрунтовніше спростування думок про проблему спадкоємної влади в Україні.

Слушна думка (висловлена колись М.Грушевським), що Б.Хмельницький не був найздібнішим серед сучасників (с.246). Поряд з ним стояли видатні політичні фігури. Іван Выговський також зацікавив ученого, але "...генеральному писареві Війська Запорозького ідея незалежності була загалом чужою і він просто не брав до уваги можливості її реалізації" (с.214). Такий висновок повинен належно сприйматися лише після спеціального дослідження.

Смерть Хмельницького була великою втратою для українського народу. Промова Зорки, однак, не може наводитися без жодного сумніву щодо особи писаря, самого діаруша та відомостей Величка (с.243).

Загалом вся монографія була написана на підставі опублікованих джерел. Сам автор пояснює це двома причинами: 1. архівні матеріали (чомусь дослідник говорить про першу половину XVII в.) тою чи іншою мірою повторюються за змістом, але відрізняються лише з формального боку; - 2. "головною причиною був, однак, факт опублікування на межі XIX і XX ст. практично цілого рукописного матеріалу, котрий відносився до повстання Хмельницького" (с.253). Треба, звичайно, погодитися, що з історії періоду від 1648 по 1657 рр. опубліковано багато джерел. Але це не повинно бути підставою, щоб припинити пошук нових фактів у рукописних матеріалах.

Є зауваження також до "Noty bibliograficznej", де від Костомарова до Гаєцького і Басараби лише 12 одиниць літератури, в т.ч. порівняно маловажлива стаття Мирона Кордуби у "Polskim słowniku biograficznym". Натомість пропущено важливі праці Л.Кубалі, В.Липинського, С.Томашівського, того ж Кордуби та ін. вчених.¹¹

¹¹ Kubala L. Op. cit. - 512 s.; *Idem.* Wojna szwedzka 1655 i 1656. - Lwów, 1913.; *Idem.* Wojna brandeburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657. - Lwów, 1917.; Липинський В. Вказ. праця. - 304 с.; *Idem.* Stanisław-Michał Krzyczewski. - Kraków, 1912. - 376 s.; Томашівський С. Перший похід Хмельницького в Галичину. - Львів,

Зовсім не сприймається проведення аналогії між дослідженням Костомарова та літературним твором Сенкевича (с.8). Посередньо - це закид покійному історикові у його науковій некомпетенції. Тим більше, що автор сам трохи фантазує, як і Костомаров: "то не є випадково, що від червня 1651 р. [Хмельницький] щораз частіше шукав забуття у чарці, а розв'язання поставлених проблем очікував від ворожок" (с.165).

Якщо говорити про монографію цілісно, то треба погодитися з позитивними оцінками зображення істориком міжнародного становища, що вже зустрічалися в літературі. Також необхідно виділити прагнення вченого залишатися об'єктивним, аналізуючи факти. Ці моменти, звичайно, спричинилися до того, що за час від 1988 р. книжка вже зайняла подажне місце в українській та польській науці.

Тетяна Гошко,
Олесь Старовойт

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДОКУМЕНТАЛЬНУ СПАДЩИНУ

Рецензія на книгу: Патріція Кеннеді Грімстед, за участю Геннадія Боряка. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. - К. - Львів: Червона калина, 1991. - 120 с.

Широко відомі слова Віктора Гюґо: "Для людства немає дрібних фактів, як для рослинного світу немає дрібних листків, і саме з виду окремих років і складається образ століть". Вони відносяться також і до історичної науки: з окремих фактів складається історія. Важливою проблемою для сучасної історичної науки України є проблема стану нашої національної спадщини, особливо це стосується долі українських культурних цінностей, насамперед - архівних, музейних та бібліотечних збірок, за останні 75 років. Радянською владою в Україні уже в січні 1918 р. було створено архівну секцію при Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток старовини і мистецтва (за тодішньою модою її назву скорочено до ВУКОПСМ). Метою цієї комісії було дати "новий лад" в архівній справі. Мабуть, треба відразу відзначити, що, незважаючи на багато в чому справедливую критику становища архівної справи царської Росії, її організація була на голову вища тієї, на яку спромоглася радянська влада. Втілюючи в життя ленінський декрет "О реорганизации и централизации архивного дела в Российской Социалистической Федеративной Советской Республике" від 1 червня 1918 р., у квітні 1920 року РНК УСРР прийняла урядову постанову, якою декларувалась централізація архівної справи в УСРР, націоналізувались архівні, бібліотечні, музейні, в тому числі приватні, зібрання. В 20-30 роках все сприяння організації архівної справи з боку держави виявилось в переміщенні надбань української культури і науки до Москви та Ленінграда, а також у постійній реорганізації, зміні підпорядкування і вивіски ВУКОПСМ: 1921 р. - у Головне управління архівами (Головарх при Наркомосвіті), 1923 р. - Головарх при ВУЦВК УСРР і т.п. Виходячи із так званих "нових завдань

історичної науки", основна увага стала приділятися документам щодо історії партії, робітничого і революційного руху, соціалістичного будівництва. Натомість документи, що стосувались дожовтневого періоду, вважались менш вартісними. За те, що українські архіви, музеї, бібліотеки донесли до нас багату культурну спадщину нашого народу, ми повинні завдячувати професіоналам-ентузіастам, що, незважаючи на репресії, на важкі умови роботи і низьку платню, продовжували творити свою справу. "Вершиною" радянської реорганізації архівів в Україні стала постанова 1930 р. про визначення складу архівних документів Єдиного державного архівного фонду УРСР і передавання у 1938 р. державних архівів у відання Наркомату Внутрішніх Справ (НКВС) УРСР.

Особливо важким випробуванням для збереження національної спадщини українського народу стали роки другої світової війни. Українським архівам, бібліотекам, музейним зібранням і колекціям прийшлося пережити два особливо важкі етапи: радянську евакуацію і планомірне вивезення найцінніших надбань української культури і науки спеціальними командами гітлерівської Німеччини. Проблеми хоча би окреслення тих значних втрат, які понесла українська наука і культура в роки другої світової війни, присвячена робота американської дослідниці, доктора історії Гарвардського університету Патріції Кеннеді Грімстед¹ за участю київського вченого Геннадія Боряка.

¹ Патріція Кеннеді Грімстед - науковий співробітник Інституту українських студій Гарвардського університету, вивчає розвиток архівної справи багатьох країн світу. Чимало її робіт присвячено архівістиці і джерелознавству України, зокрема, див: *Patricia Kennedy Grimsted. Archives and Manuscript Repositories in USSR, Ukraine and Moldavia. - Book 1. General bibliography and Institutional Directory. - New-York, 1988. - 1108 p. ; Eadem. Lviv Manuscript Collections and Their Fate // Harvard Ukrainian Studies (далі HUS). - 1979-1980. - Vol. III-IV - Part. 1. - P.348-376; Eadem. A Missing Volume of the Ruthenian Metrica: Crown Chancery Documents for Ukrainian Lands, 1609-1612, from the Kornik Library of the Polish Academy of Sciences // HUS. - 1987. - Vol. XI. - P. 487-521; Eadem. The Ruthenian (Volhynian) Metrica: Polish Crown Chancery Records for Ukrainian Lands, 1569-1673 // HUS. - 1990. - Vol. XIV. - P. 7-84. Деякі статті її перекладені, зокрема: П.К.Грімстед. Руська метрика і книги польської коронної канцелярії для українськи: земель (1569-1673 pp.) // Український історичний журнал. - 1989. - № 5. - С. 52-62. Творчість Грімстед була високо оцінена її колегами. Так Джордж Кеншал писав: "Хочу відзначити, як гаряче я був захоплений цією роботою; деякий досвід, який я отримав у складності збирання інформації*

У цій книзі подано розширені матеріали виступу автора на I Конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня - 3 вересня 1990 р.). Перший варіант роботи було опубліковано англійською мовою².

В своєму дослідженні автори роблять огляд матеріалів про становище і долю українських культурних цінностей під час другої світової війни. Джерельну базу роботи складає широкий масив архівних матеріалів зі сховищ США, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, а також з нещодавно відкритих архівів у Києві, Львові, Москві, Прибалтиці. Це і документи нацистських загарбників, знайдені союзниками наприкінці війни, складені прискіпливо і скрупульозно; також значне коло радянських документів, багато з яких були недоступні для місцевих дослідників.

Цінним є критичний підхід до використаних джерел. Зокрема, співставлено документи Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників із нацистськими інвентарями архівних та бібліотечних матеріалів і музейних цінностей, які забиралися або залишалися окупантами на місцях під час евакуації. При цьому зроблена спроба показати тенденційність даних джерел. У дослідженні розглядається доля культурних цінностей під час війни в ширшому контексті ідеологічних засад політики як сталінського так і гітлерівського режимів.

Дослідники відмічають, що напередодні і на початку війни радянськими органами оперативно була проведена масштабна евакуація архівних матеріалів. Але перелік тих документів, що в

такого роду, втілений тут; безмірна праця вкладає в організацію цих матеріалів з такою досконалістю і такою педантичною увагою до точності в деталях. Те, що було зроблено доктором Грімстед, підкреслюється мною як унікальний вклад для дослідників по обі сторони ідеологічного кордону". Професор Оксфордського університету Д.Сімонс зазначав: "[Грімстед]... представила для сучасних і майбутніх поколінь дослідників ключ до обширної і багато в чому незнані скарбниці історичних матеріалів" (Див.: *Patricia Kennedy Grimsted*, *Archives and Manuscript Repositories in USSR. Ukraine and Moldavia*. - P. 1).

² *Patricia Kennedy Grimsted*, *The Fate of Ukrainian Treasures During World War II: The Plunder of Archives, Libraries and Museums of the Third Reich // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*. - 1991. - Bd. 39, Heft 1. - S. 53-80.

першу чергу підлягали евакуації, включав у себе партійні фонди, архіви НКВС, профспілкових та інших радянських організацій та державних установ. Одночасно службовцям було наказано знищити ті матеріали, які не вдавалося евакуювати. На щастя, наказ було виконано лише частково. Все ж багато архівних документів було ліквідовано при відступі радянських військ, а, наприклад, такі історичні скарби XVI-XVII ст., як актові книги і документи Київського центрального архіву давніх актів залишені напризволяще в окупованому місті. Трагічна доля чекала і культурні цінності, евакуйовані радянськими військами. Майже половина з понад трьох мільйонів бібліотечних книг, вивезених з радянської окупаційної зони в перші повоєнні роки, була приречена на гниття в приміщенні церкви в селі Узкоє на околиці Москви.

Як справедливо вважають автори роботи, не меншої шкоди українським архівам, бібліотекам і музеям завдали німецькі загарбники. Окупаційна адміністрація мала специфічну не менш руйнівну доктрину "упорядкування" культурних цінностей загарбаних земель на німецький кшталт. Німецькі мисливці за культурними цінностями готували детальні огляди бібліотек, архівів разом з ретельними реєстрами і звітами про матеріали, які були евакуйовані чи знищені радянською владою. В той же час відбувалося пограбування музейних колекцій, архівів і бібліотек німецькими офіцерами, чиновниками і приватними особами.

Влітку 1943 р., коли в ході війни відбувся вирішальний злам, нацистське командування прийняло рішення про евакуацію на Захід найважливіших культурних цінностей, зокрема тих, які, згідно з їхньою пропагандистською оцінкою, могли характеризувати "становище та досягнення німецьких колоній на окупованих землях". Тобто і тут спрацювали ідеологічні мотиви. Однак, на думку дослідників, підхід до культурної спадщини у воюючих сторін все-таки був протилежним. Зокрема, унікальний комплекс актових книг України XVI-XVIII ст., які радянською адміністрацією були покинуті через те, що не мали практичного значення для "гереможного соціалістичного будівництва", належно оцінили німецькі окупанти і вивезли до Рейху в ході евакуації. Винищення і вивезення нацистами культурних цінностей здійснювалось цілим рядом різних, часом навіть

конкуруючих відомств. Наукові колекції під час евакуації мали різні місця призначення, що спричинило труднощі у виявленні втрачених архівних фондів, бібліотечних і музейних раритетів.

Значною заслугою авторів дослідження є персоніфікація історії: згадки про тих людей, які спричинилися до збереження української культурної спадщини в роки другої світової війни, зокрема, відомого українського історика, професора Олександра Оглоблина, який очолював Музей-архів перехідної доби в Києві (весна-осінь 1942 р.), співробітника Інституту літератури та Бібліотеки АН України Миколи Геппенера, якому окупанти доручили нагляд за документами Київського архіву давніх актів і завдяки якому була збережена найдавніша і найцінніша частина цього зібрання. Це особливо важливо ще й тому, що імена цих людей були незаслужено забутими. Саме "Світлій пам'яті українських архівістів, що не зрадили своїй совісті", присвячена ця книга.

Після закінчення другої світової війни Радянський Союз доклав зусиль не лише для повернення культурних цінностей, вивезених німецькими загарбниками з окупованих територій, але і на пошук архівів закордонного походження, які мали оперативне і науково-історичне значення для СРСР. Ті ж найважливіші культурні цінності, що свого часу були вивезені з території України, поверталися не на свою батьківщину, а до сховищ Москви та Ленінграда.

У книзі є багато свідчень дбайливого ставлення нацистів до архівних матеріалів, що вивозились з окупованих земель. З іншого боку, післявоєнний період дає нам гіркий приклад занедбання радянською адміністрацією давніх архівних документів. Фактично в середині 40-х років розпочався окремий, повоєнний етап нищення українських архівів, музеїв, бібліотек, на якому автори спеціально не спиняються. Однак, дослідниками відмічено, що попри справді подвигницькі зусилля рядових архівістів і окремих представників повоєнного архівного керівництва, інтенсивна робота з актовими книгами у 50-х роках, яка могла б, вірогідно, завершитися підготовкою зведеного каталога книг з фіксацією втраченого масиву джерел і точними кількісними підрахунками, була перервана на початку 60-х років.

І хоч дана розвідка є надзвичайно короткою (особливо з огляду на важливість, обширність і недослідженість проблеми), все ж, вона подає цілий ряд цікавих даних про знищення документальної спадщини України в часи другої світової війни. На жаль, огляд джерел є досить фрагментарним. Зосереджуючи основну увагу на архівних матеріалах міста Києва, автори лише спиняються на долі документів з архівів і бібліотек Західної України, інші ж регіони практично випали з поля зору дослідників.

На нашу думку, в цілому, заслугою авторів є сумлінний і об'єктивний підхід до дослідження, намагання підійти до проблеми, враховуючи протилежні позиції зацікавлених сторін, співставляючи і аналізуючи їх. Робота доповнена широкими коментарями і додатком, в якому факсимільно публікуються окремі документи, що ілюструють долю пограбованих нацистами скарбів культури України, а також діяльність реституційних комісій після війни. Нині ці матеріали зберігаються не лише в архівах колишнього Радянського Союзу, але і у різних закордонних архівних інституціях³.

Загалом, робота П.Грімстед і Г.Боряка заслуговує високої оцінки. Це вагомий внесок науковців у створення реєстру вивезених і знищених документів з українських архівів.

Дослідження "Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв" заслуговує серйозного ознайомлення з ним фахових істориків і архівістів, всіх тих, хто цікавиться історією та культурою нашого народу.

³ Про збірки документів з історії України ХХ ст., що зберігаються в закордонних архівах, див.: Гунчак Т. Україна ХХ сторіччя в зарубіжних архівах // Український історичний журнал. - 1991. - № 10. - С.137-141.

Статті

<i>Микола Бандрівський, Олександр Бандровський.</i> Поява пам'яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі (I – III ст. н. е.).....	5
<i>Тетяна Гошко.</i> Львівська магдебургія через призму окремих рукописних джерел (XIV – XVIII ст.)	27
<i>Мирон Капраль.</i> Брати Рогатинці – старійшини Львівського Успенського братства	50
<i>Ніна Шестакова.</i> Палеографія кириличних документів XVI – XVII ст.	61
<i>Борис Флоря.</i> Молоді роки Івана Богуна	70
<i>Ярослав Дашкевич.</i> Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?	78
<i>Надія Бортняк.</i> Степан Томашівський : початки наукової та громадської праці до 1911 року	93
<i>Олександр Федорук.</i> Монументальне мистецтво Галичини в історико-культурному контексті України та Європи	116
<i>Юрій Кучабський.</i> Василь Кучабський (1895 – 1944?)	123
Архівні матеріали	
<i>Касіян Семаньків.</i> Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького»	136
<i>Василь Расевич.</i> До заснування «Ruthenische Revue»	144
<i>Ігор Герета.</i> Лист Тита Реваковича до Володимира Гнатюка	151
Рецензії, огляди	
<i>Ярослав Федорук.</i> Janusz Kaczmarczyk, Bohdan Chmielnicki. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1988. – 272 s.	159
<i>Тетяна Гошко, Олесь Старовойт.</i> Нове дослідження про українську документальну спадщину	167

Україна в минулому
Збірник статей
Випуск 2

Художник **О. Гірик**
Літературні редактори і коректори
Н. Подольчак, Ф. Подорожник
Технічний редактор **Р. Петришин**

Здано до складання 25. 06. 92. Підписано до друку 16. 03. 93.
Формат 60x84 1/16. Папір друк. № 2. Друк офс. Умовн. друк.
арк. 10,11. Тираж 2000 прим. Зам. № 290.
Ціна за домовленістю.

Віддруковано з готових діапозитивів
в Козізьській районній друкарні
283120, Козова, Січових Стрільців, 4. Районна друкарня